

Contribuții la istoria Lipovei otomane în secolul al XVII-lea

Contribution to the History of Ottoman Lipova in the 17th Century

SORIN OVIDIU BULBOACĂ*

Abstract: The article aims to present the evolution of Lipova, under Ottoman administration, in the 17th century, based on the interrogation of primary sources and the consultation of specialized literature. In the context in which many documents from the Ottoman archives about the Sanjak of Lipova are not researched or published, our analysis will focus on the available sources from the Christian environment and those already translated from the Ottoman Turkish language. Lipova was the seat of the sandjak of the same name during the Ottoman administration (1616–1716). Bosnian Muslims were colonized in Lipova, and a significant part of the Christian population (especially the nobles and soldiers from the granizoana) left the city, retreating to other counties of the Principality of Transylvania, such as Alba, Bihor and Zărand. Lipova was a center of Balkan trade in the 17th century, dating back to the city's famous Turkish bazaar. Muslims (mostly originally from Bosnia) lived in Lipova together with Christians (Romanians and Serbs). Several mosques and Islamic schools operated in the town of Lipova in the 17th century. Around 1670, the Lipova sandjak was a center of the outlaw movement in the Timișoara vilayet, following the abuses of the Ottoman administration. In the context of the Ottoman-Habsburg war, the fortress of Lipova was completely destroyed in 1695. Lipova remained under Ottoman administration even after the Peace of Karlowitz (1699) until 1716 when the entire Banat was conquered by the Habsburgs.

Keywords: Lipova, town, fortress, administration, bazaar, Muslim.

* Conf. univ. dr., Universitatea „Vasile Goldiș” Arad; manager Complexul Muzeal Arad, sorin_bulboaca@yahoo.com.

Introducere. Limitele cercetării

Articolul își propune să prezinte evoluția Lipovei, sub administrația otomană, în secolul al XVII-lea, pe baza interogării surselor primare și a consultării literaturii de specialitate. Cristina Feneșan, cunosătoare a limbii turco-osmane, a tradus și a introdus în circuitul științific o serie de izvoare otomane, surse importante pentru istoria Banatului în veacurile XVI–XVII, precum și despre istoria Lipovei în aceeași perioadă.

În contextul în care multe documente din arhivele otomane despre sangeacul Lipovei nu sunt cercetate și nici publicate, analiza noastră se va focaliza asupra surselor disponibile din mediul creștin și a celor traduse deja din limba turco-osmană. Fatalmente, o serie de aspecte din istoria Lipovei otomane rămân încă obscure sau cvasi necunoscute, în absența investigării temeinice a arhivelor otomane.

În ultimii ani cercetările arheologice efectuate în perimetrul orașului medieval Lipova au adus o serie de noutăți și clarificări privind așezarea urbană medievală (mai ales din veacul al XVII-lea), precum și în legătură cu fortificațiile Lipovei. Arheologii medievali Florin Mărginean și Oana Toda¹ au evidențiat faptul că administrațiile succesive ale Lipovei, de la sfârșitul Evului Mediu până în epoca modernă au determinat numeroase schimbări în ceea ce privește topografia urbană, inclusiv privind fortificațiile. Toate urmele materiale ale fortificațiilor au fost demolate la începutul secolului al XVIII-lea. Se remarcă coexistența a trei incinte fortificate una în interiorul celeilalte. Sursele istorice arată că inclusiv castelul medieval a persistat în miezul unei fortificații bastionare de la mijlocul secolului al XVI-lea, înconjurată de incinta amplă a orașului.

Administrația otomană în orașul Lipova

Cedarea Lipovei Imperiului Otoman de către principele Gabriel Bethlen în 1616 a avut drept consecință restaurarea sangeacului Lipovei, în cadrul vilayetului Timișoarei². Reinstaurarea administrației otomane în Lipova în anul amintit a însemnat deposedarea nobililor locali de toate posesiunile pe care le dețineau, acestea trecând în proprietatea fiscului otoman. O parte a populației de atunci părăsește Lipova, refugiindu-se în mai multe localități din Principatul Transilvaniei, inclusiv în Oradea. Astfel, 14 familii nobiliare din Lipova s-au mutat la Oradea, unde au beneficiat de donații din partea principelui Gheorghe Rakockzy I. Alți nobili din Lipova primesc donații sau posesiuni în alte localități din principat.

¹ Detalii vezi: Florin Mărginean, Oana Toda, „The fortification structures from Lipova at the end of the Middle Ages and in the Ottoman period. A reassessment of the available sources”, în *Caietele ARA*, nr. 14, București, 2023, pp. 113–132.

² Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, *Vilayetul de Timișoara (1552–1716)*, Editura Banatul, Timișoara, 2003, p. 166.

Astfel în 12 iunie 1617, principele Gabriel Bethlen acordă nobililor din Lipova care și-au pierdut moșiile, drept despăgubire, posesiuni în comitatele Bihor, Zărand și în alte părți. Pedestrașilor din garnizoana Lipovei, precum și hotnogilor lor, principele Transilvaniei le dăruiește posesiunea Oiejdea din comitatul Alba. Stării orășenești (românilor, ungurilor, sârbilor) le donează satul Fahid (așezare azi dispărută, situată pe lângă Galda de Jos), lângă Oiejdea³.

Peste câteva săptămâni, la 1 iulie 1617, același principe revine cu o nouă decizie și poruncește tuturor autorităților comitatului Alba, precum și autorităților fiscale, ca strămutații din Lipova în moșiile prediale Oiejdea și Fahid să fie scutiți de orice fel de taxe, dări și alte obligații (pentru ei și urmașii lor)⁴, fiind menționați cu numele oștenii din fosta garnizoană a Lipovei, nobili, precum și diecii⁵. Toți oștenii și diecii au fost înnobiți de principe, iar proprietățile lor din satul Oiejdea (comitatul Alba) erau scutite de plata tuturor dărilor, taxelor și contribuțiilor, atât cele obișnuite cât și cele extraordinare, de prestarea oricăror slujbe plebe și civile, de darea din vii, semănături, după produsele ogorului și a loturilor de pământ, de orice decimă, dare după căpița de fân, arena și cens montan.

În 1619, Mehmed Zade este bei la Lipova, iar în 1626 este menționat în această calitate Abdullah, răstimp în care numărul soldaților din garnizoană crește, ajungând la 600 de călăreți și 700 pedestrași (1300 în total)⁶.

În octombrie 1621, un corp de oaste tătară traversează principatul, îndreptându-se spre Lipova și Banat⁷. În 25 iunie 1626, beilerbeiul Timișoarei, Ahmed pașa, îl informează pe principele Gabriel Bethlen, că în urma plângerii

³ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, pp. 397–401, doc. 163.

⁴ *Ibidem*, pp. 401–408, doc. 164.

⁵ Oșteni și dieci din fosta garnizoană a Lipovei: Ștefan Keméndi, diacul Avram, Ștefan Trombitás, diacul Ștefan Cserepes, diacul Mihai Makai, diacul Ilie, Luca Nagy, Ioan Tarpai, Sigismund Karcas, Ioan Jámbo, Mihai Seres, Ioan Bánczó, Paul Debreczeni, Petru Lugosi, Ștefan Erdélyi, Ștefan Torök, Nicolae Hidalmási, Martin Nyakonvágott, Gheorghe Szalai, Dumitru Mészáro, Blasiu Nagy, Ștefan Rácz, Ioan Törös, Gheorghe Varga, Blasiu Bihari, Ioan Solymosi, Laurențiu Veres, Ioan Szilágyi, Martin Becskereki, diacul Toma Sánta, Sigismund Aradi, Petru Székely, Ioan Kóvacs, Ștefan Bálas, Andrei Szöcs, Gheorghe Horváth, Laurențiu Balogh, Gheorghe Bolgar, Mihai Kovászi, Toma Peczek, diacul Gheorghe, Martin Kiss, Ioan Nagy, Gheorghe Posoni, Ioan Szöcs, Nicolae Rácz, diacul Mihai, Ștefan Csismandia, Toma Lippai, Martin Zászlóartó, Ștefan Rácz, Gheorghe Székely, Grigore Szabó, Ștefan Lippai, diacul Petru, Wolfgang Rácz, diacul Toma, Mihai Jakab, Ioan Szűcs, Gheorghe Martonosi, diacul Andrei, Ioan Béla, Martin Kovászi, Ioan Szalai, Albert Rácz, Nicolae Kun, Ștefan Egri, Sigismund Nagy și Gheorghe Magyar.

⁶ Ioan Hațegan, *Cultură și civilizație la Mureșul de Jos*, Editura David Press Print, Banatul, Timișoara, 2020, p. 184.

⁷ Exodiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IX/1 (1650–1747), București, 1897, pp. 919–920.

formulate împotriva lui Abdulah, beiful Lipovei, acuzat că îi lua cu forța pe iobagii din satele nobililor transilvăneni și îi așeza în locuri pustii (un abuz de putere), pentru a mări forțat numărul de contribuabili, a fost schimbat de vizirul Budei cu Arslan bei, cunoscut principelui din timpul ultimei sale participări la operațiunile militare din Moravia, în timpul războiului de 30 de ani⁸. Arslan, sangeac beiful de Lipova, îi scrie principelui transilvan Gabriel Bethlen despre încălcări de hotare, dar și despre mersul soliilor și știrilor din zonă, inclusiv despre vești de la Istanbul.

În anul 1628, beiful de Lipova, Mustafa, este trimis ca sol otoman la Estergom, cu propuneri ale sultanului adresate Habsburgilor⁹.

În decembrie 1633, la Lipova se întrunesc 4 cadii (judecători) otomani, care dezbate cererea vlădicii Teodor, reprezentant al mitropolitului ortodox, referitoare la faptul că locuitorii catolici nu vor să plătească tributul datorat fiscului otoman la fel ca și ortodocșii. În aceeași cauză, cadiul Ali deliberează și află că locuitorii catolici dețin o scrisoare privilegiată a sultanului care-i scutește de acest tribut, iar cadiul Mustafa respectă porunca sultanală de scutire¹⁰. În noiembrie 1636, un timariot otoman din Lipova se judeca cu un nobil din zona Gyula pentru împărțirea veniturilor unui sat. Nu cunoaștem însă sentința, dar este probabil ca procesul să fie câștigat de timariotul otoman.

În 1643, în Radna erau doar 35 de case, între care doar 9 plăteau contribuția către fiscul otoman¹¹, plângându-se la divanul din Timișoara că sunt obligate să plătească aceleași dări ca mai înainte¹².

Cetatea Lipovei este descrisă cu multe detalii de către Evlyia Celebi în 1660:

„Meșteșugurile și curiozitățile și obiceiurile din această cetate. Aici se face un fel de curea, ca de bumbac, pe care locuitorii o pun sub formă de curea uleioasă pe vârtelnițe cu vălătuc. Toți locuitorii din serhat își fac din aceste curele funiile, hamurile și paivanele pentru priponit caii. Ei lucrează și un postav numit șaiac. Locuitorii sunt toți bosnieci. După obiceiul oamenilor din serhat, ei poartă haine strâmte și scurte. Luându-se după zicala că „haina cea mai bună e haina scurtă”, ei poartă haine de postav până la genunchi, scurteică de postav și de piele, cu nasturi de argint, cusuți pe piept și pe mâneci. Mijlocul și-l încing cu brâu de mătase. Nădragii, cam strâmți, sunt făcuți din postav sau din piele albă. Pe cap nu poartă turbane ci toți poartă căciuli din postav roșu și verde, în forma celui de samur, și pe ele pun coroane din aripi de șoim. Este un popor luptător pentru

⁸ Costin Feneșan, *op. cit.*, pp. 419–420, doc. 170.

⁹ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 184.

¹⁰ *Ibidem*, p. 187.

¹¹ Juhász Kálmán, *Műveltség állapotok a Temesközben a török világbán*, Cluj-Napoca, 1935, pp. 247–248.

¹² Cristina Feneșan, *Banatul Otoman. Studii istorice*, Editura Ariergarda, Timișoara, 2017, p. 309.

credință (adică musulmani). Cinstesc foarte mult pe învățați și pe străini și le dau pomană și daruri. Femeile lor nu trec niciodată de pragul porții; ies doar pe nășă-lie. În această privință sunt foarte habotnici, dar așa e bine în vremurile de azi”¹³.

Este doar descrierea bosniacilor musulmani colonizați aici și nu a românilor și sârbilor localnici, care au alte obiceiuri și credința ortodoxă sau catolică. Cetatea de piatră a Lipovei avea 5 porți: la nord Poarta Podului, la 200 de pași de ea Poarta Azapilor, la vreo 500 de pași Poarta Apei, la alți 500 de pași era Poarta Battal, spre sud, la alții 300 de pași era Poarta Timișoarei. În afara cetății era Poarta Martalogilor și Poarta Palisadei.

Pe baza surselor otomane, Cristina Feneșan a explicat faptul că, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în sandjakul Lipova existau 455 timare, 32 de ziamete, un haas ala sandjakbeiului care aducea un venit de 210 000 aspri. Pământurile posedate de marele vizir Mehmed Kóprulu în sandjakul Lipova au fost transformate în *vakif* (fundatie pioasă)¹⁴.

Cândva, înainte de 1666, beiul Lipovei a trimis delegați, împreună cu pașa din Timișoara, pentru a reglementa conflictul pentru stăpânirea unor sate la hotarul dintre principat și vilayet, cu delegații trimiși de principele Mihail Apafi¹⁵. De asemenea, prin 1672–1673, beiul Lipovei, Ali, l-a rugat pe comitele Hunedoarei să le permită celor 15 călăreți din Lipova trimiși spre Camenița (în Podolia), să treacă nestingheriți prin teritoriul aflat sub autoritatea sa, aceasta după ce anterior fuseseră opriți din drum și întorși de oficialitățile din Dobra¹⁶. În 1677, Durak, beiul de Lipova, adevărește faptul că Ștefan din Timișoara avea o datorie de 100 piaștri pe care trebuie să o plătească într-o săptămână fiscoiului otoman¹⁷.

Un firman al sultanului Mehmed al IV-lea, din ianuarie 1686, le poruncea pașei Ineului, Șahin Mehmed, și cadiilor din Ineu și Lipova, ca oamenii lor să nu mai comită acte de sălnicie împotriva țăranilor din satele transilvănene aflate la hotarul cu teritoriul otoman și nici împotriva celor care trec de o parte și alta a frontierei, urmând să fie pedepsiți cei care ar cuteza să încalce porunca¹⁸.

Colonizarea cu populație musulmană

Încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în orașul Lipova, sultanul a colonizat mai multe grupuri de musulmani, în primul rând cei 163 de

¹³ ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, pp. 505–509.

¹⁴ Cristina Feneșan, *Banatul Otoman. Studii istorice*, pp. 304–305.

¹⁵ Costin Feneșan, *op. cit.*, pp. 468–469, doc. 183.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 480–481, doc. 195.

¹⁷ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 258.

¹⁸ Costin Feneșan, *op. cit.*, pp. 494–495, doc. 202.

timarioți din cetatea Lipovei, dintre care 39% erau de origine balcanică (Bosnia, Herțegovina, Albania etc.)¹⁹. Populația islamică colonizată a trăit alături de românii, sârbii și maghiarii din orașul Lipova. Colonizarea turco-islamicilor (oșteni, funcționari, meșteșugari) a continuat în Lipova și în veacul al XVII-lea. Populația creștină a fost exclusă din centrul orașului Lipova, unde locuiau exclusiv musulmani. Românii și sârbii creștini li se îngăduia să locuiască la marginea orașului, în cartierul *Tesvar* (Citadela Nouă), singurul cartier în care a fost tolerată conviețuirea comunității musulmane cu cea creștină²⁰. În 1660, Evlyia Celebi evidențiază faptul că Lipova avea 1500 de case frumoase, acoperite cu șindrilă și posedând grădini și vii iar străzile erau pardosite cu scânduri și grinzi din lemn lucios²¹.

Descoperiri arheologice în Lipova în perioada medievală târzie

Săpăturile arheologice derulate în 2009 la pârâul Țârnobara nord, de către o echipă de arheologi timișoreni (Lavinia Bolcu, Oana Borlea, Ioan Vedrilă) coordonată de către Liviu Măruia, au identificat o **așezare medievală târzie** (secolul XVII), împreună cu alte situri antice. Ca reper, obiectivul arheologic se află la 3,24 km sud-vest de actuala biserică ortodoxă din Lipova și la 4,26 km est de biserica catolică din Neudorf²². În anii 2020 și 2021, sub coordonarea Muzeului Județean Satu Mare, s-au desfășurat săpături arheologice în Piața Veche din orașul Lipova, pe amplasamentul fostei piețe agroalimentare din zona intersecției străzilor Lt. Vasile Bugariu și Atanasie Marienescu. Săpăturile au fost conduse de către arheologul dr. Adrian Andrei Rusu²³.

În urma cercetărilor arheologice desfășurate în primăvara anului 2021 în perimetrul fostei piețe agroalimentare din Lipova se pot evidenția următoarele aspecte: zona este puternic afectată de lucrări edilitare și amenajări contemporane iar conductele sunt situate de la -0,30 m până la aproximativ -1 m de la nivelul actual de călcare și au distrus în mare parte depunerile arheologice²⁴. Au fost

¹⁹ Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, Editura Ariergarada, Timișoara, 2014, p. 95.

²⁰ Idem, *Convertiri la islam în spațiul carpato-dunărean (secolele XV–XIX)*, Editura Militară, București, 2020, p. 130.

²¹ ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, p. 506.

²² Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, p. 245; Liviu Măruia, *Cercetări interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a Dalurilor Lipovei*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2011, Anexa 2, pp. 1340–1341.

²³ Muzeul Județean Satu Mare, *Raport de cercetare arheologică preventivă*, Satu Mare, 2021, pp. 1–2 (La acestea au participat ca membrii în echipă arheologii dr. Cristian Constantin Roman, Kádás Zoltán Paul Andrei Niță, Florela Vasilescu. Cercetarea arheologică preventivă a fost impusă de Comisia Națională de Arheologie în urma unui diagnostic arheologic intruziv, realizat în perimetrul fostei Piețe Agroalimentare în toamna anului 2020).

²⁴ *Ibidem*, p. 25.

dezvelite gropi de formă rectangulară, căptușite cu lut și cu lemn, unele dintre ele prezentând și o cale de „acces”, care după abandonare au fost transformate în gropi menajere. Materialul arheologic descoperit în aceste gropi este destul de bogat și constă în principal din fragmente ceramice, ce se pot data la finele secolului al XVI-lea, în veacul al XVII-lea (deci inclusiv în timpul lui Gabriel Báthory) și al XVIII-lea, precum și oase de animale, câteva piese metalice (cuie de șindrilă, un fragment de vas de aramă, scoabe etc.).

Tot perioadei medievale târzii i-ar putea fi atribuite cele 3 structuri de zidărie de piatră cu mortar identificate în secțiunea VIII la aproximativ 0.80 m de la nivelul actual de călcare, structuri ce pot reprezenta parte a fundației unei construcții pe piloni, realizată într-o zonă inundabilă. Din cauza nivelărilor și umpluturilor ulterioare, arheologii nu au putut identifica vreun nivel de construire sau unul de utilizare, iar materialul găsit în jurul acestor piloni este amestecat²⁵. În acest stadiu al cercetărilor se poate afirma că pentru epoca medievală târzie (secolul al XVII-lea), perimetrul fostei piețe agroalimentare reprezintă o periferie a orașului Lipova ori chiar un spațiu de târg pentru mărfuri grosiere (animale, fân, lemne), nefiind identificate construcții de mari dimensiuni²⁶.

Viața economică

În veacul al XVII-lea, în orașul Lipova se dezvoltă o viață economică înfloritoare, localitatea fiind un important centru al schimbului de mărfuri din spațiul românesc. Izvoarele otomane menționează viile din dealurile Lipovei și producerea vinului²⁷. Evlyia Celebi, în 1660, amintește faptul că în Lipova erau 200 de prăvălii (ceea ce este o exagerare), fapt care subliniază viața economică prosperă a orașului, „*este foarte bogat*”. Același consemnează și despre transportul sării de la Turda pe Mureș, sare care ajungea pe Tisa și Dunăre, în țări din Balcani și în Europa Centrală, precum și depozitele de sare care se găseau în afara cetății²⁸.

Bazarul Turcesc „*Sub Dughene*” din Lipova²⁹ e o clădire unică în România, declarată monument istoric. Aflat în centrul Lipovei, el reprezintă una din puținele vestigii care au rămas de pe urma stăpânirii otomanilor în Banat. Clădirea a fost ridicată în anul 1638 sub ocupație otomană, iar fațada este marcată de opt pilaștri cilindrici legați între ei prin arcade, ce străjuiesc un pasaj comercial. În partea centrală se află un frontispiciu triunghiular cu discuri

²⁵ *Ibidem*, p. 26.

²⁶ *Ibidem*, p. 27.

²⁷ Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, p. 253.

²⁸ ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, pp. 506–507.

²⁹ Stelean Ioan Boia, „Orașul Lipova”, în Sorin Bulboacă, Doru Sinaci (coord.), *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, vol. I, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2019, p. 446.

ceramice figurale, iar sub clădire există și astăzi o pivniță cu bolte care era folosită pentru depozitarea mărfurilor. Această clădire adăpostea negustorii veniți cu mărfuri din Imperiul Otoman dar și din cele trei Țări Române.

Bazarul otoman din Lipova³⁰

Viața religioasă

Episcopia ortodoxă a Lipovei și-a încetat activitatea în 1616. Credincioșii ortodocși de aici aparțineau, din punct de vedere eclezistic și spiritual, de episcopia Ineului. Episcopul ortodox Sava a păstorit în mănăstirea Sfântului Nicolae din Ineu din 1605 până în 1627. După o păstorire de mai mulți ani, situația lui se depreciază, fiind nevoit la 6 noiembrie 1627, chiar să zălogească lui Petru Raț Lipoveanul, patru sate aparținătoare lui, pentru suma de 350 florini, spre a-și putea acoperi nevoile stringente, cu condiția să le poată răscumpăra fără judecată, dacă restituie banii primiți³¹.

Sofronie, „mitropolitul cetății Lipova și Gyula”, avându-și reședința în mănăstirea Hodoș-Bodrog, din apropierea Aradului, în toamna anului 1651, a făcut și el o călătorie în Rusia după ajutoare financiare, necesare restaurării mănăstirii sale³². În 1652 este pomenit episcopul ortodox Moise de Lipova, care în 1652 ajunge mitropolit ortodox la Timișoara³³.

³⁰ Fotografie din colecția Complexului Muzeal Arad.

³¹ Eugen Glück, „Contribuții cu privire la istoricul episcopiei medievale de la Ineu”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria Theologia Catholica, XLVII, nr. 4, 2002, pp. 45–46.

³² Sorin Bulboacă, *Structuri politice și confesionale în Banatul Lugoșului și Caransebeșului (1552–1658)*, vol. II, Editura „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2015, p. 20.

³³ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 209.

În 1664 este menționat un nou episcop în părțile Aradului, **Ștefan din Lipova**, hirotonit în mănăstirea sârbească Gracianita³⁴.

Credincioșii ortodocși din Radna nu aveau locaș de închinare; de aceea Isaia, administrator lipovean, în 1633, certifică faptul că locuitorii creștini din Radna nu au biserică și de aceea au dreptul să desfășoare liturgia în casele lor fără a fi deranjați de cineva³⁵.

În mai 1640, cadiful de Lipova, Ramazan ben Mustafa, emite o scrisoare valabilă pe teritoriul vilayetelor Timișoara, Buda, Bosnia și Kanizsa, pe seama misionarilor catolici spre a fi feriți de complicații: „nici ei, nici animalele și nici averile lor să nu fie atacate și să-și urmeze drumul dintr-un loc într-altul în pace fără să mai strige la ei: sunteți călugări, dați-ne bacșișuri...”³⁶.

În 1642, Muhammed, cadiful din Lipova, adevărește cererea credincioșilor din Radna de a-și ridica o biserică catolică pe ruinele celei vechi, întucât nu posedau de ani de zile un asemenea lăcaș³⁷. Credincioșii din Radna au cerut în scris divanului din Timișoara aprobarea pentru a ridica zidurile și tavanul bisericii pe vechiul amplasament și roagă să le fie aprobată cererea, aprobare fără care ei nu pot ridica lăcașul de închinare. Ilias aga adevărește dorința locuitorilor din Radna de a-și ridica biserica, aceștia cerându-i un ordin prin care își pot exercita credința în prezența preotului lor Andria³⁸. În anul 1667, Ali, conducătorul vakâfului de la Arad, a emis un salvconcut pentru un catolic din Radna, ca acesta să meargă în Bosnia la mănăstirea Sf. Petru și să aducă un alt călugăr de acolo, intrucât credincioșii catolici de aici nu mai au preot după moartea lui Andria³⁹.

În veacul al XVII-lea au funcționat în orașul Lipova mai multe locașuri de închinare islamice, pe care musulmanii le frecventau în zilele de vineri.

Școli islamice în Lipova

În orașul Lipova, în veacul al XVII-lea, funcționau mai multe *djamii* pentru populația islamică, unele dintre acestea fiind menționate și de Evlyia Celebi în 1660. *Djambia cea mare* din Lipova a fost construită în timpul sultanului Suleiman Magnificul, fiind lăcașul de cult musulman cel mai însemnat din oraș, având cupolă și fiind acoperită cu plumb⁴⁰. În Lipova au existat, în secolul al XVII-lea, 7 școli (*mekreb*) pentru instruirea copiilor în familiile musulmane⁴¹, precum și

³⁴ Gheorghe Lițiu, *Episcopia Aradului. Schiță istorică*, Arad, 1950, p. 27.

³⁵ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 187.

³⁶ Traian Birăiescu, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934, p. 11.

³⁷ Ioan Hațegan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, p. 197.

³⁸ *Ibidem*, p. 198.

³⁹ *Ibidem*, p. 252.

⁴⁰ Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, p. 322.

⁴¹ *Ibidem*, p. 331.

o *medrese* (școală superioară de teologie islamică), care posedă o sală mai mare pentru cursuri și rugăciune, uneori deschisă spre o curte, iar elevii locuiau în apropierea școlii, în mai multe chilii⁴².

Revolte împotriva dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVII-lea)

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, feudalii otomani au exercitat o serie de abuzuri asupra țăranilor români din sandjakul Lipova. Abuzurile se săvârșeau datorită faptului că pahiilor deținători de timare li se concedase dreptul de către puterea centrală de a percepe dijme și impozite pentru diferite legume. Strângerea proviziilor și rechizițiilor pentru stat și în contul demnitarilor ofereau un câmp larg abuzurilor. Alături de corvezi, prestațiile în natură și, mai ales, obligația de a-i întreține pe spahii și pe slujitorii acestora în vizită în orașul Lipova sau pe marii demnitari otomani împreună cu suita lor se dovedeau a fi împovărătoare pentru *raiale* (supuși). Fiscalitatea otomană s-a agravat în această epocă datorită faptului că deținătorii de feude însemnați ca beglerbegi și sandjakbegii utilizau calitatea lor de funcționari administrativi pentru a impune în mod arbitrar impozite și taxe, în folosul lor personal. Obligațiile extraordinare se transformă în cursul veacului al XVII-lea în obligații regulate, convertite cu timpul în bani⁴³. În contextul războaielor declanșate de marii viziri otomani din familia Kóprülü au sporit semnificativ dările și în Banatul otoman. Unele dintre cele mai împovărătoare corvezi erau cele legate de asigurarea transportului proviziilor destinate expedițiilor otomane.

Forma cea mai puternică de rezistență față de transformările și abuzurile impuse de dominația otomană în toate regiunile balcanice a fost haiducia⁴⁴. Izvoarele otomane indică regiunile Caransebeș și Lipova drept centre ale mișcării haiducești în vilajetul Timișoarei. Corespondența demnitarilor otomani cu principele Transilvaniei contine o sursă importantă care furnizează detalii interesante pentru acțiunile haiducilor⁴⁵, numiți răufăcători, care tulburau pacea.

În sandjakul Lipova atacurile haiducilor sunt mai numeroase, mai frecvente și par să fi îngrijorat nu numai pe demnitarii locali, ci să fi impus și adoptarea unor măsuri de către sultanul Mehmed al IV-lea. Astfel, în martie 1670, sultanul a numit în funcția de sanjdakbei de Lipova pe Muslih pașa, cu mandatul primit prin firman de a-i lichida pe haiducii și răufăcătorii care atacau localitățile sandjakului⁴⁶. Muslih pașa a luat măsuri grabnice pentru prinderea haiducilor.

⁴² Stelean Ioan Boia, *op. cit.*, pp. 453–454.

⁴³ Cristina Feneșan, *Banatul Otoman. Studii istorice*, pp. 307–308.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 313.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 314.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 315.

Otomanii au reușit să-i identifice pe răufăcători și să cunoască chiar și numele satelor unde s-ar fi așezat, sub autoritatea ișpanului de Hălmagiu, protestând împotriva sprijinului de care s-ar fi bucurat aceștia. În afara unor căpetenii militare și a unor forțe de represiune erau atacați și jefuiți și negustorii musulmani care veneau cu corăbiile pe Mureș. Nu s-a păstrat scrisoarea trimisă de notabilii sandjakului Lipova în martie sau aprilie 1670, unde erau menționate numele tuturor celor care s-ar fi făcut vinovați de moartea demnitarului turc Kasim. Mai mult, o serie de sate din sandjakul Lipova s-au alăturat haiducilor ce își aveau cuibul la Căzănești, haiduci susținuți de ișpanul de Hălmagiu⁴⁷.

Lipova și războiul între otomani și habsburgi

În decembrie 1687, cetatea Lipovei a fost asediată, fără succes, de trupele habsburgice conduse de către generalul Antonio Caraffa⁴⁸. După cucerirea Lipovei de către imperialii conduși de generalul Caraffa, după un asediu de câteva luni (martie-iunie) în 18 iunie 1688, beii local se retrăgea la Timișoara, conform memoriilor lui Osman aga din Timișoara⁴⁹. Ulterior, în 1690, Lipova recucerită pe moment de trupele otomane ale pașei de Timișoara, Hogeja Djafer, a respins un atac al trupelor habsburgice⁵⁰. În 1691, Lipova a fost recucerită de trupele habsburgice, care se mențin în cetate până în 1695.

Abia în 7 septembrie 1695, oastea sultanului Mustafa al II-lea a asediat și a cucerit cetatea Lipovei. Otomanii au găsit în depozitele cetății „30 cantare de pulbere, 700 de cumbarale mari, 6.400 de ghiulele (una de 14 ocale și cinci de 11 ocale), 6 tunuri balymez pentru ghiulele de câte 4,5 și 10 ocale, 9 tunuri colonborne, 4 pentru 1,50 ocale, 13 pentru câte o oca și unul pentru 0,50 ocale, 4 tunuri havane; 18 tunuri darbzen, cu 23 puști muschetă, o pușcă de vânatoare de 35 ocale, 50.000 chile de grâu și 16.000 chile de secară”⁵¹.

În 10 septembrie 1695, după victorie, sultanul Mustafa al II-lea vizitează cetatea Lipovei, prezentată astfel de către cronicarul otoman:

„Cetatea Lipova este așezată pe un șes întins de pe malul râului Mureș și la poalele unui deal înalt. Fortăreața sa interioră este înconjurată de patru ziduri de piatră în patru colțuri, iar în două colțuri avea turnuri de cărămidă. Fortăreața exterioară era înconjurată cu un șanț lipsit de apă. În afară de acest șanț, se

⁴⁷ *Ibidem*, pp. 316–317.

⁴⁸ ***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. II, volum întocmit de Mihai Guboglu, Editura Academiei, București, 1974, p. 373.

⁴⁹ ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 69–71.

⁵⁰ ***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. III, volum întocmit de Mutafa A. Mehmed, Editura Academiei, București, 1980, p. 173.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 434–436.

găseau patru redute mari de pământ, legate una de alta, iar în partea exterioară a întăriturilor era un șanț plin cu apă. Acest șanț fiind în afară, cetatea era înconjurată cu palisade și țărushi. Austriecii au dărâmat fortăreața exterioară a Lipovei și au deschis aici un câmp de luptă; reduta sau tabia situată între câmpia și dealurile din spatele cetății, imediat în dreapta lor, a fost transformată într-un pod al fortăreței. Apoi au înconjurat totul cu un șanț cu apă și cu șarampoaie; după dărâmarea cetății exterioare, locul care a fost lăsat deschis, până la tabia din fața porții Battal, l-au închis tot cu șarampoaie. În partea exterioară, de la locul unde Poarta Battal se unea cu apa Mureșului și până la poarta Apei, au deschis un nou șanț și l-au umplut cu apă. În cei patru ani de la căderea acestei cetăți în mâna austriecilor, după cum s-a văzut mai sus, s-au depus multe eforturi pentru întărirea ei. Lipova ajungând acum în această stare și nefiind cu puțință a o păzi, după ce au retras de aici tunurile, depozitul de muniții și zahareaua capturată, mai întâi de toate au dărâmat fortăreața sa din afară. Toate redutele fortăreței, câte erau, din toate părțile au fost distruse cu furie de oastea provinciilor, iar șanțurile au fost umplute. După ce fortăreața exterioară a fost făcută una cu pământul, cetatea interioară, la care săpaseră canale subterane, a fost și ea făcută una cu pământul”⁵².

În septembrie 1695, otomanii aruncă în aer cetatea Lipovei, care își încetează astfel existența iar orașul este pustiit în urma atâtor confruntări militare și asedii. A rămas sub administrație otomană până în 1716.

Concluzii

Lipova a fost reședința sandjakului cu același nume în perioada administrației otomane (1616–1716). În Lipova au fost colonizați bosnieci musulmani, iar o parte însemnată a populației creștine (mai ales nobilii și oștenii din garnizoană) a părăsit orașul, retrăgându-se în alte comitate ale Principatului Transilvaniei, ca Alba, Bihor și Zărand.

Lipova a fost un centru al comerțului balcanic în veacul al XVII-lea, de când datează faimosul bazar turcesc din oraș. În Lipova au trăit musulmani (cei mai mulți fiind originari din Bosnia) împreună cu creștini (români și sârbi). Au funcționat mai multe moschei și școli islamice, în veacul al XVII-lea. În jurul anului 1670, sandjakul Lipova a fost un centru al mișcării haiducești în vilayetul Timișoarei, în urma abuzurilor administrației otomane. În contextul războiului otomano-habsburgic, cetatea Lipovei este complet distrusă în anul 1695. Lipova rămâne sub administrație otomană și după pacea de la Karlowitz (din 1699) până în 1716 când Banatul întreg este cucerit de habsburgi.

⁵² *Ibidem*, pp. 435–437.

Bibliografie

Surse editate. Lucrări generale și speciale

- Birăiescu, Traian, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934.
- Boia, Ioan Stelean, *Orașul Lipova*, în Sorin Bulboacă, Doru Sinaci (coord.), *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, vol. I, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2019.
- Bulboacă, Sorin, *Structuri politice și confesionale în Banatul Lugojului și Caransebeșului (1552–1658)*, vol. II, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2015.
- ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.
- ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
- ***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. II, volum întocmit de Mihai Guboglu, Editura Academiei, București, 1974.
- ***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. III, volum întocmit de Mutafta A. Mehmed, Editura Academiei, București, 1980.
- Feneșan, Costin, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II, Editura Mega, Cluj Napoca, 2017.
- Feneșan, Cristina, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, Editura Ariergarada, Timișoara, 2014.
- Feneșan, Cristina, *Banatul Otoman. Studii istorice*, Editura Ariergarda, Timișoara, 2017.
- Feneșan, Cristina, *Convertiri la islam în spațiul carpato-dunărean (secolele XV–XIX)*, Editura Militară, București, 2020.
- Glück, Eugen, „Contribuții cu privire la istoricul episcopiei medievale de la Ineu”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria Theologia Catholica, XLVII, nr. 4, 2002.
- Hațegan, Ioan, *Cronologia Banatului*, vol. II/2, *Vilayetul de Timișoara (1552–1716)*, Editura Banatul, Timișoara, 2003.
- Hațegan, Ioan, *Cultură și civilizație la Mureșul de Jos*, Editura David Press Print, Banatul, Timișoara, 2020.
- Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IX/1 (1650–1747), București, 1897.
- Juhász, Kálmán, *Műveltségi állapotok a Temesközben a török világbán*, Cluj- Napoca, 1935.
- Lițiu, Gheorghe, *Episcopia Aradului. Schiță istorică*, Arad, 1950.
- Mărginean, Florin, Toda, Oana, „The fortification structures from Lipova at the end of the Middle Ages and in the Ottoman period. A reassessment of the available sources”, în *Caietele ARA*, nr. 14, București, 2023.
- Măruia, Liviu, *Cercetări interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a Dalurilor Lipovei*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2011.
- Muzeul Județean Satu Mare, *Raport de cercetare arheologică preventivă*, Satu Mare, 2021.

Organizarea militară a Banatului de Caransebeș-Lugoj reflectată în izvoarele scrise

The Military Organisation of the Banat of Caransebeș-Lugoj Reflected in Written Sources

ALEXANDRU FODOR*

Abstract: The Banat of Caransebeș-Lugoj functioned between 1552 and 1658 as an administrative and military unit with autonomous status within the Principality of Transylvania. The constant threat of Ottoman annexation meant that local authorities made defending the region a top priority. This paper aims to analyze the military organisation of the Banat of Caransebeș-Lugoj, from both a technical and human factor perspective. Among the topics addressed are the defensive fortification system of the Highland Banat, the supply of the fortresses, the quantitative and qualitative assessment of the Banat troops (including a discussion of the main military operations in which they took part) and the funding sources for the Banat's military policy. The approach is based primarily on a comparative analysis of the information provided by written sources (documents and narrative sources), without neglecting the results of previous studies. The research also benefits from the consultation of a previously unpublished document that contributes to the reconstruction of how the region's military expenses were financed.

Keywords: Banat of Caransebeș-Lugoj, military organisation, defensive system of the Highland Banat, Evliya Celebi, funding sources.

Banatul de Caransebeș-Lugoj reprezintă o temă mai puțin cercetată în istoriografia română, în raport cu rolul jucat în istoria spațiului românesc medieval și premodern. Unitate administrativă și militară cu statut autonom în cadrul Principatului Transilvaniei, Banatul de Caransebeș-Lugoj a funcționat

* Doctorand, Școala Doctorală de Științe Umaniste, Universitatea de Vest din Timișoara, alexandru.fodor85@e-uvt.ro.

între anii 1552–1658. Originile sale se regăsesc în Banatul de Severin, vechea unitate militară de frontieră a Regatului medieval al Ungariei, înființată în secolul al XIII-lea și alcătuită din cele opt districte autonome românești din Banatul montan. Prezența acestei elite românești ale cărei privilegii au fost recunoscute de regalitatea maghiară face din regiunea Banatului montan o apariție aparte în spațiul românesc vest-carpatic. Această stare de fapt este confirmată și de utilizarea repetată de către surse a unor denumiri precum *Valahia Cisalpină* (Giovannandrea Gromo)¹ sau *Valachia citeriore* (Ferrante Capece)² pentru a indica această regiune. Existența elitei românești și situarea în zona de confluență a două spații culturale distincte (Occidentul latin catolic și Răsăritul greco-slav ortodox, cu influențe otomane), au avut ca efect dezvoltarea unei identități proprii, specifice. Nu întâmplător în această regiune se găsesc originile conștiinței naționale românești moderne, concretizate prin fenomenul umanismului bănățean, etapă premergătoare Școlii Ardelene. Intensificarea expansiunii otomane în zonă în prima jumătate a secolului al XVI-lea, având ca punct culminant cucerirea Timișoarei în 1552, a determinat reorganizarea vechiului Banat de Severin pe structura districtelor Caransebeș și Lugoj. Caransebeșul și Lugojul au reușit să evite ocupația otomană în 1552 în schimbul recunoașterii suzeranității Porții și a plății unui tribut. Cu toate acestea, otomanii nu au renunțat niciodată la ideea anexării Banatului montan, obiectiv atins în final în 1658. În special frontiera cu eyalet-ul de Timișoara a constituit o sursă continuă de tensiuni și a fluctuat în permanență. În aceste condiții, organizarea militară a reprezentat o prioritate atât pentru autoritățile locale ale Banatului, cât și pentru administrația principatului.

Studiul de față își propune o analiză a organizării militare a Banatului de Caransebeș-Lugoj în perioada existenței sale. Subiectul este abordat atât din perspectiva componentei tehnice și logistice, cât și a factorului uman. În cadrul primei categorii va fi discutată situația sistemului de fortificații defensive, cu accent pe cele patru cetăți principale, precum și gradul de înzestrare logistică. În ceea ce privește factorul uman, vor fi analizate informațiile oferite de diversele surse cu privire la cantitatea și calitatea efectivelor. Vor fi, de asemenea, tratate aspectele ce țin de organizarea administrativă și de finanțarea activităților militare ale Banatului. Demersul nu are pretenția de a fi exhaustiv, sarcină de altfel greu de realizat în condițiile limitărilor pe care le presupune formatul unui articol de specialitate. Studiul își propune să contribuie la eforturile de reconstituire a situației din Banatul montan în perioada secolelor XVI–XVII.

¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, volum întocmit de Maria Holban, Editura Științifică, București, 1970, p. 316.

² *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, volum întocmit de Maria Holban, Editura Științifică, București, 1971, p. 105.

Din perspectivă metodologică, cercetarea de față se bazează pe analiza comparativă a informațiilor oferite de izvoarele scrise. Bineînțeles, pentru analiza componentelor sistemului de fortificații defensive al Banatului, importanța descoperirilor arheologice nu poate fi contestată. Totuși, studiul de față nu are ca punct central o analiză detaliată a cetăților Banatului montan. De altfel, lucrările de construcție ale acestor cetăți și posturi defensive datează dintr-o perioadă anterioară celei pe care o analizăm în rândurile de față. În aceste condiții, relevanța descoperirilor arheologice pentru cercetarea noastră este una relativ limitată, motiv pentru care accentul este pus pe informațiile furnizate de izvoarele scrise.

În ceea ce privește sursele, demersul se bazează pe consultarea izvoarelor narative și a documentelor. În prima categorie sunt incluse impresiile unor observatori contemporani, dintre care îi remarcăm în special pe Giovanandrea Gromo și Evliya Celebi. Primul, soldat italian în serviciul lui Ioan Sigismund între 1564–1567, a vizitat regiunea în această perioadă și a lăsat o descriere detaliată a zonei. Deși are tendința de a fi subiectiv în favoarea patronului său, informațiile oferite de Gromo sunt în general credibile. În ceea ce îl privește pe Evliya Celebi, el a făcut parte din anturajul curții otomane și s-a remarcat prin călătoriile efectuate pe tot cuprinsul Imperiului Otoman, dar și în străinătate. În ciuda stilului literar și a tendinței de a da credit legendelor în defavoarea faptelor istorice, Evliya Celebi oferă foarte multe detalii utile din punct de vedere geografic, cultural și etnologic. El a vizitat și regiunea Lugojului și Caransebeșului în 1660, la scurt timp după anexarea otomană. Timpul scurt trecut de la instaurarea administrației otomane i-a permis să surprindă multe dintre realitățile valabile perioadei anterioare a Banatului. Comparația dintre consemnările sale și cele ale lui Gromo (cu un secol înainte) scoate în evidență evoluția situației din regiune pe parcursul existenței Banatului de Caransebeș-Lugoj. Alți autori pe care îi mai putem menționa sunt iezuitul Antonio Possevino (care a vizitat regiunea în 1583), Ștefan Szamosközy sau Mustafa Naima. Istoricul și umanistul maghiar transilvănean Szamosközy (1565–1612), deși a fost în general ostil românilor în scrierile sale, păstrează o atitudine obiectivă în ceea ce îi privește pe caransebeșeni. Cronica otomanului Mustafa Naima (1655–1716) acoperă perioada 1591–1660. În ceea ce privește documentele, avem o gamă variată de acte începând cu cele emise de autoritățile centrale ale principatului Transilvaniei (instrucțiuni ale principilor, decizii ale Dietei, liste ale veniturilor principatului, scrisori ale unor demnitari precum Gheorghe Martinuzzi, rapoarte adresate împăratului Ferdinand, diverse acte de zălogire) și terminând cu chitanțe emise pentru plata impozitelor. Majoritatea documentelor pe care s-a bazat cercetarea de față au fost publicate. Menționăm în acest sens volumul al IV-lea din lucrarea lui Pesty Frigyes, *Krassó vármegye*

története, culegerile de documente din colecția Hurmuzaki (volumele II.1, II.4, IV.1, respectiv XII), respectiv volumul al IV-lea din seria celor editate de Andrei Veress. Un efort de dată mai recentă îi aparține lui Costin Feneșan cu *Documente medievale bănățene (1440–1653)*. Totodată, studiul beneficiază și de consultarea unui document inedit ce contribuie la reconstituirea mecanismelor de finanțare a cheltuielilor militare.

Așa cum am menționat anterior, Banatul de Caransebeș-Lugoj este o temă mai puțin cercetată în istoriografia românească. Primele eforturi, precum *Din istoria Banatului Severin* a lui Patriciu Dragalina (publicată în trei volume la Caransebeș între 1899 și 1902), datorează mult lui Pesty Frigyes, autorul unei monografii a regiunii Banatului montan în primul volum din *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története*. S-au făcut totuși progrese importante în ultimele decenii, predominând abordarea tematică. Printre cei care au abordat diversele aspecte ce țin de organizarea militară a Banatului de Caransebeș-Lugoj trebuie menționat Adrian Magina și studiul său dedicat³. Același istoric (împreună cu Livia Magina) a realizat secțiunea care include și Banatul de Caransebeș-Lugoj a recente sinteze de istorie a Banatului, coordonată de Ioan Bolovan și Rudolf Gräf⁴. Notabilă este și contribuția lui Dragoș-Lucian Țigău, autorul excelentei monografii intitulate *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*. Lucrarea lui D.L. Țigău, rămasă din păcate nepublicată, reprezintă singura tentativă de a realiza o sinteză a istoriei Banatului de Caransebeș-Lugoj⁵.

Așa cum am menționat, poziția strategică a Banatului montan ca zonă de graniță între principatul Transilvaniei și teritoriul otoman a necesitat o permanentă atenție acordată organizării militare. Aceasta s-a manifestat atât din punct de vedere al consolidării fortificațiilor ce alcătuiau sistemul defensiv, cât și din punct de vedere al întreținerii și aprovizionării armatei. În această privință, Banatul de Caransebeș-Lugoj a fost continuatorul celui de Severin. Trebuie să spunem că misiunea a fost facilitată de avantajul pe care îl prezenta mediul natural⁶, așa cum se observă și din sugestia oferită de unul dintre sfătuitoarii experimentați ai hanului tătar Ghazi Giray cu ocazia raidului efectuat în 1598 în

³ Adrian Magina, „Aspecte militare din istoria comitatului Severin în secolele XVI–XVII”, în *Tibiscum*, Serie Nouă, Istorie – Etnografie, 2014, 4, pp. 41–50.

⁴ Adrian Magina, Livia Magina, „Banatul medieval (1000–1715)”, în Ioan Bolovan, Rudolf Gräf (eds.), *O istorie a Banatului. Compendiu*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Editura Academiei Române, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2023, pp. 185–282.

⁵ Dorim să mulțumim pe această cale domnului Dragoș-Lucian Țigău pentru deosebita amabilitate de a ne pune la dispoziție manuscrisul lucrării sale *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)* prin intermediul domnului Adrian Magina.

⁶ Pentru mai multe detalii referitoare la mediul natural al Banatului de Caransebeș-Lugoj vezi: Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, manuscris, București, 1995, pp. 25–27.

zona Banatului montan. Potrivit relatării lui Mustafa Naima, acesta l-a avertizat categoric pe han că *drumurile prin Sebeș și Lugoj și prin Lipova sunt prăpăstioase, nu pot fi trecute așa cum se cere. Dacă apare dușmanul nu ne putem gândi la luptă și la rezistență*⁷.

Cheia de boltă a sistemului defensiv al Banatului erau cele patru cetăți principale: Caransebeș (Sebus), Lugoj (Lugas), Mehadia (Myhald) și Jdioara (Sydowar). Toate au fost construite în perioada anterioară, fiind atestate documentar încă din secolul al XIV-lea (Jdioara în 1320, Mehadia în 1323, Caransebeș în 1325 și Lugoj în 1376)⁸. Poate fi remarcată fortificarea târzie a Lugojuului în raport cu celelalte trei cetăți, dovadă a creșterii amenințării otomane la Dunăre începând cu ultima parte a amintitului veac.

Cea mai importantă era cetatea Caransebeșului, amplasată în lunca inundabilă a Timișului, ceea ce putea reprezenta un atu defensiv în caz de inundații. Relatările contemporanilor conturează imaginea unei fortificații redutabile. Astfel, Gromo afirmă despre Caransebeș că e un *oraș mare întărit* delimitat de *ziduri din piatră fărămicioasă și cu șanțuri fără apă*. Referitor la fortăreața propriu-zisă, el spune că *înăuntrul orașului se află o cetate cu ziduri groase, dar fără flancuri și fără șanțuri [...]* Poziția orașului îngăduie ca el să fie *întărit*⁹. Evliya Celebi, care a vizitat regiunea la scurt timp după cucerire, este în asentimentul lui Gromo, deși are o părere mai bună despre zidurile de incintă exterioare:

*E o cetate frumoasă, de o construcție trainică, așezată pe malul râului Timiș. Circumferința ei este de vreo patru sute de pași; a spus-o meșterul constructor în timpul renovării ei. Are două porți; șanțul nu este adânc. [...] În mijlocul acestui zid de apărare se mai află o puternică cetate interioară, în cinci colțuri, solid construită și greu de pătruns [...] Această cetate interioară are o singură poartă mică, în partea dinspre nord. Ca să ajungi la acea poartă, trebuie să urci treizeci de trepte de piatră. Printre coșurile de deasupra ei se află găuri pentru a arunca pietre, iar în stânga și în dreapta se află găuri de creneluri, încât e o poartă foarte tare*¹⁰.

Pentru Antonio Possevino apare ca un castel¹¹. În ceea ce privește trăinicia zidurilor exterioare, este clar că ele au fost consolidate în intervalul dintre prezențele lui Gromo și Celebi. De altfel, și D.L. Țigău avansează același punct de vedere, identificând și momentul acestor renovări, cândva între 1637 și 1654. Argumentele sunt relatarea lui Szamosközy din 1603 (el descrie zidurile ca vechi

⁷ *Cronici turcești privind Țările Române*, vol. III, volum întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980, p. 23.

⁸ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 108.

⁹ *Călători străini despre Țările Române*, II, pp. 317, 329.

¹⁰ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, volum întocmit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, pp. 534–535.

¹¹ *Ibidem*, II, p. 557.

și șubrede, iar despre cetatea interioară spune că nu are bastioane) și deciziile Dietei din anii 1637–1654 care stabileau obligații în muncă gratuită și în bani în scopul renovării Caransebeșului și cetăților de margine¹². Inițial, construcția consta într-un donjon cu 10 laturi și o suprafață de 300 m², înconjurat de un zid de incintă cu 11 laturi care proteja o suprafață de aproximativ 4 hectare¹³. În 1552, s-au executat ample lucrări de reparare la ordinul guvernatorului imperial al Transilvaniei, Giorgio Castaldo. Lucrările din 1637–1654 au avut ca rezultat apariția celor cinci bastioane pe care le amintește Evliya Celebi. Cetatea mai era prevăzută cu un avanpost amplasat la o distanță de 950 m de cetate într-un loc mlăștinos. Scopul acestuia era ca punct de supraveghere a orașului și câmpiei¹⁴. Evoluția acestuia este similară cu cea a fortificației principale.

Cetatea Lugojului era la rândul ei amplasată în lunca inundabilă a Timișului, fiind conform mărturiei lui Gromo *o cetățuie păzită cu grijă pentru că este la hotarul cetăților turcești Timișoara și Lipova*¹⁵. El remarcă poziția strategică a fortificației: *deși în sine nu este prea puternică, ea deține împreună cu împrejurimile ei, o poziție din cele mai bune pe un șes, prin mijlocul căruia curge veselul și bogatul râu Timiș*¹⁶. Evliya Celebi oferă mai multe detalii:

*Este o cetate de lemn și de pământ așezată într-o câmpie întinsă pe malul râului [...] Șanțul din jurul ei e plin cu apa râului [...] Cetatea are o singură poartă. Deasupra șanțului cetății se află un pod mobil, împodobit, care este ridicat în fiecare noapte [...] Cetatea interioară e, de asemenea, pătrată; e o cetate mică de piatră cu șanț separat. Are o poartă de lemn care dă spre răsărit. Și deasupra acestui șanț se află un pod mobil.*¹⁷

Similar Caransebeșului, fortăreața de la Lugoj a avut și ea o structură simplă, de tip castru, pătrată în acest caz. A fost, de asemenea, renovată de Castaldo în 1552. O particularitate în cazul Lugojului era poziționarea cetății în mijlocul orașului, lucru care făcea dificilă o eventuală extindere a perimetrului¹⁸.

În ceea ce privește Jdioara, fortăreața era situată pe un platou înconjurat de pante abrupte. Dimensiunile ei sunt mai reduse comparativ cu cele ale Lugojului și Caransebeșului. Evliya Celebi o descrie ca fiind *o palancă de lemn, în formă pătrată, așezată între munți, pe malul râului Timiș*¹⁹. De altfel, Jdioara era practic un castru. Cetatea avea un perimetru de aproximativ 800 m², fiind dotată cu un donjon rectangular pe latura de vest. Rolul ei principal era de a apăra târgul

¹² Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 109.

¹³ *Ibidem*, pp. 108–109.

¹⁴ *Ibidem*, p. 110.

¹⁵ *Călători străini despre Țările Române*, II, p. 317.

¹⁶ *Ibidem*, p. 329.

¹⁷ *Ibidem*, VI, pp. 533–534.

¹⁸ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 111.

¹⁹ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 534.

Jdioara (care exista deja la 1590)²⁰. Administrarea cetății și a domeniilor ei, printre care se afla începând cu 1596 și târgul Căvăran, revenea unui *provisor castri Sydowar*²¹.

Mehadia era situată pe teren înalt. Importanța cetății era crucială, având în vedere că era punctul de acces spre Poarta Orientală și de acolo spre Caransebeș. Prima etapă de construcție (1323) a avut ca rezultat un turn hexagonal puternic. A doua fază de construcție (1430–1450) a constat în ridicarea unei incinte prevăzute cu turnuri. Cetatea a fost renovată în mai multe rânduri sub Giorgio Castaldo, Petru Petrovici, Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczy I²².

Pe lângă acestea mai existau și alte fortificații de mai mici dimensiuni, așa cum remarcă și Gromo: *și în această provincie sunt foarte multe castele, totuși cele două cetăți amintite sunt cele mai de seamă*²³. Un exemplu de astfel de punct fortificat este cel de la Turnu Ruieni, atestat prima oară în 1467, dar aflat în ruină în 1588²⁴.

În ceea ce privește înzestrarea logistică, toate sursele indică o aprovizionare constantă cu armament și muniție. Am văzut deja că Evliya Celebi menționa despre cetatea Caransebeșului că la momentul anexării otomane din 1658 *este plină cu tot felul de materiale de război și de tunuri ungurești, strălucitoare ca aurul*²⁵. De asemenea, în instrucțiunile transmise căpitanului Gaspar Kornis (10 iunie 1595), Sigismund Báthory preciza că i-a trimis banului Gheorghe Borbely *din belșug tunuri, falconete și mortare cu praf, cu ghiulele și cu mingie înfocate*²⁶. Vedem așadar că armata Banatului beneficia de armament modern. De altfel, armamentul de foc care s-a impus în această epocă, a devenit accesibil și categoriilor sociale inferioare, inclusiv tâlharilor și haiducilor. Această stare de fapt este atestată de un act de ascultare de martori din 12 septembrie 1635 referitor la cazul jefuirii unui anume Iani Mustakli Grecul de către patru *lotri*. Documentul menționează cumpărarea unei puști de către unul dintre suspecți de la un iobag²⁷.

Din punct de vedere ierarhic, cea mai înaltă autoritate militară locală era banul. Problema atribuțiilor banilor de Caransebeș-Lugoj (inclusiv cele militare) a fost tratată pe larg în trecut de către Dragoș-Lucian Țigău și

²⁰ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 108.

²¹ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV, Az Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, Budapest, 1883, pp. 184, 240–241.

²² Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, pp. 108–111.

²³ *Călători străini despre Țările Române*, II, p. 329.

²⁴ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 111.

²⁵ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 535.

²⁶ Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, Editura Cartea Românească, București, 1932, p. 238.

²⁷ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Editura Facla, Timișoara, 1981, p. 168.

Sorin Bulboacă²⁸, prin urmare nu vom insista asupra acestui subiect. Din punct de vedere administrativ, conducerea cetăților era asigurată de castelani. Un statut aparte îl are castelanul de Caransebeș care, până la începutul secolului al XVII-lea, cumulează această poziție cu cea de vicecomite²⁹. Acest cumul de funcții le extinde atribuțiile și în plan administrativ și judiciar. La începutul secolului al XVII-lea are loc o delimitare a celor două demnități, castelanii rămânând doar cu prerogativele militare. De altfel, această evoluție a fost prefigurată de recomandarea lui Sigismund Báthory din 1595, care le cerea acestora să lase problemele judiciare pe seama vicecomiților și juzilor orașelor³⁰. Castelanii, de obicei în număr de doi, erau asistați de vicecastelani.

Pe lângă existența unui sistem defensiv consolidat și aprovizionat constant, un alt aspect constant apreciat de observatorii externi a fost calitatea soldaților furnizați de Banatul de Caransebeș-Lugoj. Ea este atestată în numeroase rânduri, începând cu Martinuzzi care îi transmitea în 1551 lui Ferdinand de Habsburg că Lugojul și Caransebeșul pot furniza 16000 de soldați de cea mai bună calitate³¹. Un raport din 1554 referitor la operațiunile otomanilor în Ungaria și Moldova adresat lui Ferdinand, avansa o cifră mai mică, de 10000 de soldați, pe care îi avea la dispoziție banul Petrovici³². Părerea bună a lui Martinuzzi despre trupele bănățene pare să fi fost împărtășită și de Ferdinand care îi scria lui Castaldo că regiunea Caransebeșului și Lugojului are un mare potențial militar, în special pentru cavalerie, localnicii fiind renumiți pentru însușirile lor militare³³. Possevino relatează și el că banul *ține din porunca principelui un număr mai mare de oșteni – până la cifra de trei mii – și mai buni decât în orice altă cetate*³⁴. Singurul care face notă discordantă este Gromo care afirmă că *guvernatorul întregii provincii [...] are sub comanda lui peste 500 de călăreți, care toți sunt echipați pentru paza acestei*

²⁸ Pentru mai multe detalii pe acest subiect vezi: Dragoș-Lucian Țigău, „Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (I)”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XVI, Editura Academiei Române, București, 1998, pp. 225–243; Idem, „Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (II)”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XVII, Editura Academiei Române, București, 1999, pp. 237–253; Sorin Bulboacă, „The Institution of Banat in the Banat of Lugoj and Caransebeș in the XVIth–XVIIth centuries”, în *Societate și Politică*, V, 9, Editura Universității de Vest „Vasile Goldiș”, Arad, aprilie 2011, pp. 88–97.

²⁹ Costin Feneșan, *op. cit.*, pp. 61, 77.

³⁰ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 115.

³¹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II, partea 4, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, București, 1894, p. 554.

³² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II, partea 1, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, București, 1891, p. 333.

³³ Adrian Magina, *Aspecte militare din istoria comitatului Severin în secolele XVI–XVII*, p. 43.

³⁴ *Călători străini despre Țările Române*, II, p. 557.

provincii³⁵. În sfârșit, pentru 1595, Sigismund Báthory dă cifra de 4000 de soldați în amintita scrisoare cu instrucțiuni pentru căpitanul Kornis. Este adevărat că în acest ultim caz era o situație specială dată de faptul că era război. În plus, nu putem avea certitudinea că între cei 4000 nu se aflau și trupe trimise în ajutor din Transilvania. De altfel, în cazuri de urgență orașele din Transilvania trimiteau întăriri pe care le plăteau și le aprovizionau tot ele. Este documentată prezența unor trupe de infanterie din Sighișoara la Caransebeș în iulie 1595, precum și ordinul adresat orașului Bistrița de către Sigismund în august același an în vederea trimiterii de trupe către Lugoj³⁶. În general însă, efectivele militare ale Banatului de Caransebeș-Lugoj par să fi fost apreciabile, cel puțin pentru secolul al XVI-lea.

Informațiile sunt mai detaliate pentru secolul al XVII-lea. La 1626, efectivele banului Paul Nagy la Caransebeș și Lugoj sunt atestate ca fiind de 700 de infanteriști și 700 de cavaleri. Dintre aceștia, câte 500 erau repartizați la Lugoj, mult mai expus atacurilor otomane. La acestea se mai adăugau trupele trimise de Gabriel Bethlen: 1000 de infanteriști și 1100 de cavaleri. Din aceste efective, 600 de infanteriști și 700 de cavaleri erau cantonați la Lugoj, Caransebeșul și Mehadia având câte 200 din fiecare categorie. Credibilitatea documentului este pusă la îndoială, așa cum spune și Adrian Magina, de faptul că sunt listate efectivele din localități despre care la acel moment se știe sigur că se aflau în teritoriu otoman ca Bocșa, Orșova, Severin, Moldova, Becicherec sau Timișoara³⁷. La acestea mai putem adăuga Almăjul și Mehadia (despre care știm că la 1632 era sub control otoman). Documentul este însă relevant în ceea ce privește necesitățile strategice ale fortificațiilor din Banatul montan, în special în ceea ce privește Lugojul. Mult mai credibilă este consemnarea din 1636, când Gheorghe Rákóczy I trimite 600 de soldați la Caransebeș și Lugoj³⁸.

Sursele sunt aproape unanime și în ceea ce privește instruirea acestor soldați. Pe lângă Martinuzzi și Possevino, o altă mărturie, e drept dintr-o epocă timpurie (1536), este cea a lui Nicolaus Olahus care spune despre locuitorii orașelului Lugoj că *sunt aproape toți oșteni călare dedicați slujbei ostășești*³⁹.

Pe parcursul secolelor XVI–XVII, soldații Banatului de Caransebeș-Lugoj au participat la majoritatea conflictelor militare din regiune. Un prim exemplu notabil este prezența lor în campania din Ungaria a lui Soliman Magnificul

³⁵ *Ibidem*, p. 329.

³⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. XII, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, București, 1903, pp. 27, 97.

³⁷ Adrian Magina, *Aspecte militare din istoria comitatului Severin în secolele XVI–XVII*, pp. 45–46.

³⁸ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 112.

³⁹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, volum întocmit de Maria Holban, București, Editura Științifică, 1968, p. 496.

(1566) cu un contingent de 3000 de soldați. În 1575 s-au implicat în războiul civil dintre Ștefan Báthory și Gaspar Békés pentru tronul Transilvaniei, unde au participat cu 300 de cavaleri și 200 de infanteriști de partea primului⁴⁰. Opțiunea pentru Báthory era una firească în condițiile în care contracandidatul acestuia se angajase să cedeze Porții Caransebeșul și Lugojul în schimbul sprijinului. Au fost, de asemenea, implicați în luptele pentru controlul Transilvaniei de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, inițial de partea lui Andrei Báthory, apoi a lui Mihai Viteazul. După toate mărturiile, absența lor pare să fi cântărit greu în deznodământul bătăliilor de la Șelimbăr și Mirăslău.

În multe situații locuitorii Banatului montan au acționat ca mercenari. Un exemplu este momentul noiembrie 1552 când au participat la detronarea lui Mircea Ciobanul în favoarea lui Radu Ilie Haidăul. Un episod similar s-a înregistrat în 1632 când trupele din Caransebeș conduse de Bona Vaida îl ajută pe Matei Basarab să ocupe tronul Țării Românești. O parte dintre ei, în număr de 500, au rămas ca mercenari în serviciul lui Matei Basarab, fiind consemnați la 1637 printre cei mai loiali dintre soldații acestuia⁴¹. Au existat și refuzuri, ca în 1604, când solicitarea pretendentului Ștefan Cercel (fiul fostului domn Petru Cercel) către lugojeanul Ioan Pribek a fost declinată. Oferta lui Cercel a fost generoasă, pretendentul promițând și o sumă consistentă pe lângă acordarea de proprietăți și privilegii⁴². Cu toate acestea, bănățenii au evitat să se angajeze împotriva lui Radu Șerban, cel care îi ajutase să scape de Simon Lodi.

Bineînțeles, o problemă majoră o reprezenta de multe ori plata mercenarilor. Se cunoaște cazul mercenarilor lugojeni din armata habsburgică care au refuzat să se deplaseze în Transilvania până nu erau plătiți (1599)⁴³. Mihai Viteazul și Sigismund Báthory au avut la rândul lor dificultăți, așa cum o dovedește actul prin care Sigismund zălogea castelul și târgul Lugoj banului Andrei Barcsay și soției sale în schimbul unei datorii de 25000 de florini, cheltuiți de ban pentru plata soldelor (23 mai 1601)⁴⁴.

În ceea ce privește veniturile necesare întreținerii cetăților și garnizoanelor, principala sursă o reprezentau domeniile acestor cetăți. Obligațiile locuitorilor satelor de pe domeniu erau cele clasice în bani, produse și muncă. Documentul prin care Sigismund îi zălogea lui Barcsay castelul și târgul Lugoj listează satele de pe domeniul aparținător cetății. Este consemnată și în cazul Jdioarei

⁴⁰ Patriciu Dragalina, *op. cit.*, pp. 35, 38.

⁴¹ Adrian Magina, *Aspecte militare din istoria comitatului Severin în secolele XVI–XVII*, p. 45.

⁴² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. IV, partea 1, Stabilimentul în artele grafice Socecu & Teclu, București, 1882, p. 375.

⁴³ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 113.

⁴⁴ Feneșan Costin, *op. cit.*, p. 122.

existența acestor sate (1596)⁴⁵. Am menționat anterior obligațiile în muncă și în bani fixate locuitorilor din Caransebeș cu ocazia renovărilor din anii 1637–1654, dar valabile și pentru cele din 1552. Chiar și în aceste condiții, situația financiară a cetăților nu era una foarte bună. O listă din 1586 a veniturilor principatului Transilvaniei arăta nu numai că veniturile cetăților Caransebeș și Lugoj mergeau înapoi în întreținerea cetăților, dar cheltuielile erau atât de mari încât necesitau direcționarea unei părți din venitul cuvenit fiscului princiar de pe domeniile celor două cetăți tot spre întreținerea acestora⁴⁶. Practica redirectionării unei părți din cuantumul sumelor cuvenite fiscului princiar era una frecvent utilizată, așa cum o atestă și chitanța eliberată lui Petru Măciș, prin care i se rețineau din impozit 500 de florini pentru plata trupelor din Lugoj și Caransebeș (3 septembrie 1597)⁴⁷. În cazuri de necesitate majoră, cetățile din Banat beneficiau de contribuții externe venite de pe teritoriul Transilvaniei și încadrate obligațiilor publice de întreținerea a armatei. O astfel de situație s-a petrecut în 1552, când Caransebeșul a primit din partea domeniului Ciceu 260 găleți de făină și 531 găleți de ovăz⁴⁸. La acestea se mai adăugau contribuțiile din proprie inițiativă, cum era cea a banului Andrei Barcsay.

Nu trebuie omisă nici finanțarea venită de la nivel central prin deciziile Dietei. Perioada de stabilitate prin care a trecut principatul în timpul domniilor lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczy I a permis strângerea de fonduri în scopul întreținerii sistemului defensiv bănățean. Dieta de la Alba Iulia din 1624 a aprobat o contribuție specială de 1 florin pe poartă, destinată finanțării reparațiilor cetății de la Lugoj. Ea a fost urmată în 1627 de o alta în valoare de 10 florini, destinată de asemenea renovărilor de la Lugoj⁴⁹. Ulterior, s-a mers și mai departe, apelându-se la varianta delegării responsabilității în seama localnicilor. Astfel, Dieta de la Alba Iulia din mai 1632 a votat scutirea populației din comitatul Severin de a servi în armata principatului, cu condiția să reconstruiască cetatea interioară, respectiv să întrețină și să aprovizioneze cu cai și armament fortificațiile⁵⁰. În esență, locuitorii Banatului de Caransebeș-Lugoj erau responsabili cu apărarea propriului teritoriu de atacurile otomane. Dispensa este reconfirmată în 1643, când principele îi scutește pe nobilii și demnitarii comitatului, inclusiv bunurile lor de orice fel, de a mai servi în armata transilvăneană cu aceeași condiție, de a-și asigura apărarea pe cont propriu⁵¹.

⁴⁵ Pesty Frigyes, *op. cit.*, p. 184.

⁴⁶ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, p. 114.

⁴⁷ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, Colecția personală Mike Sándor, Seria 1 – ANR, nr. 99.

⁴⁸ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*.

⁴⁹ Adrian Magina, *Aspecte militare din istoria comitatului Severin în secolele XVI–XVII*, p. 46.

⁵⁰ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*.

⁵¹ Adrian Magina, *Aspecte militare din istoria comitatului Severin în secolele XVI–XVII*.

Practic, se reconfirma încă o dată statutul special, autonom, de care se bucura Banatul de Caransebeș-Lugoj în cadrul principatului.

Analiza organizării militare subliniază în mod incontestabil caracterul prioritar al sistemului defensiv al Banatului montan în preocupările conducătorilor regiunii. Configurația acestuia, coroborată cu avantajul strategic oferit de terenul care favoriza defensiva, a făcut din sistemul de fortificații al Banatului de Caransebeș-Lugoj unul dintre cele mai redutabile din regiune. În ceea ce privește factorul uman, dovezile arată unanim capacitățile militare remarcabile ale Banatului de Caransebeș-Lugoj, atât din punct de vedere cantitativ, cât și calitativ. Bineînțeles, așa cum am văzut, toate acestea necesitau cheltuieli masive, acoperite din surse de proveniență diversă, locale și centrale (inclusiv prin redirectionarea unei părți din cuantumul sumelor cuvenite fiscului princiar). Se cuvine subliniată, de asemenea, reflectarea caracterului autonom al regiunii și în politica de delegare a responsabilității apărării ei către localnici adoptată la nivel central în secolul al XVII-lea.

Bibliografie

Surse inedite

Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale
Colecția personală Mike Sándor

Surse editate. Lucrări generale și speciale

Bulboacă, Sorin, „The Institution of Banat in the Banat of Lugoj and Caransebeș in the XVIth-XVIIth centuries”, în *Societate și Politică*, Editura Universității de Vest „Vasile Goldiș”, anul V, Arad, 2011.

Călători străini despre Țările Române, vol. I, volum întocmit de Maria Holban, Editura Științifică, București, 1968.

Călători străini despre Țările Române, vol. II, volum întocmit de Maria Holban, Editura Științifică, București, 1970.

Călători străini despre Țările Române, vol. III, volum întocmit de Maria Holban, Editura Științifică, București, 1971.

Călători străini despre Țările Române, vol. VI, volum întocmit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.

Cronici turcești privind Țările Române, vol. III, volum întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980.

Dragalina, Patriciu, *Din istoria Banatului Severin*, vol. II, Tipografia Diecezană, Caransebeș, 1900.

- Feneșan, Costin, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Editura Facla, Timișoara, 1981.
- Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II, partea 1, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, București, 1891.
- Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II, partea 4, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, București, 1894.
- Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. IV, partea 1, Stabilimentul în artele grafice Socecu & Teclu, București, 1882.
- Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. XII, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, București, 1903.
- Magina, Adrian, „Aspecte militare din istoria comitatului Severin în secolele XVI XVII”, în *Tibiscum*, Serie Nouă, Istorie – Etnografie, 4, 2014.
- Magina, Adrian, Magina, Livia, „Banatul medieval (1000–1715)”, în Ioan Bolovan, Rudolf Gräf (eds.), *O istorie a Banatului. Compendiu*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Editura Academiei Române, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2023.
- Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV, Az Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, Budapest, 1883.
- Țigău, Dragoș-Lucian, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, manuscris, București, 1995.
- Țigău, Dragoș-Lucian, „Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (I)”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XVI, Editura Academiei Române, București, 1998.
- Țigău, Dragoș-Lucian, „Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (II)”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XVII, Editura Academiei Române, București, 1999.
- Veress, Andrei, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, Editura Cartea Românească, București, 1932.

Les souterrains du Château de Maisons

The Underground Passages of Maisons Castle

ANDREEA EMBER*

Abstract. Beneath the Château de Maisons lies a vast network of underground galleries, kitchens and hydraulic systems that reveal the technical and aesthetic genius of seventeenth century architecture. Designed by François Mansart, these subterranean spaces reflect the same geometric order, proportional harmony and functional precision as the visible parts of the castle. Far from being mere service areas, they form an integral architectural system combining utility, beauty and social hierarchy. The study highlights how the underground level ensured the daily operation of the residence through a rational organization of circulation, ventilation, and water management. Voûted corridors, cisterns, wells and drainage channels demonstrate an advanced mastery of hydraulics and construction techniques. Their refined design (with stone pavements, ironwork and glass openings) attests to Mansart's belief that elegance must extend even to the unseen. Beyond their technical ingenuity, the passages symbolize the classical ideal of unity between form and function, light and shadow, art and necessity. They embody a vision of architecture as a total work, where invisible order sustains visible magnificence. Today, these hidden foundations stand as a testament to the rational spirit, creative precision and enduring beauty of French classical architecture.

Keywords: Maisons Castle, underground, architecture, foundation, basement, Mansart.

Introduction. Sous les façades majestueuses du Château de Maisons, chef-d'œuvre¹ d'architecture classique² de François Mansart, érigé sur le domaine de

* Technicienne du patrimoine culturel, Centre des Monuments Nationaux, France, andreea.ember@gmail.com.

¹ De Hessel M. R., *Dictionnaire universel de la France* 6 vol., T. IV, Paris, Desaint, 1771, pp. 92–93.

² Crochet B., *Architecture des Châteaux Classiques*, p. 17.

Maisons sur Seine de 1635 à 1646³ (Maisons-Laffitte, France, Il.1), s'étend un monde invisible: un réseau de souterrains, de galeries, de citernes et de caves qui assurait la cohésion et le fonctionnement discret de l'édifice. Ces espaces enfouis, rarement évoqués dans les analyses consacrées au château, forment pourtant un ensemble d'une ingéniosité et d'une ampleur exceptionnelle. L'analyse consacrée aux souterrains du Château de Maisons repose sur une approche à la fois documentaire, architecturale et interprétative. Cette méthode vise à relier l'étude matérielle du site et des sources, à une lecture contextuelle du monument afin de mettre en évidence la cohérence structurelle, fonctionnelle et symbolique de ces espaces enfouis. La première étape du travail a consisté à examiner de manière détaillée les sources textuelles et iconographiques anciennes. Les relevés descriptifs et documents d'archives étudiés ont été parcourus avec attention pour en extraire les indications techniques, la terminologie constructive et la logique d'organisation spatiale. Ce dépouillement systématique a permis d'établir une base de données précise, indispensable à la compréhension du dispositif souterrain dans son état d'origine. Dans un second temps, les données issues de cette recherche documentaire ont été mises en rapport avec les espaces souterrains toujours existantes à ce jour sur site afin de reformuler une perspective analytique. L'objectif était de dépasser la simple description pour construire une interprétation architecturale cohérente. Les informations fragmentées provenant des textes anciens ont été regroupées et réorganisées selon les grandes fonctions du réseau souterrain: circulation, stockage, hydraulique, service domestique et entretien. Cette mise en ordre a permis de révéler la hiérarchie interne des espaces et de comprendre leur articulation dans la structure globale du château. L'étude s'est enrichie d'une lecture comparative, visant à replacer le Château de Maisons dans le contexte architectural du XVIIe siècle. En confrontant ses dispositifs souterrains à ceux d'autres œuvres contemporaines de François Mansart et de ses successeurs, il a été possible de dégager les constantes d'une pensée constructive fondée sur la rationalité, la symétrie et la maîtrise technique. Ce rapprochement avec d'autres réalisations du Grand Siècle a mis en évidence l'originalité de Maisons et la précision de sa conception fonctionnelle.

L'étude des souterrains de Château de Maisons révèle non seulement la complexité technique du monument, mais aussi la philosophie architecturale de son créateur: une recherche de perfection totale, où la beauté et l'ordre s'étendent jusque dans les parties les plus cachées. Les documents anciens décrivant les souterrains du Château de Maisons témoignent d'une connaissance approfondie de la construction, de la circulation de l'air et de l'eau, et de la hiérarchie fonctionnelle des espaces domestiques. Ces niveaux inférieurs, creusés sous les

³ Poisson G., *De Maisons-sur-Seine à Maisons Laffitte*, 1993, pp. 17–20.

terrasses, les fossés et la cour d'honneur, illustrent la rationalité et la modernité de l'architecture du Grand Siècle. Loin d'être de simples annexes utilitaires, ils incarnent une vision globale où la technique, l'esthétique et la symbolique se rejoignent pour donner forme à une œuvre d'une cohérence rare.

Architecture cachée et génie domestique du Grand Siècle. L'accès à ces parties invisibles s'effectue par une rampe⁴ savamment aménagée sous le grand escalier d'honneur⁵, où une série de croisées⁶ vitrées éclaire la descente (Il. 2). L'ordonnance de ces passages révèle d'emblée la recherche d'un équilibre entre utilité et esthétique: les baies à châssis ouvrants en six parties, les pilastres de cuivre et les rampes en fer forgé témoignent d'un soin décoratif appliqué jusque dans les zones souterraines. On pénètre ensuite dans un vestibule voûté (Il. 3), pavé de pierre, distribuant plusieurs couloirs et salles en enfilade, selon une géométrie régulière qui prolonge en sous-sol la rigueur du plan supérieur⁷. Cette organisation rationnelle traduit l'esprit de Mansart⁸: rien n'est laissé au hasard, et chaque passage, chaque ouverture, participe d'une logique fonctionnelle et esthétique globale.

Les premiers espaces sont dévolus aux circulations techniques et aux accès de service. Un passage voûté⁹ mène à des pièces d'appoint: un bûcher, des remises, des caves voûtées pour le charbon et le vin. Ces lieux, aux portes ferrées et aux plafonds à poutres apparentes, évoquent un réseau parallèle à la vie du château, où le personnel assurait l'entretien et la logistique du domaine sans troubler la vie noble de la cour d'honneur. Ce dédale ordonné aboutit à un ensemble de salles plus élaborées: cuisines¹⁰, fruitiers, lavoirs, offices et bains¹¹, tous équipés d'installations ingénieuses qui témoignent d'un haut degré de technicité domestique pour l'époque¹².

⁴ De Montclos J-M P., *Architecture. Description et vocabulaire méthodique. Principes d'analyse scientifique*, p. 353.

⁵ Vivien B., *Un château de famille: Les Longueils à Maisons*, dans Arnold M., Barreau J., Chartier Ph., Marec J., Vivien B., *Le Château de Maisons. De la résidence aristocratique au monument historique*, pp. 31-34.

⁶ De Montclos J-M P., *op. cit.*, p. 194.

⁷ Szambien W., *Symétrie. Goût. Caractère. Théorie et terminologie de l'architecture à l'âge classique 1550-1800*, pp. 62-78.

⁸ Poisson G., *op. cit.*, p. 23-28.

⁹ De Montclos J-M P., *op. cit.*, p. 270.

¹⁰ Arnold M., *Le Château de Maisons, villégiature de Thomas de Colmar*, dans Arnold M., Barreau J., Chartier Ph., Marec J., Vivien B., *Le Château de Maisons. De la résidence aristocratique au monument historique*, p. 126.

¹¹ Barreau J., *Protection et restaurations: le château de 1914 à nos jours*, dans Arnold M., Barreau J., Chartier Ph., Marec J., Vivien B., *Le Château de Maisons. De la résidence aristocratique au monument historique*, p. 167.

¹² Vitry P., *Le Château de Maisons-Laffitte*, p. 16.

La partie méridionale du souterrain se distingue par une succession de cuisines (Il. 4) et de dépendances remarquablement bien pensées¹³. Les pièces sont voûtées, pavées de grès, éclairées par des croisées à panneaux de verre en plomb, munies de volets et de grilles de fer ouvrant sur les fossés. Les cheminées monumentales, les hottes à contre-cœur garnies de plaques de fonte et les fourneaux potagers dotés de réchauds en fonte illustrent la modernité d'un équipement conçu pour une maison aristocratique du XVIIe siècle. L'eau, élément vital dans ces espaces, circule par un réseau complexe de tuyaux de plomb et de robinets de cuivre, alimentant auges, éviers et cuvettes avant de s'évacuer par des conduites de décharge. L'ensemble forme un véritable système hydraulique souterrain, à la fois fonctionnel et discret, reflet d'une maîtrise technique rare pour son temps. Cette organisation témoigne d'une volonté d'autonomie complète: chaque cuisine est doublée d'un espace de préparation ou d'un fournil, chaque lavoir communique avec des conduits d'évacuation indépendants. À côté des zones de travail, des fruitiers aux planchers suspendus, des celliers à air tempéré et des offices pavés complètent le dispositif. Les volumes sont calculés selon la fonction: hauteurs inégales, voûtes renforcées, niches pour les ustensiles ou les conduites, tout contribue à l'efficacité du lieu¹⁴. On perçoit là l'écho de la rationalité mansartienne¹⁵, où la beauté naît de la mesure et où l'ordre sert la perfection.

À l'origine, le réseau souterrain était un véritable ensemble de service intégré¹⁶. Un long corridor voûté relie les cuisines à un espace ouvrant sur les douves (Il. 5). D'autres pièces contiguës à cet espace avaient été aménagées¹⁷. Dans l'une d'elles, un puits fut creusé (Il. 6), et celui-ci est encore présent à ce jour. Ces espaces, bien que situés dans l'ombre, obéissent aux mêmes principes de symétrie et de proportion que les salons d'apparat situés au-dessus. Ils incarnent, à leur manière, l'harmonie entre l'art de bâtir et l'art de vivre.

Ce système de souterrains n'était pas seulement utilitaire: il traduisait aussi une conception sociale du service et de la discrétion. En plaçant les fonctions domestiques sous terre, Mansart permettait au château de conserver, dans ses niveaux supérieurs, une pureté architecturale et une sérénité visuelle absolues. Le fonctionnement quotidien (préparation des repas, lessives, entretien, chauffage)

¹³ *Château de Maisons. Procès-verbal d'Estimation. 1er Nivôse an V*. Archives de Seine-et-Oise, Série Q, Ventes de Biens Nationaux, Dossier n° 2413 du répertoire.

¹⁴ Ravaud A., *Maesonium. Renati de Longueil, senatus Parisiensis praesidis*, 1643.

¹⁵ Perrault C., *François Mansart architecte* in *Les Hommes Illustres qui ont paru en France pendant ce siècle*, T 1, Paris, 1697, pp. 86–88.

¹⁶ Louis P-Y, *Le Marquisat de Maisons 1777. Procès-verbal de visite par A.-N. Dauphin et S.J. Duboisierf Architectes-experts*, pp. 99–101.

¹⁷ Archives Nationales, M.C., ET/CXVII/382, 1731.

s'effectuait dans ce monde invisible, garantissant à la vie aristocratique le calme et la dignité que requérait l'étiquette du Grand Siècle.

Ainsi, les souterrains du Château de Maisons constituent une œuvre à part entière, une architecture de l'ombre où se lit le génie organisateur du XVIIe siècle. Ils conjuguent fonctionnalité, esthétique et maîtrise technique dans une cohérence remarquable. Étudiés aujourd'hui, ils éclairent d'un jour nouveau la modernité de Mansart: un architecte pour qui chaque pierre, même enfouie sous terre, participait à la grandeur et à la perfection de l'ensemble. Ces espaces, silencieux et robustes, rappellent que la splendeur visible d'un château ne tient que par la solidité et la subtilité de ses fondations cachées.

Continuités, galeries, réseaux hydrauliques et profondeur du génie architectural. Au-delà des premières salles utilitaires et des cuisines, la partie orientale et méridionale des souterrains du Château de Maisons révèle un système architectural d'une ampleur et d'une précision remarquables. Cette portion du réseau, décrite avec minutie dans les relevés anciens, montre à quel point le sous-sol du château constitue un véritable double invisible de la demeure noble, conçu selon les mêmes principes de symétrie¹⁸, de hiérarchie et de rationalité. Loin d'être de simples annexes obscures, ces galeries, passages voûtés et pièces pavées traduisent un génie constructif au service de la fonctionnalité et de la durabilité.

En continuation de la rampe principale, une succession de vestibules et de corridors conduit vers la chambre des bains¹⁹ (Il. 7) pavée de grands carreaux de terre cuite. Leur aménagement au sous-sol est similaire avec celui d'autres châteaux: Château de Maulnes²⁰, Château d'Écouen²¹, etc. Ces espaces, éclairés par de vastes croisées en arcade à châssis de plomb et grilles de fer, allient solidité et élégance. L'usage du verre, du fer, du bois et du cuivre y est constant, témoignant d'une recherche d'équilibre entre lumière, aération et sécurité²². Les portes, souvent pleines et à deux vantaux, s'ouvrent sur des salles en enfilade: bûchers, offices, cuisines secondaires, caves à charbon ou encore salles de commun²³. Chacune est voûtée et construite en pierre appareillée, selon des proportions régulières qui prolongent la rigueur du plan supérieur. Ces espaces ne sont pas isolés: de petites rampes, escaliers de charpente et couloirs de dégagement

¹⁸ Szambien W., *op. cit.*, p. 61.

¹⁹ Mignot C., *François Mansart. Un architecte artiste au siècle de Louis XIII et Louis XIV*, p. 98.

²⁰ Henrion F., *L'appartement des bains du château de Maulnes: analyse archéologique des sols et des élévations*, dans *Bulletin Monumental*, pp. 77–89.

²¹ Crépin-Leblond T., *L'appartement des bains du connétable de Montmorency au château d'Écouen*, dans *Bulletin Monumental*, pp. 91–107.

²² De La Roncière F., *La chambre des bains de Maisons*, dans *Les Cahiers de Maisons*, N° 31, pp. 69–71.

²³ Louis P-Y, *op. cit.*, pp. 101–104.

permettent de communiquer avec les niveaux d'entresol et de rez-de-chaussée, assurant la continuité du service domestique.

La description des „salles de commun” et de leurs annexes éclaire le rôle central de cette partie du souterrain dans la vie quotidienne du château. On y trouve de vastes pièces pavées de pierres ou de carreaux de terre cuite, voûtées, et ornées de corniches à modillons portant consoles et moulures. Les grandes cheminées²⁴, dotées de hottes monumentales en fonte de fer et de fourneaux potagers à réchauds, montrent la puissance logistique de ces installations. À proximité, des niches et renforcements servaient à ranger ustensiles et provisions, tandis que les passages latéraux ouvraient sur d'autres espaces de service: lavoirs, fruitiers, réduits ou offices secondaires. Ces zones, tout en étant profondément enfouies, bénéficiaient d'une ventilation naturelle grâce à un système ingénieux de soupiraux et de croisées grillées ouvrant sur les fossés et les cours latérales.

Un autre aspect essentiel du réseau est sa dimension hydraulique. Les souterrains abritent un dispositif complexe d'acheminement et d'évacuation des eaux (Il. 8), révélateur du raffinement technique du Grand Siècle. Des tuyaux de plomb et des robinets de cuivre alimentaient plusieurs auges, cuves et bassins maçonnés, reliés entre eux par des canalisations intégrées aux murs et/ou aux sols. Ces installations, mentionnées à plusieurs reprises, permettaient non seulement d'alimenter les lavoirs et cuisines, mais aussi de réguler les écoulements vers les fossés extérieurs. Des citernes circulaires, voûtées en calotte et enduites de mastic, servaient de réservoirs d'eau douce ou de bassins de réserve pour le château. Leur présence, jusque dans le bastion à l'angle de la cour d'honneur, atteste d'une organisation hydrique complète et maîtrisée, adaptée aux besoins domestiques comme à la conservation du bâtiment.

Les galeries elles-mêmes, voûtées en pierre et longées de croisées à ferrures, forment un véritable réseau de communication sous la cour et les terrasses. Certaines s'étendent d'un pavillon à l'autre, traversant les fondations de la cour entière et reliant les ailes du château par des couloirs voûtés et des escaliers dérobés. L'une d'elles conduit directement à un vaste ensemble de caves et de berceaux souterrains disposés sur plusieurs étages, reliés entre eux par un escalier de dégagement. Cette stratification des espaces, avec des caves en série et des galeries secondaires (Il. 9 et Il. 10), illustre la maîtrise de la topographie et la volonté d'utiliser chaque niveau pour une fonction précise: stockage, entretien, circulation ou drainage²⁵.

Les pièces décrites dans ces souterrains révèlent aussi un souci d'aération et de lumière rare pour de tels espaces. Partout, les croisées en arcade, les

²⁴ De Montclos J-M P., *op. cit.*, p. 374.

²⁵ Louis P-Y, *op. cit.*, pp. 104–105.

panneaux de verre au plomb et les grilles en fer forgé se répètent comme un motif architectural, donnant aux sous-sols une dimension presque noble. Ces ouvertures, souvent orientées vers les fossés des douves ou les cours latérales, permettaient à la lumière naturelle de pénétrer jusque dans les niveaux inférieurs, tandis que les traverses de fer assuraient la sécurité et la stabilité des baies. On retrouve là la main d'un architecte conscient que la beauté et la salubrité ne s'excluent pas, même dans les zones les plus techniques du château.

La complexité du dispositif révèle enfin une intention hiérarchique et fonctionnelle claire. Chaque aile souterraine correspond à un domaine précis de l'activité domestique: d'un côté, les cuisines et offices liés au service de la table; de l'autre, les caves, les bains et citernes destinés à l'entretien. Entre ces pôles s'organisent les circulations, soigneusement calibrées, où le personnel pouvait se déplacer et travailler sans interférer avec la vie noble des étages supérieurs. Ce cloisonnement des espaces, associé à la fluidité des communications internes, témoigne d'une conception moderne du service aristocratique, où l'efficacité se conjugue avec la discrétion. Par leur construction soignée, ces structures cachées, alliant maçonnerie magistrale, réseau hydraulique perfectionné et rationalité fonctionnelle, confirment la vision architecturale totale qui animait François Mansart: un art où chaque pierre, qu'elle soit exposée au jour ou enfouie sous terre, participe à la perfection de l'ensemble.

Dans les niveaux les plus enfouis du Château de Maisons se déploie un ensemble souterrain qui illustre à la perfection la science constructive du XVIIe siècle. Cette dernière section du réseau, creusée sous le château, sous les terrasses, la cour d'honneur et jusqu'aux abords de la chapelle, révèle une organisation hydraulique et architecturale d'une complexité fascinante. On y perçoit l'alliance de la rigueur mansartienne²⁶ et de la maîtrise technique d'ingénieurs capables d'orchestrer, sous la splendeur du château, un véritable système d'infrastructure invisible.

A l'origine, sous les terrasses qui bordent la cour d'honneur, de grandes galeries voûtées s'étendaient sur toute la longueur, reliant les citernes et les fossés par un réseau de conduites. Ces galeries, maçonnées avec soin assurent à la fois la ventilation et la circulation de l'eau. On y trouve des tuyaux d'arrivée en plomb et des robinets de cuivre destinés à remplir les réservoirs et à alimenter les bains²⁷ et cuisines situés plus haut. À la suite de ces couloirs, une voûte mène sous la chapelle, démontrant que l'ensemble du château reposait sur une infrastructure pensée dans ses moindres détails: chaque aile, chaque

²⁶ Mignot C., *François Mansart. Un architecte artiste au siècle de Louis XIII et Louis XIV*, ed. LePassage, Paris, 2016, p. 6.

²⁷ Mignot C., *Le Château de Maisons*, p. 49.

fonction visible, possédait son équivalent caché, souterrain, et essentiel au bon fonctionnement de la demeure.

L'un des espaces les plus singuliers est situé sous la cour, accessible uniquement depuis la surface par un tampon de pierre. Il s'agit d'une double voûte à deux étages, dont l'étage supérieur abrite huit grandes urnes maçonnées, disposées en symétrie (Il. 11 et Il. 12). Ces réservoirs de forme oblongue sont équipés d'ouvertures circulaires fermées par des tampons de pierre, permettant leur remplissage ou leur nettoyage. Des douilles de plomb et des robinets intégrés assurent la vidange et la communication entre les niveaux, tandis qu'un petit couloir voûté dessert l'ensemble (Il. 13). La description ancienne mentionne un « laboratoire » entièrement maçonné et enduit de mastic, où se trouvaient les dispositifs de contrôle et d'entretien de ces urnes. Cette construction d'une rare précision témoigne d'une conception presque scientifique de la gestion des eaux, propre aux grands domaines aristocratiques de l'époque.

À proximité de ce laboratoire, une grande citerne voûtée, parallèle à la cour, recueille l'eau provenant du réservoir supérieur. Ce vaste bassin, alimenté par un conduit²⁸ général, redistribuait ensuite l'eau à travers les différentes canalisations du château: vers les cuisines, les bains et les bassins extérieurs. L'ensemble formait un système cohérent où chaque citerne, chaque conduite, chaque puisard contribuait à un équilibre hydraulique parfaitement maîtrisé. Ces citernes voûtées en calotte, enduites de mastic et partiellement visibles depuis la cour par des tampons de verre, rappellent la modernité des dispositifs de captation et de stockage des eaux dans les grandes demeures du Grand Siècle.

Sous la terrasse et entre les deux ailes de la cour d'honneur, le réseau s'étend encore: une succession de berceaux de caves traverse toute la largeur du château, reliant le sous-sol de la chapelle à celui des ailes latérales. Ces caves voûtées en plein cintre, d'une profondeur impressionnante, abritaient autrefois les réserves de vin, les provisions et les matériaux nécessaires au service. Certaines communiquaient directement avec des carrières souterraines, creusées dans la masse calcaire pour fournir les pierres de construction du château lui-même. Ces excavations, plus rustiques mais robustes, témoignent de la continuité entre le lieu d'extraction et celui d'usage: le château naît littéralement de son propre sous-sol.

L'organisation interne des caves révèle un savoir-faire exceptionnel: les murs épais, les escaliers à double rampe en pierre, les puits maçonnés pour la récupération d'eau de suintement ou de pluie montrent que tout avait été prévu pour garantir la stabilité et la salubrité de ces lieux²⁹. Un puits revêtu de maçonnerie, muni d'un escalier en pierre, descend jusqu'au niveau de la nappe

²⁸ De Montclos J-M P., *op. cit.*, p. 382.

²⁹ Archives Nationales, M.C., ET/CXII/517, 1732.

et permet d'accéder à une excavation latérale servant d'exutoire. Ces dispositifs, mêlant artisanat et ingénierie, traduisent une compréhension fine de la géologie locale et de l'hydrologie, rare pour une œuvre de cette époque.

À proximité des bains³⁰, un renforcement voûté abrite les anciennes «aisances», preuve que la gestion de l'eau s'étendait jusque dans les aspects les plus pratiques du confort domestique. À côté, une vaste cave voûtée s'étend sous le parterre, atteignant presque l'église; son ampleur et sa profondeur, remarquablement décrites, confirment l'échelle monumentale du réseau.

Tout ce système de galeries, de citernes et de puits s'achève dans un ensemble d'aqueducs voûtés qui drainent les eaux de la cour d'honneur³¹. Ces canalisations, maçonnées et parfois garnies de grilles de fer³², recueillaient les eaux pluviales des terrasses et des fossés, les répartissant dans trois ruisseaux souterrains avant de les conduire vers le grand fossé du côté occidental du château. Cette organisation hydraulique, à la fois simple et sophistiquée, garantissait la pérennité des maçonneries en évitant l'accumulation d'humidité et en assurant un drainage constant des terrains.

Conclusion: les souterrains du Château de Maisons, une architecture de l'invisible. Nous avons pu constater que sous les salons de marbre et les frontons sculptés du Château de Maisons s'étend un univers de pierre, de fer et d'eau: les souterrains. En ces profondeurs, la rigueur géométrique et la virtuosité technique de François Mansart se prolongent dans un ordre caché, où chaque galerie, chaque citerne, chaque conduit participe à l'équilibre global du château. Loin d'être une simple infrastructure domestique, cet ensemble souterrain traduit l'intelligence d'un art qui, dès le XVIIe siècle, savait faire dialoguer beauté, fonctionnalité et science. Les souterrains du Château de Maisons représentent d'abord une prouesse d'ingénierie. Leur réseau hydraulique (fait de puits maçonnés, de conduites de plomb, de citernes enduites de mastic et d'aqueducs voûtés) témoigne d'une maîtrise rare des principes de circulation et de stockage des eaux. Dans ces voûtes proportionnées, tout est calculé: la pente des sols, la répartition des pressions, la ventilation, la lumière. L'architecture devient mécanique vivante, organisée comme un organisme dont chaque partie, même la plus cachée, assure la survie et l'équilibre de l'ensemble. On y lit la préfiguration des systèmes modernes d'hygiène et de gestion de l'eau, bien avant que la science hydraulique ne se formalise.

³⁰ Bouttier R., *Invention et diffusion dans l'architecture des bains privés à Paris au XVIIe siècle*, B.S.H.P.I.D.F. 2009–2010, Paris, 2011, pp. 125–150.

³¹ Louis P-Y, *op. cit.*, pp. 105–106.

³² Vivien B., *Les demeures et collections d'un grand seigneur: René de Longueil, Président de Maisons (1597–1677)*, pp. 193–197.

Mais au-delà de la technique, ces souterrains révèlent une esthétique subtile: celle du soin apporté à ce qui ne se voit pas. Les croisées vitrées, les grilles de fer ouvragé, les pavements de terre cuite et les cheminées monumentales démontrent que, pour Mansart, la beauté ne se réservait pas à la lumière du jour. Même dans l'ombre, l'architecture devait conserver dignité et proportion. Ces espaces de service, habités par le personnel, reflétaient une conception harmonieuse de la maison noble: chaque fonction, même modeste, participait à la grandeur du tout. L'ordre visible reposait sur un ordre invisible et c'est dans cette cohérence silencieuse que réside la véritable noblesse du lieu.

Enfin, les souterrains du Château de Maisons ont une portée symbolique profonde. Ils incarnent la face cachée du pouvoir, le socle matériel de la splendeur aristocratique. Tandis que les appartements d'apparat exprimaient la magnificence et la représentation, les niveaux enfouis garantissaient la permanence, la sécurité et la vie quotidienne. Le château, dans son ensemble, devient l'image d'un monde ordonné où la raison structure la matière, où la nature (l'eau, la pierre, la terre) est domptée et mise au service de la civilisation. En cela, les souterrains prolongent la philosophie du classicisme français: l'harmonie naît de la maîtrise, la grandeur de la mesure et la beauté de la cohérence.

Aujourd'hui encore, ces espaces préservés sous le Château de Maisons fascinent par leur complexité et leur puissance évocatrice. Ils rappellent que la véritable architecture ne s'arrête pas à la façade, mais s'enracine dans le sol même qui la porte. Les souterrains ne sont pas des vestiges utilitaires, ils sont la mémoire vive d'un savoir-faire disparu, un témoignage tangible de la perfection constructive du XVIIe siècle. Dans leur silence minéral, ils nous parlent du travail des artisans, de la vision des ingénieurs et du génie d'un architecte qui sut donner une âme à la pierre. Contempler ou étudier les souterrains du Château de Maisons, c'est pénétrer le cœur invisible du monument. C'est comprendre que la grandeur classique ne résidait pas seulement dans les ordres et les corniches, mais aussi dans cette organisation souterraine, cachée, où l'intelligence de la main rencontrait la rigueur de l'esprit. Ces profondeurs, à la fois réelles et symboliques, rappellent que la beauté durable naît toujours de l'équilibre entre ce que l'on montre et ce que l'on dissimule, entre la lumière des façades et l'ombre féconde des fondations.

Bibliographie

Sources inédites

Archives Nationales de la France

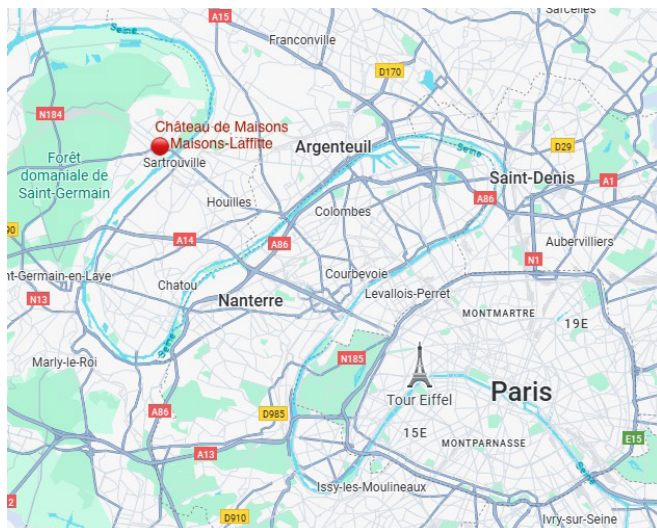
M.C., ET/CXVII/382, 1731. M.C., ET/CXII/517, 1732.

Sources édites. Oeuvres générales et spéciales

- Arnold. M., *Le Château de Maisons, villégiature de Thomas de Colmar*, dans Arnold M., Barreau J., Chartier Ph., Marec J., Vivien B., *Le Château de Maisons. De la résidence aristocratique au monument historique*, Paris, 2020.
- Barreau, J., Protection et restaurations: le château de 1914 à nos jours, dans Arnold M., Barreau J., Chartier Ph., Marec J., Vivien B., *Le Château de Maisons. De la résidence aristocratique au monument historique*, Paris, 2020 Bouttier, R., *Invention et diffusion dans l'architecture des bains privés à Paris au XVIIe siècle, B.S.H.P.I.D.F.* 2009–2010, Paris, 2011.
- Château de Maisons. Procès-verbal d'Estimation. 1er Nivôse an V.* Archives de Seine-et-Oise, Série Q, Ventes de Biens Nationaux, Dossier n° 2413 du répertoire.
- Crépin-Leblond T., *L'appartement des bains du connétable de Montmorency au château d'Écouen*, dans Bulletin Monumental, 2001.
- Crochet, B., *Architecture des Châteaux Classiques*, ed. Ouest-France, Rennes, 2017.
- De Hessel, M. R., *Dictionnaire universel de la France* 6 vol., T. IV, Paris, Desaint, 1771.
- De La Roncière, F., *La chambre des bains du Château de Maisons* in *Les Cahiers de Maisons*, SACM, N°31, Sartrouville, 2004.
- Henrion, F., *L'appartement des bains du château de Maulnes: analyse archéologique des sols et des élévations*, dans Bulletin Monumental, 2001.
- Louis, P-Y, *Le Marquisat de Maisons 1777. Procès-verbal de visite par A.-N. Dauphin et S. J. Duboisterf Architectes-experts*, Maisons Laffitte, 1981.
- Mignot, C., *Le Château de Maisons*, Paris, 2014.
- Mignot, C., *François Mansart. Un architecte artiste au siècle de Louis XIII et Louis XIV*, ed. LePassage, Paris, 2016 De Montclos, J-M P., *Architecture. Description et vocabulaire méthodique. Principes d'analyse scientifique*, Editions du Patrimoine, Paris, 2011.
- Perrault, C., *François Mansart architecte* in *Les Hommes Illustres qui ont paru en France pendant ce siècle*, T 1, Paris, 1697.
- Poisson, G., *De Maisons-sur-Seine à Maisons Laffitte*, 3ème ed., 1993.
- Ravaud, A., *Maesonium. Renati de Longueil, senatus Parisiensis praesidis*, 1643 Szambien W., *Symétrie. Goût. Caractère. Théorie et terminologie de l'architecture à l'âge classique 1550–1800*, ed. Picard, Paris, 1986.
- Vitry, P., *Le Château de Maisons-Laffitte*, Ed. Musées Nationaux, Paris, 1912.
- Vivien, B., *Les demeures et collections d'un grand seigneur: René de Longueil, Président de Maisons (1597–1677)*, thèse sous la direction de Mignot C., Université Paris-Sorbonne, Paris, 2014.
- Vivien, B., *Un château de famille: Les Longueils à Maisons*, dans Arnold M., Barreau J., Chartier Ph., Marec J., Vivien B., *Le Château de Maisons. De la résidence aristocratique au monument historique*, Paris, 2020.

ILLUSTRATIONS

Annexe 1. Emplacement du Château de Maisons à Maisons-Laffitte (Île-de-France).

Il. 1. Emplacement du Château de Maisons. (Source: Google Maps).

Annexe 2. Les principaux souterrains.

Il. 2. Escalier vers les souterrains.
(Source: collections Andreea Ember).

Il. 3. Vestibule au sous-sol. (Source: collections Andreea Ember).

Il. 4. Cuisine principale. (Source: collections Andreea Ember).

Il. 5. Espace ouvrant sur les douves. (Source: collections Andreea Ember).

Il. 6. Salle du puits. (Source: collections Andreea Ember).

Il. 7. Chambre des bains. (Source: collections Andreea Ember).

Il. 8. Acheminement et d'évacuation des eaux.
(Source: collections Andreea Ember).

Il. 9. Galerie secondaires 1/2.
(Source: collections Andreea Ember).

Il. 10. Galerie secondaires 2/2.
(Source: collections Andreea Ember).

Il. 11. Espace gestion d'eau 1/2.
(Source: collections Andreea Ember).

Il. 12. Espace gestion d'eau 2/2.
(Source: collections Andreea Ember).

Il. 13. Couloir desservant l'espace de gestion d'eaux.
(Source: collections Andreea Ember).

Procesele vrăjitoarelor surse pentru viața cotidiană din comitatul Arad în secolul al XVIII-lea

Witch Trials Sources for Everyday Life in Arad County in the 18th Century

ȘAROLTA SOLCAN*

Abstract: The documents drawn up on the occasion of the witch trials in Transylvania and Arad County in the 18th century contain important information about the life and mentality of the inhabitants. The data on those involved in the trials and the statements of the witnesses provide numerous details about the family members, the relationships between them, the health problems they faced and the solutions they sought to solve them. The people accused of witchcraft, in most cases women, but sometimes men, were healers. The relationships between the members of the communities and the connections with the inhabitants of nearby settlements are aspects that can be found in the pages of the investigations. Although witchcraft trials in Arad County (as in all of Transylvania) were judged by magistrates, in the 18th century, with the consolidation of the Austrian occupation, strong influences from witchcraft trials in Western Europe can be observed. The documents drawn up on the occasion of the witchcraft trials in Arad County, through the richness and variety of information regarding daily life and mentality, constitute an important historical treasure trove for the knowledge of the realities of this area in the 18th century.

Keywords: Arad County, witches, healers, witnesses, 18th century.

Asemenea altor regiuni din Transilvania și comitatul Arad a fost locul în care s-au desfășurat procese îndreptate împotriva unor persoane acuzate de vrăjitorie. Documentele păstrate de aici sunt dintr-o perioadă mai târzie, de la

* Prof. univ. dr. habil., Facultatea de Istorie, Universitatea din București, saroltasolcan@yahoo.com.

jumătatea secolului al XVIII-lea, dar în care erau amintite și execuții pe rug din perioade anterioare.

Stăpânirea austriacă a adus schimbări și în abordarea proceselor de vrăjitorie. Dacă înainte persoanele acuzate erau judecate ca vraci capabili de magie neagră, din 1728 anchetele încep să fie realizate după modelul occidental făcându-se o corelație directă între vrăjitoare și diavol. Întrebările puse urmăreau ca inculpatul să mărturisească negarea lui Dumnezeu, relațiile cu diavolul, sabatul, mijloacele diabolice prin care erau vătămate victimele.

Din comitatul Arad s-au păstrat actele elaborate de către scaunul nobiliar din Ineu, în 1755 și 1756, cu prilejul judecării a patru femei. Era amurgul proceselor de vrăjitorie din Imperiul Habsburgic, din Transilvania, din comitatul Arad¹.

Era epoca în care veridicitatea acuzațiilor ridicate împotriva celor învinuiți de vrăjitorie erau tot mai des puse sub semnul întrebării de către intelectuali. Doctorul Gerard van Swieten (1700–1772), medicul personal al împărătesei Maria Tereza, într-o scrisoare din 25 august 1758 adresată împărătesei, pune la îndoială faptul că martorii ar fi văzut persoanele acuzate călare pe mături, la sabat, transformându-se în animale. Își întărea argumentele remarcând varietatea acuzațiilor pe aceste teme de la o țară la alta. Medicul sublinia că judecarea acestor procese, caracterizate de el „foarte cețoase”, necesită multă înțelepciune și prudență².

În 1756, Maria Tereza a reglementat procesele de vrăjitorie, condamnările puteau surveni doar dacă erau respectate toate procedurile. Din vara anului 1758, pedepsele puteau fi pronunțate doar după ce cazul era trimis la Viena. De asemenea, se interzicea torturarea celor acuzați³. Într-o scrisoare din 12 iulie 1758, Maria Tereza se referea la cazurile din comitatele Arad și Cenad și solicita ca aceia judecați pentru vrăjitorie atunci, aici și în alte comitate, să fie trimiși la Viena pe cheltuiala autorităților imperiale: „Vom acoperi cheltuielile pentru o astfel de transportare, le vom organiza și nu vom precupeți nicio cheltuială acolo unde este vorba de corectarea ignoranței crase a oamenilor și de remedierea defectelor sau neglijenței în justiție”⁴.

Din 1768 au fost interzise procesele de vrăjitorie de sine stătătoare fiind necesară asocierea lor cu alte cauze. Prin urmare cazurile *Catharinei* Pásztori

¹ Gábor Klaniczay, „Ruguri târzii în Europa Centrală și Orientală”, în R. Muchembled (coord.), *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*, Editura Humanitas, București, 1994, pp. 232–233.

² *A Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (Documentele proceselor de vrăjitorie din Ungaria 1517–1768)*, (M.B.P.O.), Andor Komáromy (editor), Editura Academiei, Budapesta, 1910, nr. 442, pp. 642–659.

³ *Ibidem*, nr. 441, p. 641.

⁴ *Ibidem*, nr. 439, pp. 638–639.

alias Vernek (*Pásztori Vernek Kata, Catharina Pásztori alias Vernek*)⁵ și ale celor trei femei acuzate în urma mărturiilor acesteia: Ilona Szász (*Helena Nagy, alias Vastagh, Michaelis Szász; Szász Ilona, alias Vastag Ilona*)), de 50 de ani, Ilona Szabó (*Helena Tóth Michaelis Szabo; Tóth Ilona*), de 59 de ani, din Zerind și Ilona Bodnár (*Helena Francisci Bodnár, Ilona Bodnár Ferenczné*) de 60 de ani din Vânători⁶, judecate în 1755–1756, au fost printre ultimele procese de vrăjitorie în comitatul Arad, în Transilvania.

Cele patru femei erau iobagi, calvine, trei dintre ele cunoscute tătăduitoare la care, după declarațiile martorilor, locuitorii apelau adesea. Trei dintre ele erau din partea locului, doar *Catharina Vernek* era venită din satul Ugra din comitatul Bihor, dar era stabilită în Zerind.

Catharina Vernek, *Ilona Szász* alias *Vastag*, *Ilona Szabó*, locuiau în Zerind, iar *Ilona Bodnár*, era din satul vecin, Vânători. *Catharina Vernek* a fost prima dintre ele acuzată de vrăjitorie. Pe baza declarațiilor ei, date după tortură, au fost arestate și celelalte trei.

Pe lângă cele patru femei, care vor fi condamnate, magistrații au cerut referiri și la soția lui Mihok Szaniszló (*Szaniszló Mihokné*), din Zerind, menționată de *Catharina Vernek* în interogatoriul de după tortură. În februarie 1756, în paralel cu anchetarea Ilonei Bodnár anchetatorii doreau informații referitoare și la soțiile lui Ștefan Tóth (*Tóth Istvánné*) și a lui Ștefan Kovács (*Kovács Istvánné*)⁷. Numele soției lui Ștefan Tóth fusese menționată, sub tortură, de către *Ilona Bodnár*.

În toate cazurile martorii își bazau acuzațiile pe cele auzite și cele visate. Niciunul dintre ei nu a văzut nimic concret din acțiunile la care se referea. Era perioada în care o acuzație se putea baza pe fapte întâmplare în vis, așa cum arată nenumărate procese, precum și pe vorbele celor aflați în suferință, pe moarte⁸.

Declarațiile acuzatelor și ale martorilor dezvăluie importante aspecte din viața și mentalitatea lor și a comunităților în care trăiau.

Procesul a început în 18 decembrie 1755 prin anchetarea *Catharinei Vernek*. Martorii au fost întrebați dacă știu despre activitatea de vrăjitoare a inculpatei, dacă aceasta a fost pe la ei să-i convingă să nu o denunțe. La reluarea anchetei magistrații voiau să știe ce activități vrăjitorești avea inculpata, dacă amenințările ei au avut consecințe nefaste asupra celor vizați și dacă avea relații imorale și cu cine.

⁵ *Ibidem*, nr. 426, pp. 567–580; Zoltan Zsupos, *Reám fogta, hogy én boszorkán vagyok...*, https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/ream_fogta_hogy_en_boszorkan_vagyok, 2013.10.15.

⁶ *M.B.P.O.*, nr. 427, pp. 580–599.

⁷ *Ibidem*, nr. 427, pp. 585–586.

⁸ Șarolta Solcan, *Vrăjitoria din Transilvania în secolele XIII–XVIII*, Editura Universității din București, București, 2019, pp. 213–226.

Au fost ascultați 10 martori, printre care doi învățători, Mihai Harsányi (*Michael Harsányi*) de 33 de ani, din Geszt (Ungaria) și Sigismund Szilágyi (*Sigismundus Szilágyi*), de 45 de ani, din Zerind, și 6 femei, între 31 și 50 de ani, și doi bărbați, de 33 și 36 de ani, tot din Zerind.

Declarațiile tuturor martorilor se bazau pe presupuneri și pe informații indirecte. Niciunul nu a fost de față la întâmplări, nu a văzut nimic concret. Principalul acuzator a fost Mihai Harsányi. Acesta a locuit și a fost dascăl în Zerind până în 1754, iar în 1755 era învățător în Geszt. Pe 26 iulie 1755 o învinuia pe Catharina Vernek că i-ar fi îmbolnăvit soția, care a zăcut 13 săptămâni, din răzbunare pentru că martorul refuzase să vină la înmormântarea fiului inculpatei fără să primească plată. Acest lucru i-a fost povestit martorului de către soția sa, care, la rândul ei, a auzit de la alte femei care au vorbit cu inculpata. Bănuiala martorului era accentuată de faptul că după vizita inculpatei și după ce a șters fața femeii bolnave aceasta în scurt timp și-a revenit. Cu acest prilej inculpata i-a reproșat bolnavei că au răspândit zvonul fals cum că ea ar fi îmbolnăvit-o.

Același martor o acuza pe Catharina Vernek că l-a vătămat pe când a fost la aldămașul ocazionat de vinderea unei junci către inculpată. După ce a băut din vinul adus de Catharina Vernek s-a înecat și din pricina tusei i s-a făcut atât de rău încât „nu a putut merge la slujbă o lună”. Evident, Mihai Harsányi bănuia că a fost din cauza băuturii aduse de femeie. Problema este că la aldămaș au băut și alții, dar numai păgubitul a avut de suferit.

Un alt moment în care Mihai Harsányi se considera victimă a vrăjilor inculpatei a fost acela în care a avut o infecție la picior. Era convins că rana care s-a infectat se datora faptului că i-a interzis Catharinei Vernek să participe la examenul de sfârșit de an școlar al copilului ei. Martorul spune că a fost o decizie a magistraților. Și cu acest prilej Catharina Vernek i-a reproșat lui Mihai Harsányi c-o învinuiește pe ea pentru boală, deși „nu mă așteptam de la dumneata”⁹. Faptul că rana s-a vindecat după ce a amenințat-o pe inculpată l-a întărit pe martor în convingerea că motivul suferinței sale a fost răzbunarea Catharinei Vernek.

Procesul s-a reluat pe 9 decembrie 1755 când au fost ascultați ceilalți martori. Învățătorul Sigismund Szilágyi, din Zerind, bazându-se pe cele spuse de Mihai Harsányi, o acuza pe Catharina Vernek că ar merge la un alt învățător în Geszt. Acesta s-ar fi plâns preotului zicând că nu mai poate scăpa de ea. Când a mers preotul din sat să vadă unde e femeia nu a găsit pe nimeni în casă. Martorul nu știa nici numele învățătorului, nici al preotului.

Cu siguranță, în zonă s-a răspândit zvonul despre Catharina Vernek-vrăjitoare. Astfel, martorul l-a auzit „pe actualul preot” din Mező Gyan¹⁰ spunând

⁹ M.B.P.O., nr. 426, p. 569.

¹⁰ Sat în Ungaria, județul Békés; Aladár Vende, *Bihar vármegye községei (Satele comitatului Bihor)*, <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0005/6.html>.

că „localitatea (Zerind – n.n.) păcătuiește pentru că o suportă pe soția lui Vernek și Dumnezeu o să-i bată”¹¹.

Catharina, soția lui Gheorghe Ács (*Catharina Ács Györgyné*) și Ilona Boros (*Boros Ilona*) din Zerind, bazându-se pe vorbele unei vecine, care presupuneau că inculpada este o femeie desfrânată deoarece ar fi fost văzută întrând, ziua în amiază, în grajd cu un consătean, o considerau și ele că ar fi de moravuri ușoare. Despre acest episod *Catharina* Vernek spunea că-l chemase pe *Farkas Márton* ca să vadă de un vițel bolnav.

Alte acuzațiile împotriva *Catharinei* Vernek se bazau pe fapte întâmplătoare în coșmarurile unor consăteni aflați în suferință.

Din punctul de vedere al acuzației de vrăjitorie coșmarul relatat de un martor cântărea greu deoarece visele erau considerate ca fapte reale pe baza cărora oricine putea fi condamnat pentru vrăjitorie așa cum arată nenumărate procese¹². Străinii care au trecut prin Țările Române au fost surprinși de această credință și nu considerau că visele chinuitoare, coșmarurile ar fi fost rezultatul unor farmece. Francesco Grisellini, care a fost prin Țările Române în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, spunea despre români că „beau totuși vin, bere și rachiu, uneori chiar până la exces, ceea ce are o influență așa mare asupra sistemului nervos, încât le produce noaptea nădușeli, vise și fel de fel de vedenii jalnice și, la temperament mai puțin rezistente, atrag după sine o slăbiciune din cele mai îngrozitoare”¹³.

Soția lui Gheorghe Ács, femeie de circa 40 de ani, susținea că ziua i-a dat inculpatei o cană de oțet, iar noaptea a visat un bătrân care i-a mâncat nasul. Dimineața s-a lovit cu capul de scândura patului. Femeia nu avea niciun semn de pe urma vătămarilor de care vorbea. Visul avea o semnificație profundă. În credințele populare cel care mânca nasul de fapt mânca sufletul și puterile victimei sale¹⁴.

Borbara, văduva de 50 de ani a lui Ștefan Gál (*Stephanus Gál*), relatează despre drumul făcut cu patru ani în urmă, alături de acuzată. Au mers într-o căruță la târgul din Oșorhei (*Vásárhely*). Noaptea a simțit că ar fi fost agresată de aceasta și servită cu o gălușcă. Dimineața a avut sângerări nazale și bucale și a eliminat gălușca, care a fost luată de un câine alb apărut dintre tufe și care apoi a dispărut.

¹¹ *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 571.

¹² Richard Kieckhefer, „Magia și vrăjitoria în Europa Medievală”, în R. Muchembled (coord.), *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*, Editura Humanitas, București, 1994, p. 33; Bengt Ankarloo, „Magiile scandinave și vrăjitorii din Nord”, în R. Muchembled (coord.), *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*, Ed. Humanitas, București, 1994, p. 214.

¹³ *Călători străini despre țările române*, vol. X/I ed. M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Editura Academiei, București, 2000, p. 391.

¹⁴ Romulus Antonescu, *Dicționar de simboluri și credințe tradiționale, românești*, Editura TIPO Moldova, Iași, 2009, p. 453.

Panda (*Panda*), soția de 31 de ani a lui Ștefan Gál junior (*junioris Gál István consors*), a spus ce auzise de la soțul ei, care era și el martor, că la un chef inculpată i-a servit pe participanți cu o mâncare cu mazăre (*borsos rántot*). Noaptea lui i s-a făcut rău și în vis o vedea pe *Catharina Vernek*. Ștefan Gál junior (*Stephanus Gál*), de 33 de ani, confirma cele spuse de soția sa subliniind că nici acum nu se simte bine, dar nici nu știe nimic concret despre implicarea inculpatei.

Alți martori o acuzau pe *Catharina Vernek* de magie. Astfel, Elisabeta soția lui Moise Szücs (*Elisabetha Szücs Mózesné*), de 38 de ani, la care a locuit o vreme inculpată, spunea că a auzit-o îndemnând în zori copii să arunce apa în curtea unei vecine și astfel aceasta nu va avea păsări de ogradă (*apro marhaja*).

Sára, soția lui Andrei Gellén (*Sára Gellén Andrásné*), de 40 de ani, relatea magistraților cele auzite de la un consătean al cărui frate, Gheorghe Boros (*Boros György*), a murit. Acesta povestea că fratele său susținea, în ultimele clipe ale vieții, că a fost distrus de acuzată, iar dacă ar fi în putere ar cere prinderea ei.

Ilona Boros (*Boros Ilona*), de 50 de ani, posibilă văduvă a lui Gheorghe Boros, spunea că nu știa nimic concret despre *Catharina Vernek* că ar fi vrăjitoare, dar a început s-o suspecteze când un alt vraci i-a pus niște cataplasme lui Gheorghe Boros, iar acesta noaptea avusese dureri de nici nu se mai putea mișca. Cu siguranță suspiciunea femeii pornea de la ideea înrădăcinată și cultivată de vraci că dacă e chemat alt tămăduitor cel nebăgat în seamă se răzbună¹⁵.

O declarație mai lungă și cu o diversitate de elemente a dat Mihai Must (*Michael Must*), de 36 de ani. Cu cinci ani în urmă, acesta participase la petrecerea la care Ștefan Gál junior s-a îmbolnăvit de la mâncarea cu mazăre, dar lui nu i-a fost rău. În schimb noaptea, când mergea spre casă a văzut-o pe inculpată pe uliță împreună cu alte vrăjitoare. A încercat să intre în vorbă cu ea, dar nu a primit niciun răspuns. Mai departe Must spunea că peste câteva zile a văzut-o noaptea iar pe *Catharina Vernek* de data aceasta dansa împreună cu un alai de vrăjitoare în fața casei lui din Cenad.

Un alt episod relatat de Must o prezenta pe inculpată mergând noaptea pe câmp ca să-l întrebe de ce el și stăpâna lui o denigrau. Atunci i-ar fi cerut să-i spună stăpânei să înceteze cu calomnierea ei și a amenințat-o că altfel „va păți ce n-a mai pățit”¹⁶. În altă noapte inculpată ar fi revenit și l-a întrebat dacă a vorbit cu stăpâna despre acuzațiile ce i le aduceau. În nopțile următoare, cei 8 boi, cu care Must lucra ziua în câmp, au fost foarte agitați, fapt pus pe seama farmecelor *Catharinei Vernek*. La un moment dat, Must spune că văzut-o iar pe inculpată, de data asta mănând vitele în câmp, a împuns-o cu furca, dar nu a ajuns-o.

Martorul spunea că noaptea în care a făcut foc ca să alunge țânțarii și s-a culcat în curte inculpată l-ar fi atins pe tâlpi. Susținea că a văzut-o cu ochii (*testi*

¹⁵ Șarolta Solcan, *op. cit.*, pp. 184–188.

¹⁶ *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 572.

szemevel), și i-a spus „să te ardă”. A întrebat-o pe *Catharina Vernek* ce caută acolo, iar femeia i-ar fi răspuns: „ce mă ameninți împreună cu stăpâna ta!”. Apoi inculpata a dispărut, dar a revenit și în noaptea următoare când i-a amenințat că dacă nu renunță la acuzațiile împotriva ei „vor păți ceva la care nici nu se gândesc”. Înaintea de a dispărea femeia a aruncat furca ce o avea martorul sub cap. În răspunsul ei din 18 decembrie 1755, dinaintea torturii, *Catharina Vernek* a spus că a fost arestată datorită acuzațiilor lui Mihai Must din Zerind, care „ar fi văzut-o noaptea pe uliță doar dacă era beat ori a văzut-o în vis”¹⁷.

După tortură, în 5–7 februarie 1756, *Catharina Vernek* a recunoscut că este vrăjitoare, a fost „învățată” de soția lui Andrei Gellén (*Gellén Andrásné*) care a dus-o la casa ei, unde s-a întâlnit cu diavolul, care era îmbrăcat în albastru, și l-a renegat pe Dumnezeu, apoi i s-a pus o șampilă pe omoplat și a avut relații intime cu el. Întâlnirea cu diavolul a avut loc „acum un an de Paște”. Femeia mărturisea că de acolo diavolul a dus-o în sat, în dreptul casei lui Ștefan Kis (*Kis István*) și acolo a dansat împreună cu Andrei Gellén (*Gellén András*, *Gellyén András*) și soția acestuia, cu Mihai Boros (*Boros Mihály*), cu Ilona Szabó, cu Ilona Szász alias Vastag, și alte două femei din Zerind și o femeie din Iarmata (*Gyarmat*), șase femei din Vânători și o altă femeie din Ant (*Ant*). Diavolul ar fi dansat, pe gunoi, doar cu cei doi bărbați¹⁸.

Catharina Vernek spunea că se întâlneau marți, miercuri, vineri și au mers de mai multe ori în câmp după Mihai Must ca să-l sperie. De obicei mergeau în hotarele satelor Iermata (*Gyarmat*), *Zsadány* (județul Békés, Ungaria), *Pest*, *Kőtfőgyán*¹⁹. Pe câmp alergau printre oameni după ce se transformau în iepuri, pisică, găște.

Pentru ca să se deplaseze mai repede sau chiar să zboare diavolul i-a dat niște creme pe care le ținea la piciorul patului, dar care nu au fost găsite.

Conform mărturisirii *Catharinei Vernek*, erau organizați după modelul structurilor militare având căpitan (Ilona Szabó), locotenent (Andrei Gellén), stegar (Ilona Szász alias Vastag), străjer soția lui Ioan Kobori alias Împletitoare de coșuri (*Kobori Jánosné alias Kosárkőtőné*), secretar (soția lui Andrei Gellén). Inculpata fiind soldat de rând, avea un căpăstru de călți (*csepű*), ținut de soția lui Andrei Gellén.

În mărturia ei *Catharina Vernek* făcea referire la vrăjitoarele din alte localități și la relațiile tensionate dintre ele. La un moment dat ea a spus că grupul din Zerind-Vânători, pe când zbura, s-a întâlnit cu „ceva vrăjitoare” din Salonta și

¹⁷ *Ibidem*, nr. 426, pp. 573–574.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 426, pp. 574–578.

¹⁹ A fost sat în Ungaria; Teodor Păcșiu, „Monografia comunei Micherechiu”, în *Izvorul. Revistă de etnografie și folclor*, nr. 32, Budapesta, 2011, pp. 7, 26, 29.

„ne-am tăiat cu niște bucăți de lemn”²⁰. Cu acest prilej ea a arătat că au transformat oamenii, pe care-i întâlneau, în cai și-i călăreau.

Dintre persoanele ale căror nume au fost pronunțate de *Catharina Vernek* după tortură au fost întrebați în zilele următoare locuitorii din Zerind despre Ilona Szász alias Vastag, Ilona Szabó, Ilona Bodnár, soțiile lui Andrei Gellén și a lui Mihai Boros.

Martorii din Zerind s-au concentrat pe cazurile Ilonei Szász alias Vastag, a Ilonei Szabó, a soției lui Mihok Szaniszló. Pe 20 ianuarie 1756 a început procesul lor²¹.

Pe 5 februarie 1756 au fost ascultați 11 martori, 6 bărbați și 5 femei, dintre care pentru două nu s-a specificat vârsta. Cei 6 bărbați erau între 42 și 54 de ani (media de vârstă de 46,83 ani), iar cele trei femei cu vârsta cunoscută aveau între 19 și 40 de ani (media de vârstă de 31,3 ani).

Au adus acuzații Ilonei Szász alias Vastag, *Catharina Simon* soția lui Ioan Kasza (*uxor Joannis Kasza*), de 19 ani și fratele ei, Ștefan Molnár (*Stephanus Molnár*), de 45 de ani împreună cu soția sa, locuitori în Iermata. Aceștia o învinuiau pe inculpată că ar fi îmbolnăvit-o pe *Catharina Simon*, imediat după nuntă, din răzbunare pentru că aceasta nu s-a măritat cu fiul ei. Martora spunea că după nuntă a început s-o doară inima, se sufoca, nici nu mai putea vorbi. Crizele se repetau zilnic, mai ales seara. La o săptămână, în timpul unei crize a apărut Ilona Szász, care a chinuit-o cumplit și i-a spus „așteaptă tu, trebuie să mori pentru că nu te-ai măritat cu fiul meu când te-a cerut; era mai bine să te măriți cu el decât cu acesta”²². Crizele au continuat. La un moment dat inculpata venea pe geam, seară de seară, uneori și cu fiul ei. Fratele *Catharinei* a confirmat că fiul inculpatei a cerut-o de mai multe ori de soție pe sora sa. Ștefan Molnár, când a aflat de suferința surorii sale a dus-o la el la Iermata, apoi la un vrac din Gyula, dar totul a fost în zadar, până soția sa s-a întâlnit cu inculpata. Declarația arată că familia *Catharinei* era certată cu inculpata. Cumnata tinerei a spus că se vor împăca doar dacă aceasta nu va mai avea crize. Martorul susține că din ziua respectivă crizele de sufocare ale surorii sale au încetat.

Ștefan Kún (*Stephanus Kún*), de 42 de ani, o acuza pe Ilona Szász alias Vastag că ar fi vătămat piciorul fiicei sale, cu patru ani în urmă, după ce aceasta s-a certat, „precum copii”, cu fetița inculpatei. După ce copila s-a plâns de dureri de picioare inculpata a venit și i-a pus niște cataplasme, care i-au calmat durerile. A doua zi, după ce a aflat că familia Kún a răspândit vestea că ea e vrăjitoarea care le-a îmbolnăvit copila, soția lui Mihai Szász a refuzat să mai trateze fetița, care a rămas infirmă.

²⁰ *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 578.

²¹ *Ibidem*, nr. 427, p. 582.

²² *Ibidem*, p. 582.

Matorul mai spunea cum, cu ani urmă, pe când el era jude mic, a văzut-o pe acuzată aruncând peste casă apa după ce a spălat donița în care a muls vaca. Cele spuse de Ștefan Kún au fost confirmate de soția sa, Elisabeta Dávid, (*Elisabetha Dávid*) de 35 de ani.

Catharina Székely (*Catharina Székely*), soția lui Ioan Kelemen (*uxor Joannis Kelemen*), de 40 de ani, declara că a văzut-o pe acuzată cum, cu doi ani în urmă, toamna, și-a pus fetița mică care plângea tare în fața casei și altă dată în intersecție. Prima dată i-a pus alături o broască, apoi a doua oară a văzut-o pășind peste copil. Întrebată de vecini de ce plânge copilul femeia a spus că are friguri (*hideglelős*). Spusele martorei au fost confirmate de vecinul lor, Andreas Szabó, de 50 de ani. Ieșise și el să vadă de ce plânge copilul în drum, seara după lăsarea întinericului. Martorul a mers cu o lumânare aprinsă ca să vadă.

Conform celor trei martori audiați în cazul Ilonei Szabó aceasta era vraci cu puteri supranaturale²³. Elisabeta Leleszi, soția lui Ioan Takács (*Elisabetha Leleszi uxor Joannis Takács*) declara, că în urmă cu vreo patru ani, mama ei s-ar fi îmbolnăvit de la o băutură cu care acuzata a servit-o la o nuntă. Ulterior, Ilona Szabó a refuzat să de-a leacuri pentru a alina suferința femeii, probabil din răzbunare că a fost învinuită de familia bolnavei. Aceeași martoră spunea că tatăl ei vitreg, decedat în momentul procesului, ar fi văzut-o pe acuzată cum a sărit, cu chip de pisică, de pe turnul bisericii din Zerind. Andrei Tordai (*Andreas Tordai*) de 54 de ani, relatează că a aflat de la o altă femeie, arșă deja, că acuzata a cules iarbă de pe turnul bisericii, și că își arunca scufia peste turn. La rândul său Gheorghe Pap (*Georgius Pap*), de 45 de ani spunea că, pe când era tânăr, a auzit-o pe acuzată lăudându-se că ea împreună cu o altă femeie au fost de multe ori la cârciumă, dar nu au fost văzute de nimeni niciodată pe ulițe.

Soția lui Mihok Szaniszló, altă femeie cercetată de magistrați, era cârciumăreasă. Cei doi martori care au depus mărturii împotriva ei – Elisabeta Takó, soția lui Ioan Szilágyi, și Ștefan Kún, de 45 de ani – o descriau fiind o femeie care amenința, se răzbuna, avea capacitatea de a se transforma în pisică.

Elisabeta Takó (*Elisabetha Takó uxor Jannis Szislagyi*) o suspecta de vrăjitorie deoarece odată a mers la acuzată la cârciumă ca să cumpere drojdie de bere pentru a acri mâncarea. Soția lui Mihok Szaniszló a comentat gestul ei, apoi noaptea a venit o pisică târcată peste ea și a bătut-o atât de tare încât a avut vânătăi circa o lună. Ștefan Kún, cu vreo 9 ani în urmă, s-a certat cu acuzata. Atunci aceasta l-a amenințat spunând „așteaptă că nu trec trei zile și brațul tău urmează”. Martorul i-a replicat „cum să știi tu, nu ești Dumnezeu, ca să poți spune viitorul”²⁴. Pentru că a treia zi i-a murit o vacă, „frumoasă, bună”, o suspecta de vrăjitorie pe soția lui Mihok Szaniszló.

²³ *Ibidem*, pp. 584–585.

²⁴ *Ibidem*, p. 585

Ancheta din 6 februarie 1756 s-a concentrat pe cazul Ilonei Bodnár din Vânători. Din declarațiile martorilor vedem că era o bucătăreasă bună pe care sătenii o chemau la evenimente împreună cu fiul ei. Pe de altă parte, acum, aceiași oameni spuneau că ar fi avut coadă, o acuzau de amenințări și blesteme, de faptul că i-ar fi vătămat în timpul somnului, adică în vis. Era suspectă că i-ar fi îmbolnăvit pe cei cu care era în conflict. Îi atribuiau capacitățile de a se transforma în pisică, de a zbura.

Au fost ascultați patru martori: Ioan Kovács (*Johannes Kovács*) de 42 de ani, din Măsca (*Micske*, județul Arad), sora acestuia Ilona Kovács (*Helena Kovács*), de circa 36 de ani, din Vânători, Ioan Szilágyi (*Joannes Szilágyi*) de 50 de ani, din Vânători și Andrei Szilágyi (*Andreas Szilágyi*) de 35 de ani, din Vânători²⁵.

Ioan Kovács, din Măsca, își amintea că, în urmă cu 10 ani, acuzata a amenințat-o pe sora sa că-i va omori copilul nou-născut. Femeia a avut coșmaruri până ce martorul i-a pus în vedere Ilonei Bodnár că va fi arestată dacă o mai torturează în somn pe sora sa. Faptul că au încetat coșmarurile martorul le pune pe seama vrăjilor acuzatei.

Ilona Kovács, din Vânători, relatează tot întâmplări de acum zece ani. Atunci doi dintre copiii ei s-au îmbolnăvit. Nu a bănuț nimic până nu a văzut-o pe Ilona Bodnár cum împreună cu o altă femeie, care deja fusese arsă, au sărit gardul ca niște pisici apoi s-au transformat în oameni și au bătut-o și au amenințat-o c-o vor omori pe ea și pe copii dacă mai „umblă împotriva femeilor frumoase”. Martora i-a povestit fratelui ei mai mare și coșmarurile au încetat, „ei nu i s-a mai întâmplat nimic rău”²⁶. Peste puțină vreme soțul ei a venit de la „casa satului”, s-a culcat în curte. Martora a văzut cum a trecut deasupra lui un vârtej. Când bărbatul s-a trezit nu mai vedea cu un ochi și avea dureri mari. Prin modul de expunere a situației soțului, Ilona Kovács lăsa să se înțeleagă că o învinuia pe cea care era judecată.

Ioan Szilágyi de 50 de ani, din Vânători o acuza de vrăjitorie pe Ilona Bodnár după ce nevasta lui a orbit. Martorul spunea că nenorocirea s-a abătut asupra lor cu 20 de ani în urmă, când soția lui a fost înțepată de un țânțar în sprânceană, apoi ochiul s-a umflat și femeia și-a pierdut vederea. A zăcut un an și patru luni. În coșmarurile ei apărea, noapte de noapte, acuzata împreună cu o altă femeie din sat, dar care nu mai trăiește.

Bănuiala i-a fost întărită după ce femeia vraci (*tudos asszonyi*) pe care a chemat-o la soția bolnavă a spus: „a fost păcat să distrugă doi oameni atât de tineri”²⁷. După puțin timp și lui i s-a făcut rău. Vraciul venit a spus că cineva i-a dat ceva într-o palincă cu miere. Deoarece soția sa se plângea că noapte de noapte

²⁵ *Ibidem*, pp. 586–588.

²⁶ *Ibidem*, p. 586.

²⁷ *Ibidem*, p. 587.

e chinuită de acuzată, martorul a ajuns să suspecteze că și el a fost îmbolnăvit de Ilona Bodnár. Același martor a declarat că a auzit că acuzata are coadă, iar Andre Grécz (*Grécz András*), un consătean, i-a spus că după o dispută verbală cu el femeia aceasta și-a luat zborul.

Declarația martorului Andrei Szilágyi, din Vânători arată paradoxurile din relațiile dintre soția inculpată și săteni. Deși în sat era suspectată de vrăjitorie Ilona Bodnár fusese tocmită bucătăreasă la nunta martorului. Au apărut niște neînțelegeri între martor, atunci mire, și acuzată în condițiile în care fiul acesteia a pierdut o manta de stofă în timpul ceremoniilor de nuntă. Băiatul era cel care trebuia s-o aducă, cu căruța, pe mireasă. După nuntă, când mireasa a mers să-i mulțumească bucătăresei pentru serviciile ei atunci aceasta a blestemat-o pe ea și pe urmașii ei. După ce a pierdut prima sarcină tânăra a orbit „de ambii ochi”. De-a lungul anilor, soția martorului a avut mai multe avorturi spontane și nu a avut copii. Martorul a pus acest lucru pe seama farmecelor acuzatei, deoarece aceasta o blestemase odinioară pe tânără.

După cum arată declarațiile martorilor acuzațiile de vrăjitorie se bazează pe informații auzite de la alții, pe relatarea unor vise, pe credința în efectele unor amenințări și blesteme și cel mult pe niște gesturi ce țin de magia populară.

Cu toate acestea autoritățile le-au arestat, interogat și torturat pe Ilona Szász alias Vastag, pe Ilona Szabó și pe Ilona Bodnár.

La interogatoriile dinaintea torturii, din 4 februarie 1756, toate trei au negat că ar fi vrăjitoare, cele două din Zerind au spus că o cunosc pe *Catharina Vernek*, deoarece sunt consătence, dar niciodată nu au colaborat cu ea, iar Ilona Bodnár din Vânători a spus că nici nu o cunoaște.

Anul 1728 a fost un an important în istoria proceselor de vrăjitorie din Transilvania deoarece, cu prilejul judecării a patru femei, din Otomani, comitatul Bihor, a fost introdusă în zonă ancheta de tip occidental, în care se făcea o corelație directă între vrăjitoare și diavol, erau descrise negarea lui Dumnezeu, relațiile cu diavolul, sabatul, mijloacele diabolice prin care erau vătămate victimele²⁸. De acum încolo în timpul torturii se solicitau informații despre relațiile suspectului cu diavolul, despre dansurile nocturne, sabatul vrăjitoarelor, ierarhia dintre ele și numele participanților. Cei care erau menționați printre participanții la sabat adesea erau judecați ca vrăjitori. Răspunsurile se obțineau după torturarea celor acuzați de vrăjitorie.

Torturile erau deosebit de aspre.

Nu cunoaștem ce se întâmpla în temnițe, în „grădinile torturii”, în „odăile” din orașe²⁹ și nici la leud, dar s-a păstrat descrierea torturii la care a fost supusă, în 1739, o bătrână acuzată de vrăjitorie, soția lui Francisc Szabó (*Szabó Ferenc*) din

²⁸ *Ibidem*, nr. 328, pp. 326–344.

²⁹ C. Göllner, „Procesele „vrăjitoarelor”, în *Magazin istoric*, nr. 7, 1967, p. 41.

Corund, scaunul Odorhei³⁰. Tortura s-a desfășurat în casa uneia dintre martore, femeie de 45 de ani, soție de primipil³¹, unde era încartiruit „bărbierul neamț” care s-a ocupat de schingiuire. Martora relatează: „Am văzut cum a condus-o pe soția lui *Szabó Ferenc* la noi. Imediat a luat un lanț foarte mare folosit de noi pentru legat, l-a trecut peste mijlocul ei și a legat-o de piciorul cuptorului, ...a înmuiat în apă o funie groasă cu noduri, și cu asta a început s-o bată, și s-o schingiuiască și așa a bătut-o și schingiuit-o, încât eu nu am crezut că nu va muri. Din când în când o interoga...Săraca femeie doar spunea că ea nu a făcut nimic...Știu și am văzut, că de două ori cu funia udă și cu noduri așa a schingiuit-o încât de frică și de spaima (*feltiben s ijettiben*) și-a pierdut mințile. Nu știa ce spune, doar să scape, a promis orice, a intrat și boala în ea (*nyavalya*), așa tremura”.

O altă femeie de 42 de ani, și ea soție de primipil, a confirmat cele relatate de soția lui Sigismund Gedő (*Gedő Zsigmond*), pentru că a intrat și ea în gospodăria unde fusese dusă inculpată, „ca să văd ce-i face acelei bătrâne, și stând sub geam afară auzeam cât de tare o interoga bărbierul...Bătrâna doar se scuza că ea nu a făcut nimic...În ziua aceea, sau a doua zi, nu-mi amintesc bine, am mers din nou la domnul Sigismund Gedő, și ea era legată de piciorul cuptorului cu un lanț mare de brâu, și cu o funie a început s-o bată, s-o schingiuiască, așa a chinuit-o, încât săraca, nu știa ce spune, doar n-a dat în boală (*nyavalya ki nem tőrté*), așa tremura și ce putea să spună era doar scuza că ea nu a făcut nimic...”³².

Alte mărturii vorbesc de sechelele fizice și psihice lăsate de aceste torturi: unele persoane au zăcut luni și ani, altele au rămas invalide, cu membrele zdrobite³³.

La jumătatea secolului al XVIII-lea valoarea mărturisirilor spuse sub tortură începea să fie contestată. Doctorul Gerard van Swieten (1700–1772) în scrisoarea adresată împărătesei Maria Tereza aducea dovezi prin care atrăgea atenția asupra lipsei argumentelor solide în declarațiile martorilor, faptul că nu s-a găsit nicio mărturie a practicării vrăjitoriei, nu s-au găsit niciodată cremele amintite de cei torturați. În aceste condiții, aprecia medicul, mărturiile obținute sub o tortură îngrozitoare, nu au nicio valoare³⁴.

Cu toate că apăruseră voci care contestau rolul torturii pentru mărturisirea culpabilității totuși femeile din comitatul Arad au fost torturate în 1756.

Nu s-au păstrat date despre modul în care au fost torturate, dar pe 6 februarie, după tortură toate trei au recunoscut că sunt vrăjitoare, cele două din Zerind

³⁰ *A Magyarországi boszorkányság forrásai (Sursele vrăjitoriei din Ungaria)*, (M.B.F.), vol. III, ed. A. Kiss, S. Pál-Antal, Ed. Balassi, Budapesta, 2002, nr. 275, pp. 722–723.

³¹ Călăreț din scaunele secuiești care făcea parte din mica nobilime.

³² M.B.F., nr. 275, pp. 722–723.

³³ M.B.P.O., nr. 340, p. 393; M.B.F., nr. 43, 442, pp. 228–229, 642–644.

³⁴ M.B.P.O., nr. 442, pp. 642–659.

declarau că au fost duse la diavol de către *Catharina Vernek* pe care o considerau cea mai pricepută. Ilona Bodnár spunea că în urmă cu 6 ani s-a făcut vrăjitoare de bunăvoie sub îndrumarea Ilonei Szabó și a fost înscrisă în „cartea Diavolului” în Zerind pe când era în casa mentorei sale, care știa bine latină.

Practicile erau ca și cele descrise în cazul *Catharinei Vernek*: au jurat credință diavolului, care era „un bărbat negru” (Ilona Szabó), au avut relații ca „soț și soție” cu el, se transformau în pisici, câini, umblat noaptea în grupuri de 10 (Ilona Szabó) sau de 13 (Ilona Bodnár) și dansau pe câmpiile și în pădurile din Beiuș (*Belényes*), Tămașda (*Tamasda*), Zerind.

În ceea ce privește răspunsul la întrebarea pe cine și cum au vătămat au recunoscut acuzațiile ce li s-au adus. Ilona Szász alias Vastag, spunea c-o chinuise pe soția lui Ioan Kasza pentru că nu s-a măritat cu fiul ei, pe fetița lui Ioan Kún a schilodit-o cu creme făcute de *Catharina Vernek*, pentru că aceasta a râs de fiica ei. A luat laptele vacilor vecinilor, a aruncat apa cu care a spălat banița pentru ca laptele vacilor ei să fie mai gras, „mai cu smântână”.

Ilona Szabó declara că împreună cu soția lui Istok Kis (*Kis Istokné*) au îmbolnăvit-o pe fosta soție a lui Mihai Szabó, cu o palincă în care au pus „rădăcină” pentru că victima s-a certat cu ele. Printre pagubele pricinuite de alte vrăjitoare din sat a amintit omorârea unor vite, inclusiv una dintre vacile ei. Faptele erau urmarea unor certuri dintre vrăjitoare și proprietarii animalelor.

Ilona Bodnár spunea că l-a „pierdut” pe fiul lui Ioan Mikó (*Mikó János*), deoarece mama lui s-a certat cu ea, a vătămat cu ierburi piciorul unui fiu al dogarului Bocsi, a omorât două vite. Toate aceste fapte surveneau după conflicte cu familiile respective. Ea nu a recunoscut acuzațiile aduse de martorii Ioan Kovács din Mâsca, de Ilona Kovács, de Ioan Szilágyi, de Andrei Szilágyi din Vânători.

Nici ea, nici celelalte acuzate nu au recunoscut că ar fi amenințat, blestemat pe cineva și în urma acestora ar fi avut de suferit.

În cazul Ilonei Bodnár nu a mai fost adus în discuție că ar fi avut coadă. Acest lucru cu siguranță a fost cercetat de anchetatori deoarece, în mentalitatea populară, prezența cozii era indiciu că persoana respectivă era vrăjitoare, strigoi. Încă și în secolul al XX-lea, de exemplu în Țara Făgărașului, despre copii care se nașteau cu acest semn „toți oamenii socotesc că aceștia sunt strigoi”³⁵. În cazuri foarte rare coccisul, coada embrionară, nu dispăre. Mărturia lui Ioan Szilágyi lăsa să se înțeleagă că prezența coccisului era asociată și în zona Aradului cu vrăjitoarele, cu strigoi.

Prin tortură și de la aceste femei ca și de la *Catharinei Vernek* au fost smulse numele multor consăteni care le-ar fi însoțit în ritualuri alături de diavol,

³⁵ Ștefania Cristescu-Golopenția, *Gospodăria în credințele și riturile magice ale femeilor din Drăguș (Făgăraș)*, Editura Paideia, București, 2002, p. 92.

potențiale victime ale viitoarelor procese de vrăjitorie. Astfel, la întrebările care vizau numele celor care au conlucrat cu acuzatele Ilona Szász alias Vastag a dat doar numele *Catharinei* Vernek, a Ilonei Szabó, a soției lui Ștefan Kiss (*Kiss Istváné*). Spre deosebire de ea Ilona Szabó, în afara numelor *Catharinei* Vernek, a Ilonei Szász, a menționat numele altor 5 femei din Zerind: Eva Palinkás (*Palinkás Éva*), Ilona Dékány (*Dékány Ilona*), „femeia tânără” *Erzsók*, (*Erzsók ifiú asszony*), soțiile lui Istok Kis (*Kis Istókné*) și a lui Jancsi Bodnár (*Bodnár Jancsi*). Din afara satului le-a numit pe Ilona Bodnár din Vânători, pe Împletitoarea de coșuri (*Kosarkötőné*) din Var (*Vár*) și pe mama *Catharinei* Vernek, „care e din comitatul Bihor; nu știu unde stă”³⁶.

Ilona Bodnár a dat 6 nume din Vânători (soțiile lui Ștefan Tóth (*Tóth Istvánné*), Istók Tóth (*Tóth Istókné*), Laczkó Tóth (*Tóth Laczkóné*), Ioan Szilágyi (*Szilágyi Jánosné*), Ioan Kovács (*Kovács Jánosné*), a dogarului Bocsi (*Bocsiné*), iar din Zerind a spus numele a 9 femei (în afara *Catharinei* Vernek, a soțiilor lui Mihai Szabó și a lui Mihail Szász, anchetate, le-a mai amintit pe soțiile lui Andrei Gellén, a lui Istók Kis (*Kis Istókné*), a lui Ioan Bodnár (*Bodnár Jancsiné*) pe *Erzsók*, Ilona Dékány, Eva Palinkás și din Sebes pe soția lui Mihai Bódi (*Bódi Mihalyné*).

În urma declarațiilor celor trei femei torturate 15 nume au ajuns pe lista suspectilor de vrăjitorie. Din fericire vânătoarea de vrăjitoare era pe sfârșite în Imperiul Habsburgic.

Cercetarea documentelor rămase după procesele de vrăjitorie dezvăluie imaginea vrăjitoarei din comitatul Arad din perspectiva locuitorilor de rând și din perspectiva autorităților.

De asemenea, găsim numeroase informații despre oameni, familii, preocupări, probleme de sănătate. Aceste documente păstrează amintirea vieții comunităților rurale din comitatul Arad, a legăturilor cu lumea de dincolo de granițele satului, legături complexe care vizau relațiile de familie, cele economice, de prietenie.

În cele trei zile (18 decembrie 1755, 5 și 6 februarie 1756) au fost ascuțați 25 de martori, 13 bărbați și 12 femei, dintre care doar pentru 10 cunoaștem vârsta. Din Zerind erau 19, din Vânători 3, câte unul din Geszt, Iermata și din Mâasca.

Cei 15 bărbați aveau între 33 și 54 de ani, cu vârsta medie de 42,69 ani. Cele 10 femei aveau între 19 și 50 de ani cu vârsta medie de 37,9 ani.

Imaginea vrăjitoriei

Din declarațiile martorilor constatăm că vrăjitoarele trebuiau să fie în general femei în vârstă – trei dintre inculpate aveau circa 50–60 de ani –, pricepute la prepararea a diferite leacuri, dar și a unor băuturi vătămătoare. Erau

³⁶ *M.B.P.O.*, nr. 427, p. 591.

răzbunătoare, aveau semne pe corp, erau capabile să se transforme în animale (pisici, câini, iepuri, găște), dar și să-i transforme în animale, cai, pe oamenii întâlniți. Umblau noaptea sub diverse forme, îi urmăreau și îi vătămau pe aceia cu care erau în conflict, dar fără ca ele să poată fi atinse. Adesea nici victimele nu aveau urmele pe corp deși spusese că au fost supuse unor agresiuni năprasnice, unor mutilări.

Vrăjitoarele erau personajele centrale ale coșmarurilor, ceea ce denotă că inspirau teamă. Dacă cei chinuiți de vise sau rudele lor amenințau cu denunțul persoanele suspectate de vrăjitorie dispăreau coșmarurile, ca urmare a liniștirii lor. Și acest fenomen, precum au fost și coșmarurile, era explicat de victime și de martori prin acțiunea așa zisei vrăjitoare.

În mentalitatea oamenilor, femeile suspectate de vrăjitorie erau considerate desfrânate, „femei frumoase” care frecventau cârciumile, dar nu le vedea nimeni (Ilona Szabó, Ilona Bodnár)³⁷, umblau noaptea urmărindu-i, amenințându-i pe cei care le-au numit în sat vrăjitoare și le-au amenințat cu denunțul³⁸.

Martorii ascultați suspectau că suferințele lor fizice se datorează farmecelor vrăjitoarelor.

Martorii nu amintesc de relațiile cu diavolul, de dansurile nocturne ale vrăjitoarelor. A fost o singură excepție, Mihai Must, care venind, probabil, beat de la o petrecere și influențat de discuțiile cu o persoană din nobileme, susținea că a văzut vrăjitoarele dansând pe ulițe. De altfel acuzata îi răspunde: „ori a fost beat sau posibil s-o fi văzut în vis”³⁹.

În opinia **anchetatorilor** vrăjitoarele, singure sau în grupuri, colindau satele, câmpiile și pădurile din jur și-i vătămau pe cei cu care ar fi avut neînțelegeri în lumea reală.

În **comunitate** persoanele bănuite de vrăjitorie adesea erau hărțuite fiind numite vrăjitoare, erau amenințate că vor fi reclamate la autorități. Erau urmărite și privite cu suspiciune. Orice gest al lor putea fi oricând, de oricine, interpretat ca o acțiune menită să vătămă pe cineva sau ca expresia înclinației spre imoralitate. După ce *Catharinei* Vernek l-a chemat pe *Farkas Marton* să vadă de vițelul bolnav ea a fost comentată de femeile din sat, *Cahtarina Ács* și *Sára Gellén*, care au și etichetat-o imorală⁴⁰.

Numirea în public a cuiva că ar fi vrăjitoare era un pericol după cum demonstrează cazul *Catharinei* Vernek și ale altor femei precum soția lui Dominan care a fost arsă, soția lui Nagy János, care a murit în temniță și a multor altora din Transilvania. Acestea fuseseră cunoscute și de cele acuzate și

³⁷ *Ibidem*, pp. 585–586.

³⁸ *Ibidem*, nr. 426, 427, pp. 572, 585, 586.

³⁹ *Ibidem*, nr. 426, p. 574.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 571.

de martori așa cum arată mărturiile lor din timpul anchetei. De asemenea, erau amintite printre persoanele apropiate de inculpate soțiile lui Grigore Ronto (*Ronto Gergely*) și a păstorului de viței care muriseră deja⁴¹. Nu cunoaștem în ce împrejurări și-au sfârșit viața, dar numele „*Ronto*” probabil era o poreclă deoarece se traduce „prin cel care strică”⁴². Aceste cazuri confirmă prigoana vrăjitoarelor din comitatul Arad înainte de 1755.

Persoanele acuzate de vrăjitorie erau îndepărtate din comunitate. Într-o primă fază li se putea interzice să participe la evenimentele localității, cum i s-a întâmplat *Catharinei* Vernek, apoi, în cel mai bun caz, erau alungate⁴³.

În aceste condiții femeile acuzate de vrăjitorie de fiecare dată ripostau, cereau socoteală celor care le numiseră „vrăjitoare” sau familiilor acestora. Trăiau cu teama că ar putea fi oricând reclamate și judecate ca vrăjitoare. Amenințările la adresa vrăjitoarelor din Transilvania, din comitatul Arad venea atât din partea celor bolnavi și rudelor lor, nemulțumiți de rezultatele tămăduirii, cât și din partea altor vraci care astfel voiau înlăturarea unui concurent. În timpul anchetei post-tortură *Catharina* Vernek, descriind episodul luptei dintre grupul lor de vrăjitoare cu cele din Salonta, făcea referire la neînțelegerile dintre ele. Comentariul vraciului adus de Ioan Szilágyi din Vânători la căpătâiul soției bolnave confirmă existența acestor dispute.

Faima vracilor și a fermecătoarelor depășea granițele satului în care trăiau, astfel și amenințările puteau veni și de la oameni din alte locuri. De exemplu, preotul dintr-un sat din apropiere, Mező Gyan, spunea de față cu cei din Zerind, față de învățătorul de acolo, că „localitatea (Zerind, n.n.) păcătuiește pentru că o suportă pe soția lui Vernek și Dumnezeu o să-i bată”⁴⁴. De altfel printre martorii acuzării era fostul dascăl din Zerind, Mihai Harsányi, și actualul dascăl Sigismund Szilágyi.

Teama resimțită de persoanele acuzate de vrăjitorie cel mai bine a fost redată de Ilona Bodnár. Întrebată ce a auzit în temniță de la celelalte inculpate a răspuns: „Au spus că oricum m-ar tortura, mă frig să nu mărturisesc nimic; deoarece și dacă mă torturează din asta mă vindec, altfel mă ard”⁴⁵.

Vracii, persoanele suspectate de vrăjitorie erau asociați în mentalitatea populară cu practici magice. În cazurile prezentate în aceste documente magia practică era protectoare, menită să vindece copilul, persoanele bolnave, să îmbunătățească calitatea laptelui vacii. În acest scop erau folosite animale

⁴¹ *Ibidem*, nr. 427, pp. 585–587, 597.

⁴² *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (*Dicționarul istoric al limbii maghiare din Transilvania*), vol. XI, ed. Szabó T. Attila, Cluj-Napoca-Budapesta-București, 2002, p. 518.

⁴³ Șarolta Solcan, *op. cit.*, pp. 178–179.

⁴⁴ *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 571.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 427, p. 597.

considerate cu puteri vindecătoare (broasca), sau gesturi, atingeri și cuvinte cu puteri oculte⁴⁶.

O singură dată, cu referire la *Catharina Vernek* e menționată folosirea magiei în detrimentul vecinilor. Punea copii să arunce apă în curtea vecinei ca aceasta să nu aibă „animale mici” în ogradă în anul respectiv⁴⁷.

Unii dintre săteni susțineau la judecată că femeile suspectate de vrăjitorie erau înzestrate cu puteri supranaturale: zburau, dispăreau brusc, se transformau în diverse animale, aveau capacitatea de a intra noaptea prin ferestre și de a vătăma, de a fi invizibile. Acești martori doar relatează ce au auzit, ei nefiind niciodată de față la metamorfozarea celor învinuite.

Multe dintre aceste trăsături se regăsesc la persoanele acuzate de vrăjitorie și judecate în Transilvania în secolele XVI–XVIII⁴⁸.

Realitatea

Actele cercetate îi arată pe săteni mergând la târguri împreună cu aceste femei temute, chemându-le acasă ca să se îngrijească de cei suferinzi, tocmindu-le ca bucătărese la evenimente, solicitând sprijinul membrilor familiilor lor la muncă sau cu alte ocazii.

Cele patru femei acuzate erau bune gospodine care aveau vite și se îngrijeau de ele, aveau gropi cu pești, mergeau cu produse în târguri, soția sau văduva lui Mihok Szaniszló era cârciumăreasă, Ilona Szabó era știutoare de carte.

Pentru *Catharina Vernek* începutul în Zerind a fost mai anevoios, ea, împreună cu familia, au locuit o vreme la Moise Szücs⁴⁹.

Cele patru femei din comitatul Arad erau singure în fața instanței. După nume erau sau au fost soțiile cuiva, dar soții nu sunt menționați în timpul procesului. Posibil să fi fost văduve. Doar în cazul *Catharinei Vernek* este amintit soțul, care lucrase cu ziua odinioară la dascăl. La copiii lor se face referire doar în condițiile în care impune contextul.

Din declarațiile martorilor vedem că erau mame bune care încercau să-și salveze copii bolnavi, trimiteau copii la școală, nu acceptau ca aceștia să fie abuzați nici măcar de alți copii. Își susțineau fiii în momentele cruciale ale vieții lor. Sufereau amarnic la pierderea copiilor lor.

Unele dintre cele acuzate încercau să-i impresioneze pe cei din jur cu care aveau conflicte etalând anumite puteri supranaturale. Astfel, soția lui Mihok

⁴⁶ Richard Kieckhefer, *op. cit.*, pp. 19–21.

⁴⁷ *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 572.

⁴⁸ Șarolta Solcan, *op. cit.*, pp. 188–233; Cătălina Covaciu, „Adversarii ordinii divine? Portretul acuzaților în procesele de vrăjitorie clujene”, în Marius Eppel (coord.), *Magie și familie în epocile modernă și contemporană*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, pp. 13–44.

⁴⁹ *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 572.

Szaniszló își intimida interlocutorul dând impresia că știe ce se va întâmpla în viitor. Nu în toate cazurile reușea acest lucru, astfel Ștefan Kún i-a replicat „cum să știi tu, nu ești Dumnezeu, ca să poți spune viitorul”⁵⁰.

Asemenea altor săteni și viața așa ziselor vrăjitoare era presărată cu numeroase tragedii pe care nu le puteau preveni deși cei din jur vorbeau de puterile lor nelimitate. Astfel unul dintre fii *Catharinei* Vernek la un moment dat a murit, copilul Ilonei Szász alias Vastag era bolnav.

Un accident neprevăzut pune în pericol starea lor materială. De exemplu *Catharina* Vernek deși aveau vite, groapă cu țipari nu aveau bani și astfel era pe punctul de a pierde o parte din gospodărie ca să-l despăgubească pe proprietarul vitei moarte în groapa pentru țipari.

Persoanele suspectate de vrăjitorie erau excluse de la evenimentele majore ale comunității de către magistrații comitatului. De exemplu dascălul Mihai Harsányi spunea că nu a putut-o primi pe *Catharina* Vernek la examenul fiului ei deoarece i se interzisese de către autorități. Asta s-a întâmplat înainte ca să fi fost judecată, condamnată *Catharina* Vernek.

Viața satului era tensionată. Pe de o parte era suspiciunea că unii consăteni ar putea distruge viața altora, pe de altă parte era zvonul, care chiar când era lansat fără temei, amplifică sentimentele de teamă, de insecuritate. Uneori zvonul era lansat intenționat în comunitate, de exemplu Mihai Harsányi recunoștea că el și soția sa au contribuit la răspândirea ideii conform căreia *Catharina* Vernek a îmbolnăvit femeia⁵¹. În niciunul dintre cazurile cercetate nu erau dovezi că persoanele judecate făceau vrăji, că aveau puteri supranaturale, că duceau o viață imorală totuși pe baza zvonurilor care fuseseră lansate de unii și de alții au ajuns să fie judecate și condamnate pentru vrăjitorie în jurul vârstei de 50–60 de ani.

Simboluri

În timpul depozițiilor au fost amintite o serie de simboluri ce reflectau anumite credințe ale locuitorilor din satele cercetate.

Întâlnirea *Catharinei* Vernek cu diavolul și depunerea legământului față de acesta a avut loc „acum un an de Paște”, deci duminică. Duminica, în folclor, are semnificația unei zile de început în care se perfectează înțelegerile⁵². Ilona Szász alias Vastag a intrat în slujba diavolului cu patru ani în urmă în timpul secerișului⁵³. Tot ea spunea că mulge vacile vecinilor în noaptea de Sf. Gheorghe,

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 427, p. 585.

⁵¹ *Ibidem*, nr. 426, p. 569.

⁵² Romulus Antonescu, *op. cit.*, p. 222.

⁵³ *M.B.P.O.*, nr. 427, p. 593.

în prezența diavolului. Laptele muls îl dădea vacilor ei ca acestea să dea lapte mai bun⁵⁴.

Adesea era menționată pisica și de martori și de către acuzații. Vrăjitoarele se transformau în pisici, dar în mărturisirea de după tortură a Ilonei Szasz Vastag și diavolul apărea sub formă de pisică. Era în general „pisica”, și într-un caz „pisica tărcată”⁵⁵. Nu apare pisica neagră în nicio declarație. De asemenea, erau amintite animalele în care se puteau metamorfoza vrăjitoarele: iepurele, asociat în plan simbolic cu moartea, cu semnele de rău augur, gâsca, care poate lua norocul cu ea⁵⁶. Oamenii întâlniți în cale erau transforți în cai pentru a fi călăriți⁵⁷. În mentalitatea judecătorilor călărirea unui om metamorfozat putea fi fatală. În răspunsul ei la întrebarea magistraților Ilona Szász alias Vastag, după tortură, spunea că Gheorghe Boros a murit când a fost transformat în cal de către *Catharina Vernek* și călărit.

Câinele apare în mai multe culori și ipostaze: câinele, în general, în care se transformă unele dintre vrăjitoare (Ilona Szász alias Vastag), câinele alb care apare și dispare, câinele negru sub chipul căruia era diavolul și care era calul pe care umbla Ilona Szász alias Vastag⁵⁸.

Diavolul dansa cu cei doi bărbați menționați de *Catharina Vernek* pe gunoi, îl călcau în picioare. În mentalitatea populară de gunoi erau legate numeroase superstiții care vizau norocul, bunăstarea⁵⁹.

În acuzații apare iarba culeasă de pe turnul bisericii de către Ilona Szabó⁶⁰, fapt despre care Andrei Tordai auzise de la soția lui Domian, femeie deja arsă. Iarba, în credințele populare simboliza sănătatea⁶¹, dar, conform mărturiei inculpatelor iarba și „rădăcinile” puteau fi utilizate și ca otrăvuri atât în alimente cât și în leacuri⁶².

Îndeplinirea unor ritualuri avea loc în anumite momente, de anumite persoane: noaptea, când circulă spiritele, își scotea copilul bolnav în intersecție și puneă alături o broască⁶³, copiii trebuiau să arunce apa peste casa vecinei în zori⁶⁴.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 592.

⁵⁵ *Ibidem*, nr. 427, pp. 585, 591.

⁵⁶ Romulus Antonescu, *op. cit.*, pp. 280, 319.

⁵⁷ *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 577.

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 427, p. 593.

⁵⁹ Romulus Antonescu, *op. cit.*, pp. 289–290.

⁶⁰ *M.B.P.O.*, nr. 427, p. 585.

⁶¹ Romulus Antonescu, *op. cit.*, p. 314.

⁶² *M.B.P.O.*, nr. 427, pp. 593, 597.

⁶³ Romulus Antonescu, *op. cit.*, pp. 84–87, 457.

⁶⁴ *Ibidem*, pp. 176–184; Alexandru Duțu, *Practici magice de pe Valea Nehoiului*, Ed. Etnous, Brașov, 2008, pp. 31–42; *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 572.

Soția lui Mihai Harsányi a zăcut 13 săptămâni.

În mărturiile smulse după tortură culorile albastru și negru desemnau elementele răului. Diavolul fie era îmbrăcat în albastru, fie era chiar negru. „Iarba” otrăvitoare presărată pe mâncare, pe fructe (prune), în băutură provenea de la o plantă ierboasă care toamna are flori albastre⁶⁵. Culoarea albastră în limbajul popular avea o semnificație negativă, care ducea cu gândul la frică⁶⁶.

Este posibil să fi fost vorba de omag (*Aconitum tauricum*), o plantă ierboasă care crește pe pajiștile montane de la noi. Înfloarește din iunie până în septembrie. Toate părțile plantei sunt toxice atât în stare verde, cât și uscată⁶⁷. De asemenea putea fi și brândușă de toamnă (*Colchicum autumnale*)⁶⁸, de asemenea plantă toxică.

În băuturi puneau și „rădăcini” toxice⁶⁹.

Când erau în slujba diavolului vrăjitoarele mergeau și vătămau oameni și animale în zilele de marți, miercuri, vineri⁷⁰. Se întâlneau noaptea și dansau pe ulițele satelor, pe câmpii, în păduri. Nu este amintită nicio întâlnire pe vârful de munte așa cum obișnuiau să petreacă vrăjitoarele din zonele învecinate⁷¹.

Visul, coșmarurile din timpul somnului în general cuprindeau vătămări. Într-un singur caz, al *Catharinei* Ács, victima a fost mutilată, un bătrân i-a mâncat nasul⁷². Visul avea o semnificație deosebită în credința populară, astfel cine mănâncă nasul, mănâncă de fapt sufletul și puterile victimei⁷³.

Coșmaruri cu referire la vrăjitoare au avut, în general, femeii, dar și unii bărbați. De exemplu Mihai Must, a visat-o de mai multe ori pe *Catharina* Vernek după disputa legată de răspândirea zvonului că femeia ar fi vrăjitoare: când visa că boii erau agitați era și acuzată acolo, a vrut s-o împungă cu furca dar nu a ajuns-o, altădată femeia fugea după el pe câmp spunând că vrea să-i determine, pe el și pe stăpâna lui, să n-o denunțe, o visa și după ce a făcut fum împotriva țăntarilor.

Cel mai frecvent bărbații, când aduc în discuție visul ca bază de acuzație, se referă la visele soțiilor, chiar dacă ei erau cei bolnavi, ca de exemplu Ioan Szilághi

⁶⁵ *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 577.

⁶⁶ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, vol. 1 (A-D), Ed. Polirom, Iași, 2009, p. 82.

⁶⁷ Eugen Cernelea, „Plantele toxice în pajiștile din județul Hunedoara”, în *Sargeția*, 13, 1983, pp. 111–119.

⁶⁸ Marius Eppel (editor), *Justiție și superstiție. Procese de vrăjitorie din Europa (secolele XVII–XVIII)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, p. 322.

⁶⁹ *M.B.P.O.*, nr. 427, p. 595.

⁷⁰ *Ibidem*, nr. 426, p. 576.

⁷¹ Gábor Klaniczay, *op. cit.*, p. 241.

⁷² *M.B.P.O.*, nr. 426, p. 571.

⁷³ Romulus Antonescu, *op. cit.*, p. 453.

(*Joannes Szilágyi*). Acesta bolnav fiind a ajuns s-o acuze pe Ilona Bodnár deoarece soția sa a visat-o pe aceasta pe când era bolnavă⁷⁴.

Majoritatea celor acuzați de vrăjitorie, de farmece erau femei, dar uneori au fost amintiți și bărbați (Mihai Boros, Andrei Gellén din Zerind)⁷⁵, dar care erau soții femeilor suspectate de vrăjitorie ca de exemplu Gellen Andras.

Bărbații în multe cazuri erau victime: Mihai Harsányi, Ștefan Gál, Ștefan Kis, Ioan Gellye (*Gellye János*), Bodnár János, Mihai Csánádi (*Csánádi Mihály*), Ioan Szilágyi din Vânători au fost îmbolnăviți. Soțul Ilonei Kovács din Vânători a orbit; lui Mihai Keresztszegi din Geszt și lui Ștefan Kún din Zerind, lui Janco Bodnár și lui Jancsi Bodnár le-au omorât vitele, lui Martin Gellye (*Gellye Márton*) din Kőtfőgyán i-a îmbolnăvit calul.

Anchetele prin modul de abordare al magistraților și prin declarațiile martorilor demonstau convingerea că orice îmbolnăvire a cuiva sau pagubă suferită de cineva era urmarea acțiunii vrăjitoarelor cu care victima ar fi avut anterior dispute. Oamenii erau și mai încredințați de acest lucru dacă persoana acuzată avea faimă de vrăjitoare.

Viața cotidiană a comunităților

Informațiile sunt importante ele dovedind legăturile cotidiene dintre locuitorii din așezările relativ apropiate. Deși cele patru femei judecate locuiau în două sate, Zerind și Vânători lumea în care trăiau, își desfășurau activitățile era mult mai mare. Erau cunoscute în satele din apropiere, mergeau la târgurile din Salonta și Oșorhei (*Vásárhely*). Acolo au comunicat cu persoane venite din alte locuri. De exemplu *Catharina* Vernek din Salonta s-a întors în aceeași căruță cu două femei din Geszt.

Femeile din cele două sate ca să ajungă în târguri mergeau în grupuri, închiriau căruțe plătind căruțași. Când erau acasă se împrumutau unele de la altele.

Învățătorul din Geszt, Mihai Harsányi, fusese, cu un an înainte, învățător în Zerind. La rândul său dascălul actual din Zerind, Sigismund Szilágyi, ținea legătura cu Harsányi și în fața magistraților relata lucruri pe care le auzise de la acesta⁷⁶.

Cei implicați în procese dădeau numeroase detalii despre activitatea lor cotidiană și grijile care decurgeau din asta. Erau gospodari destoinici care aveau vite -boi, vaci, junci –, ca, gropi pentru țipari, cu produse de vândut în târguri. În cazul îmbolnăvirii unei vite nu ezitau să cheme ajutoare pentru a le vindeca.

⁷⁴ *M.B.P.O.*, nr. 427, p. 587.

⁷⁵ *Ibidem*, nr. 426, p. 576.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 570.

Cu ajutorul boilor, fie ai lor, fie ai stăpânilor, lucrau câmpul. Cei care dețineau caii asigurau și transportul în alte localități, spre târguri.

Unii foloseau animalele până la epuizare. Mihai Must relatea că după ce muncea zi de zi la arat cu vitele stăpânei noaptea animalele erau agitate, „fugeau de colo-colo”. Martorul susținea că asta se datora farmecelor *Catharinei* Vernek⁷⁷.

Dacă gospodarii nu reușeau să termine treburile atunci chemau lucrători să-i ajute contra unor sume. Neplata acestora era sursa unor tensiuni, așa cum a fost între *Catharina* Vernek și Mihai Harsányi care nu plătise soțului acuzatei pentru ziua în care a lucrat la el⁷⁸.

Oricând un accident putea periclita situația familiei. Atunci când junca de trei ani a unui vecin a căzut în groapa pentru ȕipari pe care o avea *Catharinei* Vernek, pentru că ea nu avea bani lichizi, era să-și piardă o gospodăria. Până la urmă a reușit să compenseze pierderea vecinului dându-i o vită de doi forinți.

Martorii precum și acuzatele relateau despre moartea neașteptată a unor vite aparent sănătoase. În lipsa unor explicații medicale stăpânii dădeau vina pe farmecele persoanelor suspectate de vrăjitorie cu care avuseseră conflicte anterior, care i-au amenințat în vreun fel. De exemplu, Ștefan Kún, după o ceartă, fusese amenințat de soția lui Mihok Szaniszló „așteaptă că nu trec trei zile și brațul tău urmează”. Când în a treia zi i-a murit vaca „sănătoasă, bună” o suspecta pe femeie.

Din relatările celor implicați în procese, din detaliile pe care le dădeau despre vecini constatăm că urmăreau tot ce se întâmpla în sat, urmăreau fiecare gest al celuilalt.

Odată cu detalii despre viața locuitorilor ies la iveală informații despre obiceiurile, temerile lor.

Oamenii obișnuiau vara să doarmă afară. Erau chinuiți de teamă și de insecte. Mihai Must spunea că dormea cu o furcă sub cap, ca să alunge ȕanțarii noaptea făcea fum⁷⁹.

Cele mai temute insecte erau ȕanțarii. Ioan Szilágyi din Vânători era convins că orbirea soției sale a fost urmarea unei înȕepături de ȕanțar în sprânceană⁸⁰.

Se temeau de vise care prevesteau boli sau în care erau agresați.

Familia

Registrele proceselor de vrăjitorie conțin importante informații despre familiile din epocă, printre acestea sunt cele care se referă la relațiile dintre soți, dintre părinți și copii, dintre frați.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 572.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 568.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 572.

⁸⁰ *Ibidem*, nr. 427, p. 587.

Soție-soț. Precizarea vârstei martorilor, dintre care unii erau soț-soție, permite să vedem diferența de vârstă dintre ei. Astfel Ștefan Gál avea 33 de ani, iar soția sa, Panda, 31 de ani, Ștefan Kún avea 42 de ani, iar soția sa, Elisabeta David, avea 35 de ani.

Puține date sunt despre locul de origine al soților, dar o femeie căsătorită în Zerind, *Catharina* Simon, avea frate în Iermata, altă femeie din Vânători, Ilona Kovács, aveau frate în Măsca ceea ce demonstrează acceptarea modelului căsătoriilor exogame.

Soții priveau cu îngrijorarea îmbolnăvirea soțiilor și cel puțin unii dintre ei considerau că acest lucru se datora răzbunării persoanelor cu faimă de vrăjitoare cu care familia avusese neînțelegeri, care i-ar fi amenințat. Această convingere era mai puternică în cazul în care nenorocirea survenea la scurtă vreme după dispută. Mihai Harsányi era convins că soția sa a fost îmbolnăvită de *Catharina* Vernek. Ca argument era faptul că a doua zi după ce acuzata a relatat femeilor din Geszt, cu care venea din târgul din Salonta, că el a refuzat să vină fără plată să cânte la înmormântarea fiului ei și a amenințat „vezi, o să-i pară rău”, soția lui a căzut la pat și a zăcut 13 săptămâni.

Bărbații pentru a-și salva soțiile bolnave făceau tot ce le era în putere de la chemarea unui vraci până la amenințarea cu denunțarea ca vrăjitoare a persoanelor suspectate că le-ar fi vătămat. Cele vizate erau personajele pe care bolnava le vedea în coșmarurile sale și despre care spunea că au agresat-o. Deși nu era nicio dovadă a faptelor respective persoanele care corespundeau descrierii puteau fi acuzate de vrăjitorie.

Pe soții îi vedem alături de soțiile lor rămase cu infirmități și încercând și după zeci de ani să le aline suferințele, să caute vinovații pentru afecțiunile acestora.

Cazul lui Mihai Szabó arată că după decesul soției bărbatul se recăsătorea. A doua soție era Nagy Ilona judecată pentru vrăjitorie. Pentru modul în care au fost percepute de contemporani moartea primei soții a unui bărbat, femeie care a fost bolnavă vreo jumătate de an înainte de a muri, și recăsătorirea soțului văduv e sugestivă mărturia pe care a fost nevoită s-o facă actuala soție după tortură. Ea spunea că împreună cu soția lui Istok Kis au otrăvit-o pe prima soție a lui Mihai Szabó dându-i „rădăcină în palincă”. Motivul gestului a fost faptul că aceasta „s-a certat cu soția lui Istok Kis și era supărată și pe mine”⁸¹. Judecătorii nu o acuzau pe inculpată că a omorât-o pe prima soție a bărbatului ei pentru că ar fi dorit să se căsătorească cu el, dar totuși îi atribuiau o vină capitală în decesul femeii.

Copiii. Problema copiilor, grijile purtate pentru ei sunt subiectul multor mărturii atât din partea martorilor cât și a acuzatelor.

Catharina Vernek își amintea cu durere de la înmormântarea fiului ei, de faptul că a trebuit să-i plătească lui Mihai Harsányi să cânte la slujbă.

⁸¹ *Ibidem*, p. 595.

Martorii relatau despre anumite boli ale copiilor: friguri, afecțiuni ale picioarelor. Lumea era sensibilă la problemele acestora. Când copilul Ilonei Szász alias Vastag plângea noaptea pe uliță au ieșit vecinii femeii (*Catharina Székely*) și bărbați (Andrei Szabó), să vadă ce e cu el, să ajute.

În fața copilului bolnav erau la fel de neputincioși toți părinții. Persoanele care cunoșteau anumite procedee de magie le foloseau, ceilalți apelau la vraci, chiar dacă le suspectau de vrăjitorie. Momentul în care vraciul, care aflase că părinții copilului au răspândit zvonul că e vrăjitoare, refuză să mai aibă grijă de acesta, marchează o ruptură între adulți. faptul că boala copilului s-a agravat este imputat vraciului și considerat ca un act de răzbunare⁸².

Părinții se temeau de orice amenințare din partea persoanelor suspectate de vrăjitorie. Cuvintele acestora, mai ales mamelor, cauzau neliniște, coșmaruri. Aflând de acest lucru soții, frații lor (Ioan Kovács, din Mâsca) la rândul lor amenințau persoanele suspectate că le vor aduce în fața legii. Faptul că înceta starea de angoasă a mamelor și implicit dispăreau coșmarurile erau considerate semne de vinovăție a persoanelor suspectate după cum mărturisea și Ioan Kovács din Mâsca și sora sa Ilona Kovács din Vânători și alți martori⁸³.

Cazul *Catharinei Vernek* demonstrează preocuparea pentru educația copiilor. Și-a trimis „copilul”, probabil băiat, la școală, a ținut legătura cu dascălii, a rugat să fie lăsată să participe la examenul acestuia de la sfârșitul anului și a fost extrem de mâhnită când i s-a interzis de către autorități acest lucru. Examenele de sfârșit de an ale școlarilor erau evenimente importante în viața comunităților. Faptul că în perioada respectivă dascălul, care era și primul martor al acuzației, s-a îmbolnăvit acesta considera că era rezultatul răzbunării *Catharinei Vernek*.

Din mărturia soției lui Moise Szücs constatăm faptul că mamele cunoscătoare ale anumitor practici magice introduceau și pe copii în această lume a superstițiilor. De exemplu, *Catharina Vernek* pune copiii să arunce în zori apa în curtea vecinei pentru ca aceasta în anul respectiv să nu aibă „animale mici”⁸⁴.

Grija maternă urmărea copiii cel puțin până în pragul căsătoriei. Mama se implica în alegerea parterului copilului său, îl susținea pe acesta. Asta era și convingerea celor din jur. În Zerind a fost un conflict între Ilona Szász alias Vastag și *Catharina Simon* soția lui Ioan Kasza. *Catharina Simon*, spuneau că fiul acuzatei ar fi dorit s-o ia de soție pe martoră. Ștefan Molnár, fratele ei, declara că tânărul „a pețit-o de mai multe ori, voia s-o ia de soție; fata nevrând să se căsătorească cu el, s-a măritat cu Ioan Kasza din Zerind”⁸⁵. Atunci tânăra

⁸² *Ibidem*, p. 583.

⁸³ *Ibidem*, p. 586.

⁸⁴ *Ibidem*, nr. 426, p. 572.

⁸⁵ *Ibidem*, nr. 427, p. 582.

era convinsă că a urmat răzbunarea năprasnică a Ilonei Szász pentru nefericirea fiului ei.

Declarațiile părților referitoare la căsătoria *Catharinei* Simon nu abordează de loc problema zestrei, a bunurilor celor doi tineri spre deosebire de mediul urban⁸⁶. Decizia, cel puțin aparent, a aparținut fetei, care l-a ales dintre cei doi pretendenți pe cel pe care l-a plăcut⁸⁷.

Îngrijorarea părinților și a copiilor pentru soarta celuilalt era reciprocă. Cazul Elisabetei Leleszi arată neliniștea fiicei din cauza bolii mamei sale, eforturile acesteia de a găsi un vraci care să-i aline suferința⁸⁸.

Derularea anchetei a adus în fața judecătorilor și frați. Diferențele de vârstă dintre ei erau variate, astfel Ioan Kovács avea 42 de ani, iar sora sa Ilona Kovács avea 36 de ani, iar *Catharina* Simon avea 19 ani și fratele ei, Ștefan Molnár, era de 45 de ani.

Oricare ar fi fost diferențele de vârstă între frați constatăm, că fratele mai mare era un sprijin real pentru sora sa. El se îngrijea de aceasta: o ducea la vraci, o susținea în timpul judecății, amenința cu arestare persoana suspectată că a îmbolnăvit-o, se preocupa de copii acesteia precum Ioan Kovács. Din spusele Ilonei Kovács vedem că fetele aflate în pericol cereau ajutorul fratelui mai mare care imediat veneau, chiar dacă locuia în alte așezări. În lipsa tatălui acestuia îi revenea rolul de a ocroti frații mai mici, mai ales surorile. În sprijinul femeilor suferinde nu doar frații veneau ci și soțiile acestora, cumnatele, ca în situația *Catharinei* Simon⁸⁹.

Din perspectiva documentelor elaborate cu prilejul proceselor de vrăjitorie familia din satele comitatului Arad era foarte unită în fața greutăților, suferințelor care-i lovea membrii.

Bolile

Martorii au vorbit de numeroase afecțiuni de care sufereau ei sau rudele lor: infecții la nivelul membrelor, friguri, echimoze, afecțiuni oculare, stări de slăbiciune care îi ținutau la pat chiar și câteva săptămâni. Posibile probleme neurologice, indigestii în timpul călătoriilor lungi cu căruța, boli ale aparatului digestiv după petreceri aparent datorate unor alimente. Unele dintre alimentele servite cu aceste ocazii puteau pricinui chiar și decesul în cazul unor meseni, cum a fost mama Elisabetei Leleszi.

⁸⁶ Eugen Ghiță, „Aspecte juridice privind relațiile matrimoniale în orașul Arad în secolul al XVIII-lea”, în *Romanian Journal of Population Studies*, Supplement/2010 (1 September 2010): pp. 15–28.

⁸⁷ *M.B.P.O.*, nr. 427, p. 582.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 584.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 583.

Cei care s-au îmbolnăvit după ce au participat la diverse evenimente, nunți, petreceri. Dădeau vina pe acuzate că i-ar fi servit cu bucate și cu băuturi anume preparate ca să-i vatăme. Asta nu-i împiedica să le ceară să-i vindece. Elisabeta Leleszi, care deși o suspecta pe Ilona Szabó că prin băutura dată „într-o sticlută mică” a îmbolnăvit-o pe mama ei, a mers tot la ea după leacuri. Învinuita, care între timp aflase acuzația, a refuzat-o într-un mod violent (a scuipat-o). Faptul că noaptea mamei sale i-a fost mai rău martora o considera o răzbunare a Ilonei Szabó. Până în ultima clipă a vieții și mama lui Leleszi a considerat că era victima Ilonei Szabó⁹⁰.

Documentele arată că de boli grave sufereau oameni tineri. Unele dintre afecțiuni treceau destul de repede, cum erau crizele adolescenței *Catharina* Simon Kasza, altele le chinuiau toată viața ca de exemplu pe soția lui Ioan Szilágyi din Vânători. Aceasta cu circa 20 de ani în urmă a orbit. Deși soțul a chemat vraci aceștia nu au putut s-o ajute să se vindece.

Tot atunci s-a îmbolnăvi și Ioan Szilágyi, avea frisoane, stări de vomă cu sânge și slăbiciune. Pentru îmbolnăvirea celor doi vraciul chemat a dat vina pe „cineva” care le-a dat ceva de băut. Coșmarurile soției bolnave, explicațiile vraciului l-au făcut pe Ioan Szilágyi s-o suspecteze pe Ilona Bodnár despre care se zvonea că ar fi vrăjitoare cu coadă, capabilă să zboare.

Situație prezentată mai detaliat a fost a *Catharinei* Simon Kasza. După nuntă, sub imperiul emoțiilor, a oboselii și a fricii de consecințele respingerii fiului unei femei suspectate de vrăjitoriei a început să fie chinuită de dureri de inimă, de sufocări. Crizele se repetau zilnic, dar mai ales seara. Era atât de bolnavă încât abia mergea. Nu a putut fi ajutată nici de vracii din Gyula. Liniștea *Catharinei* a revenit, crizele au încetat, doar după ce cumnata ei a vorbit cu Ilona Szász alias Vastag, mama peșitorului respins.

O problemă cu care se confruntau familiile erau avorturile spontane ale femeilor. În cazul soției lui Andrei Szilágyi din Vânători în paralel cu pierderea sarcinii femeia a și orbit. Era greu de înțeles cauza pierderii sarcinilor și a complicațiilor care surveneau și explicația era că femeile respective au fost blestемate de vrăjitoare⁹¹. Durerea cuplurilor era cu atât mai mare cu cât vedeau prin preajmă familii cu copii.

În cazul copiilor erau amintite friguri, afecțiuni ale picioarelor.

Martorii, bolnavii în depozițiile lor susțineau că boala lor sau a celor apropiați se datora farmecelor celor suspecti de vrăjitorie, în cazul analizat ale celor patru femei judecate. Cu cât starea bolnavilor era mai gravă cu atât aceștia erau mai înverșunați împotriva persoanelor suspectate de vrăjitorie. Gheorghe Boros când era pe moarte îi spusese fratelui său că a fost „mâncat” de *Catharina* Vernek,

⁹⁰ *Ibidem*, p. 584.

⁹¹ *Ibidem*, p. 587.

și dacă ar avea puterea „ar numi-o public (vrăjitoare) și l-ar anunța pe provizor ca s-o prindă”⁹². Mama Elisabetei Leleszi în ultimele momente era convinsă că starea ei se datora unei băuturi primite de la Ilona Szabó⁹³.

În fața bolii oamenii nu se resemnau. Pentru salvarea bolnavului familia încerca toate căile la care avea acces de la vraciul din sat, la „femei știutoare, vindecătoare („*tudós vagyis gyógyító asszony*”) din alte locuri, la amenințări la adresa persoanelor suspectate că ar fi vătămat, „mâncat” bolnavul. Tratarea bolnavilor nu era posibilă din pricina nivelului cunoștințelor de medicină și de farmacie de la momentul respectiv, astfel nu rămânea pentru bolnavi și apropiații lor decât descărcarea durerii lor pe seama vracilor „răi”, „răzbunători”.

Documentele proceselor de vrăjitorie din comitatul Arad din anii 1755–1756 arată ca aceste procese se încadrau în cele ale vrăjitoarelor din Transilvania, din Imperiul Habsburgic prin structura anchetelor, prin baza juridică și prin profilul și mentalitatea actorilor implicați: autorități, acuzatori, acuzați⁹⁴.

Actele proceselor de vrăjitorie, în afara dramei persoanelor acuzate și condamnate, dezvăluie fața tragică a unei comunități. Oamenii care aparent colaborau, se ajutau în orice moment, sub imperiul sentimentelor de teamă, de invidie, a orgoliilor erau gata să trimită pe oricine pe rug.

Pe de altă parte era o lume a contradicțiilor. Deși unele persoane erau privite cu teamă, cu suspiciune totuși sătenii le solicitau ajutorul în momente cheie din viața lor.

Erau nenumărate tensiuni și într-un sat generate de neputința de a învinge bolile, infertilitatea. Din lipsa explicațiilor științifice, a tratamentelor se căutau vinovații. Cine altcineva puteau fii culpabili decât vraciul, vecina, cârciumăreasa. La rândul lor aceștia se temeau de acuzațiile respective, de posibilitatea unui denunț, a unei judecăți cu final tragic. Trebuie remarcată amplificarea sentimentelor de teamă și de nesiguranță din pricina zvonurilor care circulau. Acuzațiile din cele patru procese se bazau pe coșmarurile relatate de suferinzi și pe zvonurile auzite de martori.

⁹² *Ibidem*, nr. 426, p. 573.

⁹³ *Ibidem*, nr. 427, p. 584.

⁹⁴ Márton Petyko, „A boszorkányperek periratai mint közösség és identitásképző diskurzusok”, („Discursul comunitar și identitar al actelor proceselor de vrăjitorie”), în *Magyar Nyelv*, 111/2, 2015, pp.147–161; „Boszorkányság és boszorkányok Közép-Kelet-Európában”, în *Korunk*, mai, 2005, <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00101/2005honap5cikk975.htm>

Bibliografie

Surse editate. Lucrări generale și speciale

- A Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (Documentele proceselor de vrăjitorie din Ungaria 1517–1768)*, Andor Komáromy (editor), Budapesta, Ed. Academiei, 1910.
- A Magyarországi boszorkányság forrásai (Sursele vrăjitoriei din Ungaria)*, vol. III, ed. A. Kiss, S. Pál-Antal, Ed. Balassi, Budapesta, 2002.
- Antonescu, Romulus, *Dicționar de simboluri și credințe tradiționale, românești*, Editura TIPO Moldova, Iași, 2009.
- Bengt, Ankarloo, „Magiile scandinave și vrăjitorii din Nord”, în R. Muchembled (coord.), *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*, Editura Humanitas, București, 1994.
- Călători străini despre țările române*, vol. X/I ed. M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Academiei, București, 2000.
- Cernelea, Eugen, „Plantele toxice în pajiștile din județul Hunedoara”, în *Sargeția*, 13, 1983.
- Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, vol. 1 (A-D), Ed. Polirom, Iași, 2009.
- Cristescu-Golopenția, Ștefania, *Gospodăria în credințele și riturile magice ale femeilor din Drăguș (Făgăraș)*, Editura Paideia, București, 2002.
- Covaciu, Cătălina, „Adversarii ordinii divine? Portretul acuzaților în procesele de vrăjitorie clujene”, în Marius Eppel (coord), *Magie și familie în epocile modernă și contemporană*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016.
- Duțu, Alexandru, *Practici magice de pe Valea Nehoiului*, Ed. Etnous, Brașov, 2008.
- Eppel, Marius (editor), *Justiție și superstiție. Procese de vrăjitorie din Europa (secolele XVII–XVIII)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár (Dicționarul istoric al limbii maghiare din Transilvania)*, vol. XI, ed. Szabó T. Attila, Cluj-Napoca-Budapesta-București, 2002.
- Ghiță, Eugen, „Aspecte juridice privind relațiile matrimoniale în orașul Arad în secolul al XVIII-lea”, în *Romanian Journal of Population Studies*, Supplement/2010 (1 September 2010).
- Göllner, C., „Procesele „vrăjitoarelor”, în *Magazin istoric*, nr. 7, 1967.
- Kieckhefer, Richard, „Magia și vrăjitoria în Europa Medievală”, în R. Muchembled (coord.), *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*, Ed. Humanitas, București, 1994.
- Klaniczay, Gábor, „Ruguri târzii în Europa Centrală și Orientală”, în R. Muchembled (coord.), *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*, Editura Humanitas, București, 1994.

- Pățașiu, Teodor, „Monografia comunei Micherechiu”, în *Izvorul. Revistă de etnografie și folclor*, nr. 32, Budapesta, 2011.
- Petyko, Márton, „A boszorkányperek periratai mint közösség és identitásképző Diskurzusok”, („Discursul comunitar și identitar al actelor proceselor de vrăjitorie”), în *Magyar Nyelv*, 111/2, 2015.
- Solcan, Șarolta, *Vrăjitoria din Transilvania în secolele XIII–XVIII*, Editura Universității din București, București, 2019.

Webografie

- Boszorkányság és boszorkányok Közép-Kelet-Európában*, în „Korunk”, mai, 2005, <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00101/2005honap5cikk975.htm>
- Vende, Aladár, *Bihar vármegye közsései* (Satele comitatului Bihor), <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0005/6.html>.
- Zsupos, Zoltan, *Reám fogta, hogy én boszorkán vagyok...*, https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/ream_fogta_hogy_en_boszorkan_vagyok, 2013.10.15.

Cărți germane din fondul primei biblioteci publice arădene (secolele XVIII–XIX)

German Books in the Collection of the First Public Library in Arad (18th and 19th Centuries)

ELENA RODICA COLTA*

Abstract: Withing the context of the German enlightenment, which aimed to educate the people, Central European countries introduced German into schools. In Arad, the study of the German was taught in the 18th century at the Small Gymnasium, which functioned alongside the Roman Catholic Church. In fact, we must not forget that a large part of the population, who came to the city in 1702, when Arad became a chamber city, was of German ethnicity, nor that in 1749 a Catholic school with a German teacher was opened. Therefore, the acquisition of books in German was a natural consequence, as the most prestigious population in the old city of Arad read in German. From a thematic perspective, these books, which implicitly symbolized erudition, attempted to cover the encyclopedism of the age.

Keywords: enlightenment, education, school, German neighbourhood, German language.

Iluminismul german

Al treilea fond important de carte, după cel latin și cel francez, din colecția primei biblioteci publice arădene este fondul german (Germanica), care reflectă prin conținut, iluminismul (Aufklärung), ce s-a manifestat în toate țările din Europa Centrală, inclusiv în Ungaria și prin extensie și în părțile arădene, începând cu a doua jumătate a secolul al XVIII-lea până în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Trebuie să amintim însă că, prin venirea germanilor

* Dr., etnolog, antropolog, Centrul Cultural Județean Arad, rodica.colta@gmail.com.

începând cu anul 1702 la Arad, unde construiesc Deutschstadt-ul¹, cel mai important cartier la 1752, prezența limbii germane, pe care o vorbeau acești cetățeni a fost absolut normală. În fond, ei vorbeau și citeau în limba maternă. Prin urmare studiera acestei limbi, atât la Gimnaziul latin cât și la Gimnaziul Regal din Arad, a fost una firească.

La fel, nu este de mirare că am identificat cărți germane de secol XVIII și în alte fonduri zonale, precum Biblioteca franciscană de la Radna, Gimnaziul Regal din Arad², biblioteca Complexului Muzeal Arad, biblioteca Episcopiei Aradului și a Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Arad, aceasta fiind limba de comunicare, de instrucție și de cultură a vremii.

În cele ce urmează ne vom referi doar la cărțile germane identificate în prima bibliotecă orășenească, înființată în 1881 de Aradi Kölcsey Egyesület/ Asociația Culturală Kölcsey. Cum donatorii, care au contribuit la înființarea acestei biblioteci, au fost arădeni, cumpărarea acestor cărți, mult anterioară, trebuie legată de bibliotecile private arădene și de cumpărătorii germani, influențați, cum se va vedea, de contextul mai larg de instrucție, propriu iluminismului.

La o analiză succintă, Iluminismul, cunoscută și ca Epoca Luminilor sau Epoca Rațiunii, a fost o mișcare intelectuală, filozofică, ideologică și culturală, antifeudală, care a pledat pentru rațiunea ființei umane și pentru abilitățile inovatoare ale acesteia, și care au reușit să influențeze întreaga societate a secolului al XVIII-lea. Vorbim despre o abordare rațională și științifică a problemelor de ordin social, politic și economic, care a generat o orientare către progres și perfecționare³. Curent ideologic și cultural, Iluminismul a promovat caracterul laic, antireligios, anticlerical, răspândirea culturii în popor, o literatură preocupată de problemele sociale și morale.

„Monarhul luminat” de la Viena dorea să creeze un bun cetățean, loial, instruit. Convins că poate ridica poporul prin cultură, a apelat la principalele instrumente pe care le avea la îndemână: școala și cartea.

Ca urmare, instrucția, cartea și lectura au fost considerate esențiale pentru omul cultivat al vremii. Limba germană a fost familiară intelectualilor, care călătoreau periodic la Budapesta și Viena.

¹ Elena Rodica Colta, „Viața cotidiană a Aradului în secolul al XVIII-lea”, în Doru Sinaci, Sorin Bulboacă (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări Banat-Crișana. Perspective arădene: istorie, cultură, memorie*, XIX, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2025, p. 50.

² Actualul Colegiu Național „Moise Nicoară”.

³ Alexandru Zub, „Iluminismul târziu în spațiul danubiano-carpatic (Note istoriografice)”, în *Librăria. Studii și cercetări de bibliologie*, VI, Târgu-Mureș, 2001, pp. 13–24; Maura Geraldina Giura, „Iluminismul între influența germană și cea franceză”, în *Transilvania*, nr. 2, 2008, pp. 80–83.

Rezultatul vizibil, măsurabil, a fost acumularea în oraș a unui important număr de cărți germane, produse în 25 de centre tipografice⁴, din 22 de orașe germane.

De data aceasta nu mai vorbim despre colecționari ci despre proprietari de biblioteci, care, prin achiziții, reflectă orizontul cultural al veacului.

Acest fond de carte germană, după o circulație prin Europa Centrală, a ajuns în final, în proprietatea primei biblioteci publice din Arad.

Privite în ansamblu, cărțile germane din secolul al XVIII-lea sunt, prin marea lor diversitate tematică, o confirmare a enciclopedismului veacului, motiv pentru care, le vom prezenta nu cronologic ci pe teme, pe considerentul că subiectele au determinat achiziția.

La un examen, am subsumat aceste achiziții câtorva domenii: politică și drept constituțional, diplomație, arta războiului, teologie, morală, filosofie, istorie, științele naturii, chimie, medicină umană, medicină veterinară, lucrări practice, literatură, biografii romanțate, călătorii.

Domeniile preferate de cititorii germani sunt mai restrânse decât domeniile identificate în cazul cărților franceze, o limbă învățată de familiile aristocrate în privat, de la guvernantele franțuzoaice sau de la profesorii particulari.

Revenind la cărțile germane, care ne interesează aici, vom trece în revistă tipăriturile ajunse în Arad, pentru a vedea ce anume i-a interesat pe cumpărători.

Politică și drept constituțional. O primă lucrare de drept internațional, pe care am identificat-o în acest fond, a apărută la Viena în 1773, în tipografia lui Johann Thomas von Trattner⁵. Ea reprezintă un rezumat, realizat de Christoph Kramer, la cartea vienezului Joseph von Sartori⁶: *Abhandlung aus dem deutschen Staatsrechte über die Frage: Wie weit gebührt dem Kaiser ein Recht über die Kirchensachen, Kurz gefaßte* / Rezumat pe scurt la Un tratat de drept constituțional german pe tema: În ce măsură are împăratul un drept asupra chestiunilor bisericești?

Trebuie să completăm informația spunând că, opera, care l-a impus pe Joseph von Sartori, ca erudit, a fost nu acest rezumat cât *Catalogus bibliographicus librorum in bibliotheca Caes. Reg. et Equestris Academiae Theresianae Extantium. Cum accessibus originum typographicarum Vindobonensium et duobus supplementis*.

⁴ Augsburg, Bamberg, Berlin, Breslau, Brünn, Carlsruhe, Dresda, Erfurt, Frankental, Franckfurt, Götingen, Halle, Hamburg, Klagenfurt, Königsburg, Leipzig, München, Neutingen, Nürnberg, Stuttgart, Troppau, Viena, Würzburg, Zurich.

⁵ Anton Mayer, „Trattner, Johann Thomas Edler von”, în *Allgemeine Deutsche Biographie* (A.D.B.). Band 38, Duncker & Humblot”, Leipzig 1894, pp. 499–501.

⁶ Joseph von Sartori (1749–1802), bibliotecar și autor de scrieri istorice. Vezi Johann Friedrich von Schulte, „Sartori, Joseph von”, în *Allgemeine Deutsche Biographie* (A.D.B.), Band 30, Duncker & Humblot, Leipzig 1890, p. 378.

Catalogus bibliographicus latinorum et germanicorum saeculi primi typographici, o lucrare monumentală, în limba latină, menționată în toate bibliografiile vremii.

A doua lucrare de drept constituțional, din fondul bibliotecii arădene, intitulată *Gründliche Ausführung der dem Kurhause Bayer zustehenden Erbfolgs- und sonstigen Ansprüche auf Ungarn, Böhmen, Oesterreich und andere Fürstenthümer/ O explicație detaliată a drepturilor de moștenire și a altor drepturi cuvenite Kurhausului din Bavaria ... Boemia austriacă și principatele asociate*, (München, 1741), vizează succesiunea și drepturile curții imperiale asupra Bavariei, Boemiei austriece etc.

Tot o carte politică poate fi considerată opera lui Leopold Alois Hoffmann⁷, *Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Gedruckt im römischen Reiche* (Salzburg, 1790).

Altă tipăritură din acest domeniu, scrisă de Benedikt Dominic Anton Cremeri⁸, poartă titlul *Behandlung obderennsischer Unterthanen, zur Beherrschung für meine Freunde und wollte Gott! für Joseph den II / Tratarea subiecților din clasa superioară, care va fi luată în serios și de prietenii mei și cu voia lui Dumnezeu și de Iosif al II-lea* (s.l., 1783).

În sfârșit, un ultim exemplar identificat poartă titlul *Ueber die politische Lage und das Staatsinteresse Preussens nach der neuesten Holländischen Revolution/ Despre situația politică și interesul statului prusac față de noua revoluție din Olanda* (s.l., 1795) și este opera lui Bauchwitz.

Istorie. Trecând la istorie, o primă carte la care ne referim, este *Algemeine Geschichte von Amerika/ O istorie generală a Americii* (Halle, bey Johann Justinus Gebauer⁹, 1752–1753) de Siegmund Jakob Baumgarten¹⁰.

A doua este eseul istoric tradus din limba franceză, *Große Begebenheiten aus kleinen Ursachen, Ein historischer Versuch/ Evenimentele mari și mici*. O încercare istorică (Berlin und Leipzig, 1759).

Tot aici se înscrie și lucrarea masivă, în 19 volume, intitulată *Annalen der britischen Geschichte der Jahre 1788–1796/ Analele istoriei britanice pe anii 1788–1798*, care a fost scoasă la Viena de Johann Wilhelm Daniel von Archenholz¹¹.

Față de aceasta, lucrarea geologului Georg Christian Fuchsel¹², intitulată *Entwurf zu der ältesten Erd- und Menschengeschichte/ Proiect pentru cea mai veche istorie a pământului și a omenirii* (Frankfurt, 1773) încearcă să estimeze atât vechimea planetei cât și a locuitorilor ei.

⁷ Hoffmann, Leopold Alois (1748–1806), scriitor, profesor de filozofie.

⁸ Benedikt Dominic Anton Cremeri (1752–1795), scriitor și dramaturg.

⁹ Johann Justinus Gebauer (1710–1772), editor german.

¹⁰ Siegmund Jakob Baumgarten (1706–1757), teolog evanghelic luteran.

¹¹ Johann Wilhelm Daniel von Archenholz (1743–1812), istoric german.

¹² Georg Christian Fuchsel (1722–1773), geolog și medic german.

Teologie/Religie. Cărțile teologice în limba germană din această colecție cuprind atât lucrări teoretice cât și practice. Din grupul cărților practice menționăm volumul III de scrisori cu caracter instructiv, intitulat: *Briefe – zur Bildung des Landpredigers/ Scrisori – despre educația predicatorului de la țară*, de Johann Georg Gottfried von Kiesling¹³, ediția postumă de la Leipzig din anul 1790.

Un caracter practic au avut și cele trei volume din *Briefe über die Bibel im Volkston/ Scrisori despre Biblie în limba populară*, tipărite la Frankfurt în 1786.

În sfârșit, foarte apreciată în epocă a fost și lucrarea lui Carl Friedrich Bahrdt¹⁴, *Die sämtlichen Reden Jesu: aus den Evangelisten ausgezogen und in Ordnung gestellt zur Uebersicht des Lehrgebäudes Jesu/ Discursurile complete ale lui Isus, extrase din Evangheliști și aranjate pentru a oferi o imagine de ansamblu asupra învățăturilor lui Isus*. (Berlin, 1786).

La acestea se mai adaugă o carte de instruire a clerului asupra ierarhiei bisericești, intitulată *Bischöfe Was waren die –in dem altern Zeiten?/ Episcopii. Ce erau ei în antichitate?* și o alta despre evenimentele miraculoase din iulie purtând titlul *Bagebenheiten Wundersame des Juli/ Evenimentele miraculoase din iulie*, (Augsburg, 1778), din care s-a cumpărat ediția a II-a.

Filosofie. Din domeniul filosofiei, am identificat o singură tipăritură, rară, *Abuschalem, und seine Hofphilosoph, oder die Weisheit Indiens in einer Reihe von Fabeln/ Abushalem, și filozoful său de curte, sau înțelepciunea Indiei într-o serie de fabule* (Leipzig, 1778), de de Christian Gottlieb Hertel, care încerca să facă cunoscută filosofia indiană.

Morală. O primă carte asupra căreia ne oprim, este *Geist und Sitten/ Spiritul și morala*, de Bodermeier și tipărită în anul 1773 la Königsberg¹⁵. A doua este *Versuch über den Character, die Sitten und den Geist der Frauenzimmer in verschiedenen Jahrhunderten/ Un eseu despre caracterul, obiceiurile și spiritul femeilor în diferite secole*, apărută tot în anul 1773, în Editura lui Wilhelm Gottlieb Korn.

Tot în această serie se înscrie și lucrarea lui Christoph Martin Wieland¹⁶, *Beyträge zur geheimen Geschichte des Herzana/ Contribuții la istoria secretă a minții și inimii umane*, (Carlsruhe, bey Christian Gottlieb Schmieder¹⁷, 1776).

În sfârșit, mai menționăm pentru secolul al XVIII-lea, cartea *Kleinigkeiten Moralische/ Lucruri mici morale*, apărută în anul 1763 la Berlin.

Correspondență. La acest domeniu am identificat trei cărți. Prima carte de corespondență, intitulată *Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an*

¹³ Johann Georg Gottfried von Kiesling (1706–1778), teolog luteran și orientalist german.

¹⁴ Carl Friedrich Bahrdt (1741–1792), teolog protestant și polemist.

¹⁵ Azi Kaliningrad.

¹⁶ Christoph Martin Wieland (1733–1813), scriitor german.

¹⁷ Christian Gottlieb Schmieder (1750–1827), library.

seinen Bruder zu Paris/ Scrisori de la un francez care călătorește prin Germania către fratele său din Paris, Ungekürzte zweite Auflage/ Ediția a doua neprescurtată, (Zurich, 1784) îl are ca autor pe Johann Kaspar Riesbeck¹⁸.

A doua carte, cu titlul *Neuer kurzer doch gründlicher Briefsteller auf alle Fälle des Lebens/ Un nou scriitor de scrisori scurte, dar minuțioase, pentru toate situațiile din viață/*, a apărut în anul 1790 la Klagenfurt și Leipzig, în editura și tipografia lui Karl Walliser. A treia carte, apărută în anul 1775 la Augsburg, reprezintă volumul II din *Mostre de scrisori* de Franz Xavier Riedel¹⁹.

Științele naturii. Dintre cărțile de științele naturii identificate prima reprezintă un exemplar din manualul lui Johann Jacob Ebert, *Naturlehre*, apărut la Ort Troppau²⁰, în editura lui Traßler, în anul 1784.

Celelalte trei sunt volume diferite din lucrarea renumitului naturalist Georges-Louis Leclerc, Conte de Buffon²¹, *Naturgeschichte der Vögel/ Istoria naturală a păsărilor*. Unul volum din cele identificate în biblioteca arădeană este apărut la St. Petersburg, la Johann Zacharias Logan în 1783, altul la Brünn în 1788 și al treilea la Viena în 1790.

Alchimie. Din domeniul alchimiei am identificat doar cele două volume din *Neue alchymistische Bibliothek für den Naturkundiger unsers Jahrhunderts/ Nouă bibliotecă alchimică pentru naturalistul secolului nostru* (Frankfurt & Leipzig. 1771–4) de Friedrich Joseph Wilhelm Schröder²². Cartea a fost selectată și editată de S. Brönner.

Chimie. Între cărțile germane de chimie ajunse la Arad consemnăm volumul doi din *Bibliotheca chemica, oder Catalogus von Chymischen-Buchern* (Nürnberg, 1727–1735), care include lucrarea de chimie antică a lui Abraham Eleazar.²³

Medicină, chirurgie. Dintre cărțile de medicină, în biblioteca arădeană am identificat lucrarea lui D. Carl. Georg Theodor Kortum și D. Joh. Eph. Schäffer intitulată *Medicinisch-praktische Bibliothek für Aerzte und Wundärzte/ Bibliotecă medico-practică pentru medici și chirurgi*, (Münster und Hamm, 1789), volumele I–II, VI, VIII din *Practisches Handbuch für Wundärzte/ Manual de practică pentru chirurgi* (Frankenthal, 1787; 1786) și 3 volume din lucrarea *Praktisches Handbuch für Wundärzte* (3 Bände). *Nach alphabetischer Ordnung. Nebst einem französischen und einem vollständigen deutschen Register/ Manual practic pentru chirurgi (3 volume). Ordonat alfabetic. Include un index în franceză și unul complet în germană*, toate scrise de Johann Gottlob Bernstein²⁴.

¹⁸ Riesbeck, Johann Kaspar (1754–1786).

¹⁹ Franz Xaver Riedel (1738–1773) istoric iezuit austriac.

²⁰ Azi Opava.

²¹ Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon (1707–1788), naturalist, matematician și cosmolog.

²² Joseph Wilhelm Schröder (1733–1778), medic german și profesor de farmaceutică.

²³ Autor evreu fictiv.

²⁴ Johann Gottlob Bernstein (1747–1835), chirurg șef și lector.

Cunoștiințe practice, viticultură. Dintre cărțile cu conținut practic menționăm *Anleitung zur Technologie oder zur Kentniß der Handwerke, Fabriken und Manufacturen/ Instrucțiuni privind tehnologia sau cunoștințele despre meșteșuguri, fabrici și producători*, (Göttingen, 1777) de Johann Beckmann²⁵ și o carte despre tehnologia vinului intitulată *Abhandlung über den Bau, die Bereitung und Aufbewahrung der Weine/ Tratat despre fabricarea, prepararea și depozitarea vinurilor*, (Carlsruhe, 1801) scrisă de Jean Antoine Chaptal²⁶.

Literatură, biografii cavaleerești. Una din cărțile populare de origine orientală a fost *Abuschalem, und seine Hofphilosoph, oder die Weisheit Indiens in einer Reihe von Fabeln/ Abushalem, și filozoful său de curte, sau înțelepciunea Indiei într-o serie de fabule*, tipărită la Leipzig în anul 1778, la C.G. Hertel.

Tot aici se înscrie biografia aventuroasă a lui Joseph Balsamo, contele de Cagliostro, intitulată *Leben des Joseph Balsemo/ Viața lui Joseph Balsemo* (Zurich, 1791, în editura lui Orell, Gessner, Fussli u. comp)²⁷ și *Lebensgeschichte des jüngst verstorbenen Sinesischen Kaisers Kienlong: nebst einer Beschreibung/ Povestea vieții împăratului sinesian Kienlong, recent decedat: împreună cu o descriere* (Leipzig, 1788).

Reviste literare. Dintre revistele teatrale în fondul arădean au ajuns mai multe numere din *Sammlung Theatralische/ Colecția teatrală* (Wien, 1790), apărute în seria *Wiener Theater-Bibliothek*.

Misiuni, călătorii. În sfârșit, dintre cărțile de călătorie, am identificat volumul III din *Mission from Cape Coast Castle to Ashantee, with a statistical account of that kingdom, and geographical notices of other parts of the interior of Africa/ Misiune de la Castelul Cape Coast la Ashantee, cu o relatare statistică a regatului respectiv și notificări geografice ale altor părți din interiorul Africii* (Wien, 1825).

Cărți de la începutul secolului al XIX-lea

La fel de valoroase pentru conținutul lor au fost unele cărți de la începutul secolului al XIX-lea, ajunse în această bibliotecă.

Un prim exemplar asupra căruia ne oprim este lucrarea lui Leopold Chimani²⁸, *Eine rührende Geschichte aus den Zeiten der Kreuzzüge zur Lehre und Erbauung für Jung und Alt/ O poveste emoționantă din vremea cruciadelor este povestea „Cruciadei Copiilor” sau „Cruciada Copiilor”, care a avut loc la începutul secolului al XIII-lea, dar adevărul istoric este incert, deoarece relatările nu sunt clare*, Ediția a doua-a (Wien, Editor Anton Mausberger, 1843).

²⁵ Johann Beckmann (1739–1811), specializat în cunoștiințe practice.

²⁶ Jean Antoine Chaptal (1756–1832), chimist și agronom francez.

²⁷ Vezi Johann Caspar Füssli (1769–1779), editor din Zürich.

²⁸ Leopold Chimani (1774–1844), pedagog austriac.

Interesantă sub aspect tematic este și cartea lui Johann Adam Bergk²⁹, *Betrachtungen über den Frieden zu Wien. Mit einer Charte des österreichischen Kaiserthums/ Reflecții asupra Păcii de la Viena. Cu o hartă a Imperiului Austriac*, Editată la Viena în 1809.

Tot la începutul secolului al XIX-lea, Joseph Christian Auracher von Aurach³⁰ publică cele două volume de prelegeri intitulate *Vorlesungen über die angewandte Taktik oder eigentliche Kriegswissenschaft/Prelegeri despre tactici aplicate sau știința actuală a războiului* (Viena 1812–1813).

În contextual revoluției franceze, care a tulburat spiritele Europei, Gotthilf Theodor Faber³¹ publică și el lucrarea *Bemerkungen über die französische Armee der neuesten Zeit, oder der Epoche von 1792 bis 1807. Nach dem handschriftlichen französischen Originale/ Observații despre armata franceză din perioada modernă sau perioada 1792–1807. Bazat pe originalul francez scris de mână*. (Koenigsburg, Friedrich Nicolovius, 1808).

Trecând cu aceasta carte la filosofie și morală, menționăm ediția germană a lucrării lui Philip Dormer Stanhope, *Beytrage Zur Anstands Und Sittenlehre In Einer Kritisch-Philosophischen Bearbeitung Der Chesterfieldischen Erziehungsmaximen/ Contribuții la doctrina decenței și moralei într-o revizuire critico-filosofică a maximelor educaționale ale lui Chesterfield*, (Bamberg und Würzburg, bey Jos. Ant. Göbhard, 1805).

Odată cu secolul al XIX-lea în spațiul de limbă germană apare și un proces de redescoperire a scriitorilor antici precum Aristotel și Paullus Septimius, preotul eleusin.

Astfel din seria de scrieri antice, biblioteca arădeană conține două ediții din *Politica* lui Aristotel, apărute la Breslau și opera lui Paullus Septimius, *oder das letzte Geheimniß des eleusinischen Priesters/ Paullus Septimius, sau ultimul secret al preotului eleusin* (Neutungen, 1801).

Printre lucrările de „actualitate” ale vremii se numără și lucrarea enciclopedistului francez D’Alembert adresată lui Frederick II despre împărțirea Poloniei³², apărută în anul 1803 la Amsterdam.

În sfârșit mai menționăm, drept rare, o carte de călătorie din anii 1820–1821, în China prin Mongolia, datorată istoricului George Timkowski și Raportul misiunii de notificare geografică din interiorul Africii, de la Castelul Cape Coast până la Ashantee, apărut la Viena în anul 1825³³.

²⁹ Bergk, Johann Adam, 1769–1834, publicist și filosof german.

³⁰ Joseph Christian Auracher von Aurach (1756–1831), General-maior în armata austriacă.

³¹ Gotthilf Theodor Faber (1766–1847).

³² D’Alembert- au Friedrich II über die Theilung Polens, Amsterdam, 1803.

³³ Thomas Edward Bowdich, *Mission from Cape Coast Castle to Ashantee, with a statistical account of that kingdom, and geographical notices of other parts of the interior of Africa/ Misiune de la Castelul*

Încheiem prezentarea cu o lucrare practică, de viticultură, scrisă de J.A. Cptal, intitulată *Abhandlung über den Bau, die Bereitung und Aufbewahrung der Weine/ Tratat despre prepararea și păstrarea vinurilor*, apărută la Carlsruhe în 1801.

Concluzii

Comparativ cu fondul „Gallica” pe care l-am prezentat cu o altă ocazie, fondul Germanica, mult mai redus numeric, conține, cum s-a putut vedea, cărți cumpărate de oameni care cunoșteau bine limba.

Fiind vorba de plină epocă iluministă, și în cazul acestor achiziții, interesul a fost focalizat pe subiecte, cumpărătorii și cititorii fiind mai puțin interesați de autori, editori, traducători, chiar dacă în epocă mulți au fost recunoscuți ca nume prestigioase.

Cât privește enciclopedismul, în cazul cărților germane, nu putem vorbi despre o preferință specială față de un anumit domeniu, fiindcă numărul de cărți înscrise în fiecare categorie nu depășește 2–5 exemplare, la fel cum nu există duplicate și nici autori intens cumpărați. Din acest punct de vedere, mai degrabă putem considera fondul german o sumă de cărți salvate din diferite biblioteci private locale, care au supraviețuit pe durată lungă, sfârșind în fondul public arădean.

Bibliografie

- Bowdich, Thomas Edward, *Mission from Cape Coast Castle to Ashantee, with a statistical account of that kingdom, and geographical notices of other parts of the interior of Africa*, Wien, 1825.
- Colta, Rodica, „Viața cotidiană a Aradului în secolul al XVIII-lea”, în Doru Sinaci, Sorin Bulboacă, *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări Banat-Crișana. Perspective arădene: istorie, cultură, memorie*, XIX, Colecția Slaviciana-serie nouă, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2025.
- D’Alembert- au Friedrich II über die Theilung Polens, Amsterdam, 1803.
- Gherman, Mihai (editor), *Școala Ardeleană (Poezii, proză, talmăciri)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977.
- Gherman, Alin Mihai, *Literatură română din Transilvania între preiluminism și preromantism*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2004.
- Giura, Maura Geraldina, „Iluminismul între influența germană și cea franceză”, în *Transilvania*, nr. 2, 2008.

Cape Coast la Ashantee, cu o relatare statistică a regatului respectiv și notificări geografice ale altor părți din interiorul Africii, Viena, 1825.

- Mayer, Anton, „Trattner, Johann Thomas Edler von”, în *Allgemeine Deutsche Biographie (A.D.B.)*. Band 38, Duncker & Humblot”, Leipzig, 1894.
- Munteanu, Romul, *Iluminismul*, 3 vol., Editura Albatros, 1971.
- Puiu Fărcaș, Sidonia, *Index locorum*, Cluj-Napoca, 1984.
- Robertson, Ritchie, *Iluminismul. Căutarea fericirii*, Editura Litera, București, 2023.
- Schulte von, Johann Friedrich, „Sartori, Joseph von”, în *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, Band 30, Duncker & Humblot, Leipzig, 1890.
- Zub, Alexandru, „Iluminismul târziu în spațiul danubiano-carpatic (Note istoriografice)”, în *Librăria. Studii și cercetări de bibliologie*, VI, Târgu-Mureș, 2001.

Pe urmele lui Vasile Alexandrescu Urechia, primul profesor al Universității din București

On the Traces of Vasile Alexandrescu Urechia, the First Professor of Romania History at the University of Bucharest

CRISTINA GUDIN*

Abstract: Professor, historian, journalist, literary critic, politician, collector, librarian, ethnographer, founder of cultural institutions and newspapers, diplomat, Vasile Alexandrescu Urechia was a complex personality of the modern age. He entered the Romanian cultural pantheon through his significant contribution to the institutional and cultural modernization of the country, as well as through his contribution to the fulfillment of the political objectives of his time, namely: achieving the union of the Principalities and obtaining state independence.

Keywords: V. A. Urechia, history, literature, journalism, university, school, institution, cultural society.

Vasile Alexandrescu Urechia, pe numele inițial Vasile Popovici, se încadrează fericit în seria personalităților care s-au remarcat în secolul al XIX-lea prin activitatea derulată, potrivit tipicului epocii, în domenii variate, motiv pentru care îl regăsim simultan ca literat, gazetar, istoric, om politic și diplomat, fondator al mai multor instituții culturale, om de școală, colecționar și bibliotecar.

A văzut lumina zilei la 15 februarie 1834 la Piatra Neamț, într-o familie de bună condiție socială, tatăl său deținând titlul de clucer, iar mama crescând în anturajul principelui Ioniță Sturdza. Orfan la o vârstă fragedă (6 ani), rămâne în îngrijirea mamei care se preocupă de educația sa, orientându-l către școli

* Conf. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea din București, email: cristinagudin@yahoo.fr.

particulare cu predare în limba franceză¹, apoi către Academia Mihăileană unde, începând din 1844, se distinge prin inteligență și seriozitate. Calitățile amintite îi atrag mai târziu susținerea din partea lui Vasile Alecsandri, acesta procurându-i din partea Societății pentru ajutorarea tinerilor români la învățătură o bursă din care se susține vreme de doi ani la Paris, interval suficient pentru a obține bacalaureatul în anul 1856 și a se înscrie la Facultatea de Litere de la Sorbona.

Statutul de bursier îl obligă la un trai cumpătat din care nu lipsesc repetatele episoade de amanetare a ceasului primit cadou de la Mihail Sturdza pentru bunele rezultate la învățătură pe când era elev al academiei ieșene, așa cum reiese din corespondența purtată cu poetul Gh. Sion. În pofida provocărilor financiare care l-au însoțit constant, experiența pariziană se dovedește determinantă în parcursul formativ pentru tânărul căruia profesorii îi trasaseră deja direcția, și anume studierea cronicilor românești.

Părăsește Parisul în 1857 după ce obține „oarecare succese școlare”, în favoarea Spaniei unde, prin intermediul soției, intră în contact cu elita locală. De altfel, sedus de cultura hispanică, menține legăturile cu acest spațiu chiar și după încetarea mariajului prin decesul prematur al Francescăi Josefa Dominica de Plano².

Revenit în Moldova își începe cariera didactică predând literatură română, istorie universală, limba latină și geografie la mai multe instituții de învățământ din capitala principatului, iar în 1858 dobândește catedra de istorie și literatură la Facultatea de Litere și Filosofie din Iași, pentru ca în 1864 să ocupe prin concurs catedra similară din cadrul Universității din București, al cărei titular rămâne până în 1901³.

Ascensiunea rapidă în carieră (în doar 2–3 ani evoluează de la statutul de profesor de gimnaziu la acela de profesor universitar) s-a datorat atât conjuncturii favorabile (catedra în învățământul superior se vacantase prin trecerea în neființă a lui Ioan Maiorescu), dar și propriei preocupări de a-și face un nume la nivel național, sens în care se implică în mișcarea științifică și culturală ca membru al Comisiei dramatice a teatrelor sau al Comitetului arheologic și își valorifică cercetările bazate pe documente culese din arhivele din Franța, Italia, Spania în cadrul congreselor de istorie și arheologie organizate în afara țării⁴.

În plus, încă din timpul studiilor desfășoară o intensă activitate gazetărească și literară, publicând în „România literară”, „Foiletonul Zimbrului”, „Le

¹ Școala particulară din casele boierului Dumitrache Stan, pensionul privat al elvețianului Ballif de la Oșlobeni, Școala Preparandială de la „Trei ierarhi” din Iași.

² Vistian Goia, V. A. Urechia, Editura Minerva, București, 1979, pp. 22, 25.

³ Nicolae Iorga, *Istoria învățământului românesc*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1971, p. 165.

⁴ *Ibidem*, p. 28.

Constitutionnel”, „Gazette de France”, „La Patrie” sau „Le Siècle”, pentru ca ulterior să aibă colaborări fructuoase și cu alte periodice, între care indicăm: „Familia”, „Convorbiri literare”, „Analele Academiei”, „Literatorul”, „Revista contemporană”. Publicist de anduranță, Urechia nu se limitează la livrarea articolelor, ci deslușește toate secretele meseriei de jurnalist din postura de inițiator sau membru în comitetul de redacție al mai multor reviste („Opiniunea”, „Zimbrul și Vulturul”, „Steaua Dunării”, „Ateneul Român”, „Dacia”, „Adunarea națională”, „Buletinul Fundației Urechia”, „Buletinul Instrucțiunii Publice”)⁵.

Reconstituirea portretului său presupune invocarea multiplelor ipostaze în care acesta s-a regăsit, precum cea de om de școală și de manager al domeniului educațional.

Observator atent al realităților școlare din Principatele Române, dar și din Franța și Spania, V.A. Urechia ajunge un bun cunoscător al acestora, capabil să emită judecăți ca aceea potrivit căreia instituțiile de învățământ românești sunt „mai mult rezultatul spontan al cerințelor presante, pe care împrejurările le impun guvernelor, decât niște instituțiuni emane din deosebitul zel al guvernelor pentru luminarea națională”⁶. Din acest considerent încearcă să amelioreze situația învățământului din calitatea de: director al Ministerului Cultelor din Iași (1859, 1860), titular la Ministerul Justiției, Cultelor și Instrucțiunii Publice (1864), ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice (1881–1882) în guvernele conduse de Dumitru C. Brătianu și Ion C. Brătianu, membru al Consiliului permanent al școlilor (1876), vicepreședinte al Societății pentru învățătura poporului român.

Ca ministru a fost un entuziast autor de proiecte legislative prin care intenționa să optimizeze *Legea instrucțiunii publice* din 1864, propunând modificarea unor articole referitoare la învățământul public sau privat, la școlile normale, primare ori de comerț, la inspectarea școlilor, înființarea Facultății de Teologie sau la statutul agregatilor⁷.

Publicate în „Monitorul Oficial” și supuse dezbaterii tuturor celor „competenți în materie, ce ar crede utile adăogirea, amendarea sau ștergerea vreunei dispoziții din proiecte”, căci „lucrarea interesând națiunea, nu este prea mult de luminile tuturor, spre a nu greși”, proiectele, bine documentate și apreciate de contemporani, sunt edificatoare pentru viziunea reformatoare a lui Urechia. Cu toate acestea, au fost lipsite de suportul guvernamental necesar și, prin urmare, nu s-au materializat din pricina investițiilor consistente pe care le reclamau.

⁵ Vistian Goia, *op. cit.*, p. 125.

⁶ Vasile A. Urechia, *Opere complete. Didactica (1858–1867)*, vol. I, Tipografia Curții Regale, București, 1883, p. 17.

⁷ Nicolae Isar, Cristina Gudin, *Din istoria politicii școlare românești (1864–1899)*, Editura Universității din București, București, 2004, p. 128.

Chiar și așa, considerăm oportună menționarea obiectivelor avute în vedere de ministru, între care: respectarea obligativității învățământului elementar; impulsionearea comunelor în vederea îndeplinirii sarcinilor școlare; construirea unor localuri în conformitate cu normele igienice ale vremii; creșterea salariilor cadrelor didactice; uniformizarea programelor școlare; impulsionearea învățământului profesional indispensabil pregătirii specialiștilor și muncitorilor calificați „măcar pentru trebuințele cele mai delicate ale țării și care nu s-ar putea încredința la străini fără daună națională”; îmbunătățirea calității corpului didactic prin precizarea mai clară a criteriilor de selecție; amenajarea claselor de aplicație pe lângă școlile normale („Normaliștii avură așa sub ochii lor aplicarea didactică, iar nu fură îmbuibăți numai de teorie”)⁸ și plasarea lor sub conducerea unor personalități culturale⁹ ș.a.

Prolific sub aspectul proiectelor de lege elaborate, scurtul mandat al lui V. A. Urechia la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice se caracterizează și prin intervențiile sale în procesul educativ. Astfel, prin intermediul circularilor, istoricul recomandă sau, după caz, atenționează în legătură cu subiecte sensibile precum utilizarea manualelor și a instrumentelor didactice neautorizate, știut fiind că: „răul ce poate face o carte didactică în cari s-au furișat idei, doctrine, contrarii celor admise de stat, este necalculabil în viitor, dacă nu este simțit imediat”¹⁰.

Nevoia de reformare a învățământului o demonstrează nu doar prin proiectele legislative și circularile emise, ci și prin cultivarea unei bune relații cu corpul profesoral care îi furniza informațiile indispensabile cunoașterii realităților din teren sau prin încheierea unei echipe dispuse să lucreze în folosul educației, scop în care îi destituie pe membrii necooperanți din Consiliul permanent.

Starea de fapt a domeniului pe care îl administrează, profesorul o cunoaște și direct, prin vizite în școlile din diverse județe (Botoșani, Fălțiceni, Roman, Iași, Tecuci, Focșani, Galați, Tulcea, Constanța, Bacău, Giurgiu, Argeș, Craiova), vizite ce îi prilejuiesc întâlnirea cu revizorii care, convocați în conferințe generale, au prilejul de a-i transmite nemijlocit problemele sesizate în timpul controalelor regulamentare¹¹.

Grație acestei colaborări, a putut să reconstituie imaginea exactă a învățământului, expusă în *Memoriul pentru starea învățăturii publice în Moldova*

⁸ Maria Itu, Elena Potorac, „Activitatea lui V. A. Urechia privind organizarea școlii în timpul său”, în *Studii și articole de istorie*, vol. VIII, 1966, pp. 177–179.

⁹ De exemplu, Alexandru Odobescu era directorul Școlii Normale Superioare din București.

¹⁰ *Monitorul Oficial*, nr. 35, 17/29 mai 1881, p. 1092.

¹¹ Cristina Gudin, *Evoluția învățământului primar în orașul București (1864–1899)*, Editura Universității din București, București, 2007, p. 264.

la 1859, în *Istoria școlilor din România de la 1800 la 1864*¹² sau în *Școalele satești în România, istoricul lor de la 1830 la 1867* unde formulează soluții viabile precum accentuarea introducerii componentei practice în învățământul obligatoriu, exclusiv teoretic la acea dată, ca rezolvare pentru absenteismul și abandonul școlar („Dacă obligăm pe fiul săteanului a veni la școală să știm ce să-l învățăm spre a nu mai face din acei ce vin la școală oameni pierduți pentru agricultură, comerț și industrie”¹³).

În egală măsură, experiența didactică acumulată îl îndreptățește să avanseze sugestii cadrelor didactice, în așa fel încât acestea să nu facă „paradă de știință” și să nu aglomereze mintea elevilor cu „definiții metafizice și reguli abstracte”, ci să prefere abordarea logică a materiei, adaptarea discursului la nivelul de înțelegere a elevilor, ordonarea informației de la simplu la complex, folosirea metodei intuitive spre valorificarea bagajului informațional posedat de copii la intrarea în școală și transformarea lor în participanți activi în procesul de predare-învățare¹⁴.

Mai mult chiar, elaborează instrucțiunile pentru predarea disciplinelor prevăzute în programa școlilor elementare, organizează învățământul din Dobrogea și pledează pentru plasarea localurilor în proprietatea școlilor.

Tentativele de punere în operă a ideilor pedagogice reprezintă, deopotrivă, o trăsătură a activității lui V. A. Urechia pe tărâmul școlii.

În consecință, în 1860, înființează la Iași o școală primară model unde procesul de învățare presupunea utilizarea metodelor simultană și mutuală, ceea ce i-a permis să elimine dezavantajele specifice învățământului monitorial¹⁵ și să abordeze logic actul instructiv. Procedând astfel, reușește să restrângă rolul memorării mecanice în favoarea învățării raționale, succesul raportat în școala sa conducând la generalizarea metodei mixte în școlile elementare din București începând cu anul 1864.

În 1871, inspirat de modelul școlilor occidentale, deschide la București Institutul Urechia, un așezământ particular de educație destinat fetelor, unde cursul primar se îmbina cu cel secundar sub forma a trei divizii (elementară, de gramatică sau secundară și cea superioară, corespunzătoare liceului)¹⁶. Institutul funcționează până în 1877 când este închis în ciuda consecințelor

¹² Lucrare amplă, în patru volume, distinsă cu premiul „Heliade”.

¹³ Vasile A. Urechia, *Opere complete*, vol. I, p. 406; despre acest aspect, vezi și Gheorghe Sion-Gherei, *Despre instrucțiune*, București, 1879, p. 9.

¹⁴ Vistian Goia, *op. cit.*, p. 118.

¹⁵ Între acestea menționăm: accentul pus pe memorarea mecanică, atmosfera milităroasă, absența relației directe dascăl-elev.

¹⁶ Cadrele didactice, persoane cu o pregătire ireproșabilă – S. Haret, dr. D. Brândza, Em. Bacaloglu ș.a. –, beneficiau de libertate în activitatea lor, iar disciplina în școală era supravegheată de cenzori și de un juriu al clasei, potrivit organizării din sistemul de învățământ englez.

favorabile garantate de calitatea instrucției și de competența personalităților care îi alcătuiau corpul profesoral.

Totodată, impresionat de rezultatele obținute în 1879 în Statele Unite ale Americii, introduce în 1881 într-o școală bucureșteană predarea pe obiecte de studiu la clasele mici cu ajutorul mai multor cadre didactice. Revoluționar în condițiile în care până atunci în școlile primare toate disciplinele erau predate de un singur institutor, experimentul nu a produs roadele așteptate din cauza insuficienței dascălilor¹⁷.

Din postura de parlamentar¹⁸, Urechia se pronunță nu o dată cu privire la problemele școlii. Consemnăm, pentru a ne opri doar acestui exemplu, luarea de poziție în legătură cu *Legea pentru facerea clădirilor de școală primară și înființarea Casei școlilor*. Cu această ocazie, insistă asupra necesității de modificare a percepției asupra școlii, căci „vorba școală implică un concept complex; școală va să zică: local, mobilier, aparate, cărți, sistem, metodă, profesori și elevi”, iar nu cum se considera în epocă, și anume: „Voim să vedem școala. Școala însă nu este murii, școlarii și dascălul. La noi cam așa au socotit mai toți până azi. Vrem să facem o școală? Închiriem o casă, care o fi, cum o fi, cum s-o găsi ... Ducem o bancă, două în ea, numim pe d-nul sau d-na X de învățător sau învățătoare și o trecem la sfântul buget”¹⁹.

Normele de funcționare a școlilor, V. A. Urechia le detaliază în *Localele de școale sâtești*, lucrare apărută în 1868 care se adăugă celor semnate de igieniștii epocii interesați de amplasamentul clădirilor școlare, capacitatea, aerisirea și iluminarea lor, de materialele și planul de construcție sau de mobilierul școlar. Pe marginea acestor aspecte intervine de la tribuna parlamentară, dar susține și conferințe cu participarea institutorilor din Capitală, împărtășindu-le impresiile produse de vizitarea Expoziției de la Paris în anul precedent. Între altele, consideră că înlocuirea mobilierului este esențială pentru combaterea afecțiunilor oculare și vertebrale ale elevilor, dar și pentru dinamizarea procesului didactic²⁰. Și de această dată, însă, argumentele pertinente sunt surclasate de jena financiară, căci abia după 1888 se utilizează în școlile publice mobilierul modular, adaptat diferitelor etape de creștere a copiilor, mobilier pe care Urechia îl introdusese în școala sa încă din 1873.

După cum am precizat anterior, patriotul care se afirmase ca „militant unionist în tinerețe și liberal în anii maturității”²¹, pentru ca în 1896 să se alăture

¹⁷ Stancu Stoian, *Pedagogia română modernă și contemporană*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1976, p. 103

¹⁸ Deputat de Tutova, Ismail și Galați din 1866, senator de Covurlui din 1884.

¹⁹ *Buletinul Instrucțiunii publice*, an II, 1868, iulie-august, p. 180.

²⁰ Vasile A. Urechia, *Mobilierul școlastic. Pupitrele*, Tipografia F.Göbl, București, 1877, p. 8; vezi și Guy Vincent, *L'école primaire française. Étude sociologique*, Lille, 1982, p. 79.

²¹ Vistian Goia, *op. cit.*, p. 44.

grupării drapeliste, se oprește în repetate rânduri asupra spinoasei chestiuni a profesionalismului cadrelor didactice.

În siajul acestei preocupări, indicăm faptul că, sesizând importanța practicii pedagogice în formarea dascălilor, V. A. Urechia are cea dintâi tentativă de creare a unei școli normale primare, neconcretizată din cauza stării economice a țării, dar reluată cu succes în 1866 de un grup de intelectuali²² unde se regăsește și protagonistul prezentului material. Proiectul școlii normale figurează în planul mai amplu al Societății pentru învățătura poporului român, denumită inițial Societatea amicilor instrucțiunii, de unde selectăm dezideratul de „a instrui și a educa nu o clasă sau o parte restrânsă a societății, ci întregul popor român, fără distincție de provincie, având mai cu seamă în vedere clasele de jos”²³, prin cursuri pentru alfabetizarea adulților și fondarea școlilor normale. Rezultatul ia forma școlii normale primare de învățători „Carol I”, inaugurată la București, la 24 noiembrie 1867, în fostele case mănăstirești de la biserica Sf. Ecaterina, situate în strada Bibescu-Vodă²⁴, cu scopul de a completa activitatea școlii normale „Vasile Lupu” din Iași, insuficientă pentru pregătirea unui număr satisfăcător de cadre didactice elementare.

Nici calitatea cărților școlare nu îl lasă indiferent, cu atât mai mult cu cât el însuși este autor de manuale apreciate și reeditate până în 1873, ca: *Istoria Românilor. Biografii românești duple metoda catehetică, pentru classa a II-a primară și școlele sătesci din Principatele-Unite* (1859), *Istoria Românilor. Biografii pentru clasa a III-a primare din Principatele-Unite* (1862) ori *Biografiile domnitorilor români* care, așa cum reiese din titlu, sunt structurate sub forma lecțiilor biografice, destinate unuia sau mai multor personaje istorice și finalizate cu întrebări recapitulative cu ajutorul cărora elevii erau evaluați și se fixa conținutul lecției.

Dincolo de această contribuție, V. A. Urechia se implică în tipărirea lucrărilor didactice și, ca membru al Consiliului școlar din Moldova, organizează o imprimărie profilată pe tipărituri destinate educației. De asemenea, spre unificarea normelor lingvistice prea diverse și bulversante la acel moment, universitarul creionează un proiect pentru fixarea regulilor ortografice, pentru

²² V. Boerescu, Gr. Cantili, P. S. Aurelian, N. Rosetti, C. Bozianu, N. Catargiu, arhimandritul Chesarie, I.H. Rădulescu, Gr.Sc. Rosetti, Al. Papiu Ilarian, C. Esarcu, Gh. Sion, P. Poenaru etc. cf. *Foaia Societății pentru învățătura poporului român*, 1867, nr. 1, p. 8.

²³ Mircea Ștefan, *Începuturile Societății pentru învățătura poporului român*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1967, p. 8; vezi și M. Stoica, „Contribuția unor oameni de cultură de la mijlocul secolului XIX, cu preocupări și în domeniul școlii, la realizarea unității naționale și culturale a poporului român”, în *Revista de pedagogie*, an XVI, 1967, nr. 2, p. 70.

²⁴ Gheorghe Ghibănescu, *Școlile normale primare (din inițiativă particulară)*, Tipografia „Dacia”, Iași, 1906, pp. 8–9; vezi și Constantin I. Angelescu, *Învățătorul. Pregătirea și perfecționarea lui*, Editura Tiparului universitar, București, 1941, p. 31; Dan Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866–1876)*, Editura Militară, București, 1992, p. 212.

elaborarea gramaticii și a dicționarului limbii române, la realizarea căruia cooptează „profesori și oameni literați”.

Ca ministru, transmite în teritoriu lista cărților și a materialelor didactice autorizate, sugerează penalități pentru contravenienți, dar acțiunile sale produc efecte insignifiante și nu împiedică folosirea acelor „operi didactice, cărți, hărți, neaprobat de autoritățile competente”, dar preferate de directori din pricina prețului, a accesibilității conținutului ori simpatiei față de autori.

Deși s-ar putea deduce că Urechia și-a orientat atenția și energia doar în direcția învățământului primar, în realitate nu s-a limitat la acesta.

Conștient de interdependența existentă între treptele de educație, el este interesat de întregul sistem educațional, a cărui reformare integrală o preconizează, fiindcă „instrucțiunea primară nu este solidă într-o țară decât când nu-i lipsește un bun și numeros personal didactic. Acesta nu poate avea instrucțiunea primară în țară, decât cu condiția existenței învățământului secundar foarte ales, care, și acesta nu poate exista decât cu condiția existenței unui învățământ superior”²⁵. Preocuparea mai largă pentru starea domeniului este demonstrată, printre multe altele, și de inaugurarea școlilor reale din Galați și Iași, precum și de demersurile în vederea înființării școlilor comerciale în orașe active din acest punct de vedere (Galați, Brăila, Turnu Severin etc.).

Așa cum am amintit anterior, Urechia activează de timpuriu ca universitar, inițial la Iași, iar din 1864 la București, numărându-se între profesorii superiori până în ultimul an de viață când se pensionează. Titular al cursului de istorie critică a românilor și istoria literaturii române, își divulgă crezul de a servi invariabil adevărul, căci, afirmă el: „Eu nu voi ascunde scăderi, erori și căderi, ci le voi semnală fără cruțare, căci convins sunt că numai așa ceea ce am numit românism va fi un mijloc de îndreptare, o pârgie care să ridice tot mai sus națiunea noastră, cât și un izvor de mari și binefăcătoare fapte în viitor” și „Istoria are altă misiune decât de a crea în mod nedocumentat oameni mari și eroi. Facem deci istorie, când curmăm șirul legendei”²⁶.

Totuși, cu onestitate recunoaște că, la debutul carierei universitare, era „foarte puțin pregătit”, nestăpânind epigrafiile greco-latine sau limbile slavonă, polonă și arabă, aflându-se, așadar, în situația deloc singulară a multor istorici din acea perioadă. Probabil și din acest motiv nu și-a îndeplinit angajamentul asumat la inaugurarea cursului, de a dedica o zi pe săptămână „citirii textelor referitoare la fiecare curs de istorie”.

Responsabilitatea de a transmite studenților informații privind istoria românilor o deține în exclusivitate până în anul 1890 când catedra se scindează

²⁵ Vistian Goia, *op. cit.*, p. 108.

²⁶ Vasile A. Urechia, *Scrisoare de rămas bun, adresată domnilor studenți ai Facultății de Litere din București*, Tipo-litografia Societății „Tiparul”, București, 1901, p. 2.

și își rezervă doar intervalul „de la 1600 încoace”, restul trecând pe seama discipolului său Grigore Tocilescu, iar din 1895 a lui Dimitrie Onciul.

În cei 44 de ani de activitate didactică, mulțumită firii conciliante, tactului și respectului dominant în relația cu interlocutorii săi, Urechia reușește să câștige afecțiunea cursanților pe care se mândrește că, dincolo de orice, i-a învățat „să simtă românește” și cărora le trasează planul de acțiune („Generația mea v-a dat România, voi aveți să-i asigurați existența și mărimea!”).

Concepția sa istorică, de factură romantică până la 1873 și apoi trădând spiritul critic, este tributară ideilor lui Jules Michelet, Thierry și François Guizot, pe care îi admiră fără rezerve, dar și lui Hippolyte Taine, Nicolas Boileau, Victor Cousin, Platon și Aristotel cu ale căror idei este familiarizat și la care trimite în lucrările sale. Citând excesiv din autori aparținând unor epoci și școli diferite, uneori opuse, Urechia cade, mai ales la începutul activității sale, victimă „modei” lansate de Bogdan Petriceicu Hașdeu, pe care Gheorghe Panu o surprinde în cuvinte lămuritoare, și anume: „Pe atunci un scriitor care n-ar fi citat într-un studiu măcar 20 de autori era un ignorant, s-ar fi crezut compromis în ochii publicului. Și dacă citațiile erau făcute numai într-o singură limbă, lucrul era foarte jignitor”²⁷.

Istoricului V.A. Urechia nu i-au lipsit determinarea și puterea de muncă, indispensabile finalizării proiectelor editoriale, fie că ele au constatat în identificarea și selectarea izvoarelor (*Documente relative la anii 1800–1833* (1889), *Documente inedite din domnia lui Al. Moruzi* (1895) sau *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierei lui Bandinus de la 1646 urmat de text, însoțit de acte și documente* apărut în 1895) ori în prezentarea unor perioade din istoria națională (*Domnia lui Ioan Caragea*).

Cea mai amplă lucrare a sa rămâne *Istoria românilor* ale cărei 14 volume au văzut lumina tiparului între 1891–1902. Deși nu își onorează titlul, cititorului creându-i-se false așteptări deoarece în locul unei opere despre întregul trecut național descoperă o lucrare care se limitează la epoca fanariotă, aceasta prezintă calități imposibil de ignorat. Tratat superficial până la Urechia, intervalul 1774–1821 apare acum în complexitatea sa, ca urmare a prezentării atât a succesiunii domniilor și a conflictelor politico-militare, cât și a aspectelor relative la instituții, economie, legislație, societate și cultură. Spre lauda universitarului trebuie punctat că a pus la dispoziția celor interesați peste 1.000 de documente de arhivă (pitace, hrisoave, hățișerifuri, anaforale), fiecare afirmație fiind susținută prin zeci de surse. Între aspectele nevralgice ale monumentalei lucrări enunțăm: comentariile sumare ale autorului pe marginea documentelor inserate, valoarea

²⁷ Gheorghe Panu, *Amintiri de la Junimea din Iași*, vol. II, Tipografia Brozer-Parzer, București, 1910, pp. 53–54.

inegală a surselor utilizate, transcrierea uneori eronată a originalelor, absența unui indice care să faciliteze consultarea uvrajului.

Chiar și așa, însă, contemporanii au convenit asupra faptului că „scrierile lui în domeniul istoriei și al istoriei naționale mai cu seamă, constituie cel mai frumos monument ce singur și-a ridicat în viață”²⁸.

Opera lui V.A. Urechia este mult mai vastă, însumând 626 de titluri, și nu se reduce la lucrările cu conținut istoric, didactic și educațional, ci abordează și alte domenii: literar, social, politic, memorialistic. Departe de a avea intenția să redăm lista exhaustivă a producțiilor care îi poartă semnătura, punctăm doar că, între multe altele, a redactat piese de teatru (*Cum era ea?*, *Fidanțata imperatorului*, *Vornicu Bucioc*, *Banul Mărăcine*, *Curtea lui Neagoe Vodă*), proze (*Grinda de aur sau Prevederea unui părinte bun*, *Logofătul Baptiste Veveli*, *Coliba Măriucăi*, *Legende române*), studii (*Schițe de istoria literaturii române*).

Productivitatea deosebită a lui V.A. Urechia în materie de scris este dublată de contribuția la apariția mai multor societăți și instituții culturale sau științifice. Este cazul, Societății literare române, viitoarea Academie Română, fondată în anul 1866 și unde deține președinția secției istorice. Oportunitatea unui asemenea for științific de înaltă ținută merită să cuprindă reprezentanți din toate provinciile românești, o sesizează încă din 1859 când, în memoriul asupra învățământului din Moldova, își transpune în cuvinte dorința „să se formeze o academie de profesori și oameni literați, care să se ocupe cu analizări și descoperiri gramaticale și istorice naționale, cu stabilirea unei gramatici și a unui dicționar, statornicindu-și premii anuale pentru scrieri naționale”²⁹.

Alte instituții care își datorează existența, în proporții variabile, profesorului sunt: Universitatea, Teatrul Național, Muzeul de antichități (1865)³⁰, Biblioteca „Urechia” din Galați (1890).

Tot grație inițiativelor sale apar Liga pentru unitatea culturală a tuturor românilor și Societatea de cultură macedo-română³¹ pe care le prezidează, Societatea pentru învățătura poporului român (1866)³² ori Ateneul român ale cărui statute le urmează îndeaproape pe cele ale Ateneului din Madrid. În legătură cu acesta din urmă, profesorul universitar se remarcă îndeosebi ca organizator de evenimente și promotor, dar și prin conferințele susținute pe teme de istorie și literatură (*Femeia română după istorie și poezie*, *Cronicile noastre*, *Poezia în fața politicii* etc.).

²⁸ George D. Nicolescu, 1866–1901. *Parlamentul român. Biografii și portrete*, Tipografia Socec, București, 1903, p. 261.

²⁹ Vistian Goia, *op. cit.*, p. 115.

³⁰ Întemeiat alături de Al. Odobescu, A. T. Laurian și gen. Mavros și pe care îl îmbogățește cu obiectele colecționate cu prilejul călătoriilor întreprinse în țară și peste hotare.

³¹ Înființată în 1879.

³² Ale cărei statute le întocmește inspirându-se din statutele ligii „L’Enseignement” din Belgia.

De altfel, nu doar în cadru oficial, ci și în viața privată dovedește certe însușiri de animator, găzduind în locuința din proximitatea grădinii Cișmigiu serate literare care beneficiază de prezența elitei culturale (Al. Macedonski, Gr. Tocilescu, Ionescu-Gion, Ctin Nottara, Aristița Romanescu ș.a.).

Colecționar avid de carte rară și documente istorice și juridice datând din secolele XVII, XVIII și XIX, acționează cu generozitate punându-le la dispoziția celor interesați căci mii dintre ele ajung în fondurile Bibliotecii Academiei și ale bibliotecii care îi poartă numele, demonstrând astfel deplina congruență între faptă și convingerea că prin fiecare donație se realizează un act de cultură, un gest patriotic. Acest crez reiese din apelul intitulat *Pentru cine vrea să-și facă numele nepieritor!* pe care îl publică la 23 martie 1900 în „Apărarea națională”, și anume: „Străbunii noștri ridicau biserici și înființau spitale la care numele lor rămânea alipit. Însă poporul român avea nevoie mai ales de biserica culturală în care națiunea să-și deștepte conștiința și să se lumineze; case, instituții în care ea să-și vindece nu numai corpul, dar și sufletul, și să-și organizeze mintea. Așa instituții sunt școlile, bibliotecile și muzeele de toată categoria”.

Puterea de muncă, pasiunea și curiozitatea intelectuală neîntreruptă l-au propulsat între personalitățile vremii, pentru calitățile sale fiind desemnat ca membru de onoare al: Academiei din Madrid (1868), Societății „Prietenii țării” din Madrid, Societății etnografice din Paris (1881), Societății artistice și literare franceze, Institutului heraldic italian³³, Academiei Române, iar pentru aportul la progresul culturii i s-au înmănat o serie de distincții (brevetul de ofițer al ordinului Legiunea de onoare din Franța, medalia de bronz din partea Institutului etnografic din Paris).

Spre regretul celor care l-au cunoscut, își încheie brusc existența la 22 noiembrie 1901, la vârsta de 67 de ani, trecerea sa în veșnicie fiind marcată la Academia Română, Ateneul Român, Teatrul Național, Universitatea din București, Parlament și clubul Partidului Național Liberal prin arborarea drapelului îndoliat și suspendarea activității până la finalizarea ceremoniei de înhumare.

Profesor, istoric, jurnalist, critic literar, politician, colecționar, bibliotecar, etnograf, fondator de instituții culturale și gazete, diplomat³⁴, V. A. Urechia și-a valorificat cu prisosință potențialul, devenind un reper pentru contemporanii săi, dar și pentru generațiile care l-au succedat. Numele i l-au dus mai departe cei doi fii, Nestor și Alceu³⁵, ambii persoane onorabile și respectate pentru

³³ Vistian Goia, *op. cit.*, pp. 168–169.

³⁴ A fost consul al României în Ecuador.

³⁵ Formați în alte domenii de activitate (medicină, respectiv inginerie), ambii au moștenit talentul scriitoricesc al tatălui, afirmându-se unul ca autor de cărți pentru copii și monografii turistice, iar celălalt ca umorist.

activitatea lor, însă ceea ce l-a propulsat în panteonul cultural românesc a fost chiar contribuția sa meritorie la modernizarea instituțională și culturală a țării sau la împlinirea obiectivelor politice ale epocii: realizarea unirii Principatelor și obținerea independenței statale.

Astfel, numele său a devenit nepieritor, V. A. Urechia impunându-se în conștiința conaționalilor printr-o „nesfârșită dorință de a fi de folos în toate domeniile și un mare talent în a câștiga printr-o gentilă vanitate simpatcă atâta iubire pentru români”³⁶.

Bibliografie

Surse editate. Lucrări generale și speciale

- Angelescu, Constantin I., *Învățătorul. Pregătirea și perfecționarea lui*, Editura Tiparului universitar, București, 1941.
- Berindei, Dan, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866–1876)* Editura Militară, București, 1992.
- Buletinul Instrucțiunii publice*, an II, 1868.
- Foaia Societății pentru învățătura poporului român*, 1867.
- Ghibănescu, Gheorghe, *Școlile normale primare (din inițiativă particulară)*, Tipografia „Dacia”, Iași, 1906.
- Goia, Vistian, V.A. Urechia, Editura Minerva, București, 1979.
- Gudin, Cristina, *Evoluția învățământului primar în orașul București (1864 1899)*, Editura Universității din București, București, 2007.
- Iorga, Nicolae, „Liga Culturală” în *Boabe de grâu*, an I, 1930.
- Iorga, Nicolae, *Istoria învățământului românesc*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1971.
- Isar, Nicolae, Gudin, Cristina, *Din istoria politicii școlare românești (1864 1899)*, Editura Universității din București, București, 2004.
- Itu, Maria, Potorac, Elena, „Activitatea lui V.A. Urechia privind organizarea școlii în timpul său”, în *Studii și articole de istorie*, vol. VIII, 1966.
- Monitorul Oficial*, nr. 35, 1881.
- Nicolescu, George D., 1866–1901. *Parlamentul român. Biografii și portrete*, Tipografia Socec, București, 1903.
- Panu, Gheorghe, *Amintiri de la Junimea din Iași*, vol. II, Tipografia Brozer Parzer, București, 1910.
- Sion-Gherei, Gheorghe, *Despre instrucțiune*, București, 1879.
- Stoian, Stanciu, *Pedagogia română modernă și contemporană*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1976.

³⁶ Nicolae Iorga, „Liga Culturală”, în *Boabe de grâu*, an I, 1930, p. 3.

- Stoica, M., „Contribuția unor oameni de cultură de la mijlocul secolului XIX, cu preocupări și în domeniul școlii, la realizarea unității naționale și culturale a poporului român”, în *Revista de pedagogie*, an XVI, 1967.
- Ștefan, Mircea, *Începuturile Societății pentru învățătura poporului român*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1967.
- Urechia, Vasile A., *Mobilierul scolastic. Pupitrele*, Tipografia F.Göbl, București, 1877.
- Urechia, Vasile A., *Opere complete. Didactica (1858–1867)*, vol. I, Tipografia Curții Regale, București, 1883.
- Urechia, Vasile A., *Scrisoare de rămas bun, adresată domnilor studenți ai Facultății de Litere din București*, Tipo-litografia Societății „Tiparul”, București, 1901.
- Vincent, Guy, *L'école primaire française. Étude sociologique*, Lille, 1982.

Basil Danilović, un fotograf bănățean la curtea Regelui Milan I al Serbiei

Basil Danilović, a Photographer from Banat at the Court of King Milan I of Serbia

CRISTIAN OLIVIU GAIDOS*

Abstract: Basil Danilović, a Serbian photographer born in Becicherecul Mare in 1842, was awarded the title of „Purveyor to the Royal Serbian Court” in 1884. Between 1871 and 1874, he managed the Stockmann photographic studio in Timișoara, and from 1875, he became a partner of photographer Lazar Letzter. Together, they opened a modern photographic studio in Piața Sf. Gheorghe, Timișoara. After photographing the Romanian King Carol I's visit to Belgrade in 1884, Danilović, attracted by the opportunities in the Serbian capital, moved there with his wife, Sidonia, in 1885. He developed a friendship with the Roman Catholic priest Josef Brand, himself an amateur photographer. A member of the prestigious Photographische Gesellschaft in Vienna (1875), Danilović photographed the Serbian royal family Obrenović on many occasions.

Keywords: photographer, silver bromide gelatin emulsion, Josef Brand, Timișoara, Belgrade.

Proeminent fotograf bănățean de etnie sârbă, născut în Becicherecul Mare, Basil Danilović (Васа Даниловић)¹ a avut parte, în pofida originii sale

* Drd., muzeograf, Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, gaidos_oli@yahoo.com

¹ Am întâlnit, în funcție de context, variante diferite ale numelui: Vasilije Danilov (de naștere), Basil Danilovits (forma germană), Danilovitch (franceză) și Васа Даниловић/ Vasa Danilović (chirilică), utilizată în ultima perioadă a vieții, când a locuit în Belgrad. Modul de formare a patronimelor la sârbi a fost reglementat treptat de-a lungul secolului al XIX-lea, în contextul procesului de modernizare a statului. Există numeroase cazuri în care soții au fost înregistrați diferit în actele oficiale, formele în –ov și –ović fiind adesea utilizate interschimbabil. În procesul de uniformizare, se conturează tot mai clar preferința pentru terminația –ić, dominantă astăzi

umile, de un parcurs profesional remarcabil, încununat de obținerea titlului de „furnizor al Curtii Regale Sârbe (1884)”. Istoricii fotografiei sârbe i-au creionat sumar activitatea profesională, raportându-se îndeosebi la imaginile executate în atelierul din Belgrad, în lipsa unor repere biografice fundamentate de cercetări arhivistice.

Etichetările superlative atribuite unor fotografi profesioniști din secolul al XIX-lea nu sunt întotdeauna conforme cu realitatea. Producția fotografică a unui studio, activ pe parcursul mai multor ani, are un caracter eterogen și reflectă, de cele mai multe ori trendurile în materie de recuzită, vestimentație și compoziție specifice unei decade². Expunerile reușite și atenția acordată montării fotografiilor pe cartoane, denotă mai degrabă un anumit standard de calitate al stabilimentului, decât aptitudinile artistice ale proprietarului.

În cadrul atelierelor renumite, cu mai mulți angajați și un flux mare de clienți, nu mai putem vorbi efectiv de implicarea fotografului-patron în realizarea înregistrărilor. Pentru corectarea unor datări eronate ale cartoarelor, se impune stabilirea unor repere temporale care să jaloneze evoluția profesională a fotografului. Ca atare, în lumina noilor surse documentare identificate ne-am propus să întregim biografia fragmentară a fotografului Basil Danilović.

Vasilije s-a născut pe 29 decembrie 1842, în Becicherecul Mare³, ca fiu al cojocarului Ioan Danilov⁴ și al Miliței Danilović⁵. Tânărul Vasa, deși a fost instruit în cojocărie de părintele său, a descoperit fotografia datorită unei conjuncturi favorabile. Bănuim că a fost inițiat în arta fotografică de pictorul István Őldal

în Serbia. Îi adresăm mulțumiri domnului Stevan Bugarski pentru completările aduse pe această temă și pentru traducerea din limba sârbă a actului de naștere al fotografului.

² Un exemplu de fotografie mai stângace este portretul unui băiat de aproximativ 10–12 ani, aflat într-o barcă, care mimează vâslitul. Angajații atelierului Danilović din Belgrad au încercat să sugereze prezența apei, deși imaginea a fost realizată în studio, iar efectul a fost obținut printr-un retuș grosolan aplicat în partea inferioară a fotografiei. [32 phot. de types et de costumes de Serbie, par Jean Lacroix, phot. à Genève, B. Danilovic, F. Regetzky, D. Krstovic, Georg Kraljevacki, M.M. Handzserlija, N. Lekitsch, tous phot. à Belgrade, F. Luckhardt, phot. à Vienne, don Vladimir Yakchitch en 1885], Bibliothèque Nationale de France, département Société de Géographie, SG WC-53, de pe site: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8528919j/f41.item.r=B.zoom#>.

³ Arhiv Vojvodine (Novi Sad), F. 402, 1756–1895, (duplicate), Parohia ortodoxă „Adormirea Maicii Domnului” din Zrenjanin, Reg. botezați (1842), p. 46; Vasilije Danilov a fost botezat de capelanul Ioan Radici. L-a avut ca naș pe Ioan, fiul lui Isaia Popovici. CONFESION IN THE REGION, platformă online: <https://maticneknjige.org.rs/en/mk/register-book-zrenjanin-1842-orthodox-serbs-baptism/> Accesat 04.09. 2025.

⁴ Johann Danilov, cojocar, 53 ani, a decedat pe 24 mai 1864, *Gross-Becskereker Wochenblatt*, XIV, nr. 22, 28 mai 1864, p. 13.

⁵ Milița Danilović, 62 ani, din Karlovic, a decedat pe 2 oct. 1875, *Gross-Becskereker Wochenblatt*, 25, nr. 45, 6 nov. 1875, p. 14.

(1829–1916)⁶, care, în perioada 1860–1864⁷, a deţinut un atelier fotografic în casa lui Đorđe Danilović din Str. Timişoarei, nr. 1501. În Becicherecul Mare, comerciantul de coloniale, Đorđe Danilović – probabil o rudă apropiată a lui Vasa – a fost cunoscut sub numele de „greul alb”⁸. Încadrată ca profesiune liberă, fotografia le-a oferit indivizilor noi oportunităţi de afirmare în societate, spre deosebire de meseriile tradiţionale, ce implicau o formare etapizată şi multă muncă fizică.

La începutul anilor ’60 ai secolului al XIX-lea, pe fondul adoptării la scară largă a procedurii colodiului umed pentru negative (1852) şi a hârtiei cu albumină pentru pozitive (1847), fotografia comercială a înregistrat o creştere spectaculoasă. Această evoluţie a fost potenţată de răspândirea îndrăgitului format carte de visite (6 × 9 cm), pe care André Adolphe Eugène Disdéri (1819–1889) l-a introdus în 1854. Pe un singur negativ de sticlă, întrebuinţat până atunci doar pentru un singur portret, Disdéri a făcut 10 expuneri individuale cu o cameră de fotografiat prevăzută cu mai multe obiective. Costurile de producţie au scăzut semnificativ, oferind posibilitatea multiplicării în masă a imaginii fotografice⁹. Cererea de potrete, tot mai mare, din partea burgheziei, a impulsinat deschiderea unor ateliere fotografice permanente în centrele urbane din Banat.

Adolf Wippler (1834–1896)¹⁰, fiul unui pictor local, a construit primul studio profesional din Becicherecul Mare, în casa proprie, din Str. Pieţei (Marktgasse), numărul 680. Stabilimentul, prevăzut cu un salon de sticlă („Glass Salon”), a fost inaugurat pe 25 noiembrie 1864¹¹. La mai puţin de o lună, István Oldal deschide cel de-a doilea atelier cu luminator în casa lui J. Rehsittner (20 dec. 1864)¹².

⁶ Fiul unui zidar din Seghedin, István Oldal a învăţat să picteze de la Szutter Károly. Stabilite la Becicherecul Mare după Revoluţia de la 1848–1849, Oldal a deschis un atelier fotografic în 1853. Prin activitatea sa excepţională (1853–1895), István Oldal şi-a câştigat un loc special în istoria fotografiei bănăţene. Pentru mai multe informaţii vezi: Kalapis Zoltán, „A Becskerekéi fényíró”, în *Betűk és képek*. Forum, Újvidék, 1992, pp. 55–100.

⁷ *Gross-Becskerekéi Wochenblatt*, nr. 19, 12 mai 1860, p. 175.

⁸ „A fotográfia száz éve. Ki volt a legelső becskerekéi fotográfus”, în *Torontál*, (57), nr. 263, 18 nov. 1925, p. 3.

⁹ Adrian-Silvan Ionescu, „Introducere în tehnica şi arta fotografiei din secolul al XIX-lea. Inventatori şi maeştrii”, în *Materiale de Istorie şi Muzeografie*, Bucureşti, XXI, 2007, p. 138.

¹⁰ Adolf Wippler a deschis în 1870 o filială în staţiunea balneoclimaterică Băile Herculane. Succesul i-a fost garantat de numărul mare de vizitatori veniţi din toată Europa la băile de lângă Mehadia. Atelierul său a fost frecventat de personalităţi celebre, printre care Împărăteasa Elisabeta a Austriei, în 1887, şi pictorul Hans Makart, în 1881. Wippler a decedat pe 11 ianuarie 1896 la Budapesta. Detalii vezi: *Temesvarer Zeitung*, Timişoara, XLV, 1896, nr. 12, 16 ianuarie, p. 2.

¹¹ *Extra Beilage zum Goss-Becskerekéi Wochenblatt*, XIV nr. 3. 43, 22 octombrie 1864, p. 4.

¹² *Gross Becskerekéi Wochenblatt*, XIV, nr. 51, 17 dec 1864. p. 3.

La început de drum, Wippler, ținea să informeze publicul că atelierul său a fost amenajat întocmai după moda celor din Occident, sub atenta îndrumare a fotografului Nikolaus Stockmann din Viena, „cunoscut, de ani de zile, ca unul dintre cei mai pricepuți fotografi din întreg Banatul”¹³. Stockmann, într-adevăr, și-a făcut un nume, prin călătoriile pe care le-a efectuat la mijlocul secolului al XX-lea în localitățile din sudul Banatului: Biserica Albă, Vârșeț, Becicherecul Mare, Panciova, Neusatz, etc.

Colaborarea de lungă durată dintre N. Stockmann și A. Wippler, trebuie să fi influențat evoluția profesională a lui Vasa Danilović. După mai mulți ani lucrați în domeniu, Vasa primește conducerea atelierului Stockmann din Timișoara (1871). Stabilimentul din Str. Balului (Ball gasse), nr. 130 (casa M. Pruschinovszky, viazvi de Catedrala sârbă din Cetate)¹⁴, a întrunit toate condițiile de confort, pe măsura așteptărilor cerute unui „fotograf al Curții princiare sârbe”, distincție pe care Stockmann a câștigat-o în 1870¹⁵.

Nikolaus Stockmann (1832–1905), ajutat de soția, Wilhelmine (n. Lekitsch, originară din Panciova), a reușit să pună pe picioare, la începutul anilor '70 ai secolului al XIX-lea, o rețea amplă de ateliere la Panciova (1856), Timișoara (1861), Arad (1865), Baden (1866), Agram (1873), Groß-Kanizsa (1874), filiale ale celui principal din Viena (I., Kohlmarkt 1–1863)¹⁶.

Misiunea fotografului Danilović la Timișoara nu a fost deloc ușoară, mai ales că Stockmann s-a confruntat cu serioase probleme financiare, cauzate, în parte, de fiul său risipitor, Carl¹⁷. Atelierul, deși fusese pus la vânzare în mai multe rânduri de Stockmann¹⁸, a fost ținut pe linia de plutire de Danilović. După trei ani, în care s-a făcut remarcat în cercurile burgheze din Timișoara, Danilović face un pas nou în carieră și își deschide în 1874 propria afacere:

¹³ *Extra Beilage zum Gross-Becskereker Wochenblatt*, XIV, nr. 3. 43, 22 octombrie 1864, p. 4.

¹⁴ Atelierul a fost inaugurat în decembrie 1870. *Temesvarer Zeitung*, Timișoara, XIX, nr. 283, 11 dec. 1870, p. 6. Clădirea comerciantului M. Pruschinovszky (blănuri și articole din piele) a fost situată în Str. Emanoil Ungureanu, nr. 11.

¹⁵ Împăratul Franz Joseph i-a permis lui N. Stockmann, prin rezoluția din 18 sept. 1870, să folosească titlul acordat de Alțeta Sa, Prințul Milan Obrenović, pe teritoriul statului austro-ungar. *Wiener Zeitung*, nr. 234, 29 sept. 1870.

¹⁶ *Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 13 (Lfg. 61, 2009), Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, pp. 277–278. Online pe siteul: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_s/Stockmann_Nikolaus_1832_1905.xml. Accesat la 13.06. 2025.

¹⁷ Pe fondul unei dispute iscate între N. Stockmann și N. Lekitsch (nepot al soției, fotograf), ultimul a dezvăluit în ziar problemele financiare ale fotografului Stockmann. Detalii vezi: *Temesvarer Zeitung*, Timișoara, XXVI, 1877, nr. 14, 19 ian. p. 3.

¹⁸ Într-unul dintre anunțuri, Stockmann menționa că vinde afacerea (ustensile și arhiva de 1000 de negative), oferind un contract pe 15 ani, cu 200 fl. chirie pentru spațiu. Detalii vezi: *Temesvarer Zeitung*, Timișoara, V, 1872, nr. 269, 22 nov., p. 4.

„Referindu-mă la anunţul meu anterior, doresc să informez din nou stimatul public că am închis studioul cu numele N. Stockmann, pe care l-am administrat independent timp de trei ani, şi am renovat complet un studio [n.n primul atelier deţinut de Fridolin Hess în Timişoara între 1868–1874, preluat de la Stockmann!] sub numele meu (Cetate, Str. Transilvaniei, nr. 45, Casa Petrovits), pe care l-am deschis cu data de 1 mai, anul acesta. De acum înainte, comenzile repetate pentru toate fotografiile realizate de mine în studioul N. Stockmann pot fi procesate doar în studioul meu. Oferindu-vă asigurarea, că mă voi strădui să satisfac stimatul public în toate privinţele, vă mulţumesc cu sinceritate, B. Danilovits, Fotograf Cetate, Siebenbürgergasse nr. 45, Casa Petrovits”¹⁹.

Situat în Palatul Deschan²⁰, la etajul al doilea, atelierul a fost dotat cu un luminator de sticlă orientat spre nord, vizibil din curtea interioară. La un an şi jumătate distanţă, în luna iunie 1875, Danilović este cooptat de Lazăr Letzter (1832–1897), un vestit fotograf din Seghedin, într-o nouă afacere²¹. După ce a investit circa 12.000 de guldeni cu amenajarea studioului din Piaţa Sfântul Gheorghe, în cel mai elegant stil parizian, Letzter, a fost nevoit să se asocieze cu Danilović pentru a-şi amortiza investiţia²². Despre monumentalitatea stabilimentului²³, unic la acea vreme în Banat, a relatat ziarul *Temesvarer Zeitung* din 24 iulie 1875:

„(Un ornament al Pieţei Seminarului, acum Piaţa Sf. Gheorghe.) Recent, pe casa familiei Pummer s-a ridicat un „salon de sticlă” pentru fotografie,

¹⁹ *Temesvarer Zeitung*, Timişoara, XXIII, 1874, nr. 126, 4 iun., p. 5.

²⁰ Unul dintre cele mai vechi ateliere fotografice timişorene, prevăzut cu un luminator din sticlă, a fost amenajat în Palatul Deschan de fotograf N. Stockmann în anul 1862. Ansamblul de clădiri, ridicat de consilierul aulic Johann Anton Deschan în anul 1735, este consemnat pe planurile oraşului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea cu numărul 45. Imobilul (faşada actuală datează din 1856) a fost denumit, în funcţie de proprietarii care s-au succedat de-a lungul a peste două secole, până la naţionalizarea din 1948: Deschan, Manziarly, Georgievits, Petrovits, Róna şi Scherter. Vezi: Wilhelm Weber, „Was heute noch an den Administrationsrat De Jean von Hannsen in Temeswar erinnert”, în <https://www.banater-schwaben.org/nachrichten/dokumentation/dokumentation-detail/160-was-heute-noch-an-den-administrationsrat-de-jean-von-hannsen-in-temeswar-erinnert/>. Site consultat la 05.01 2022.

²¹ *Temesvarer Zeitung*, 24, nr. 170, 28 iulie 1875, p. 3.

²² *Ibidem*, nr. 139, 20 iun. 1875, p. 3.

²³ În Piaţa Sf. Gheorghe, Augustin Pummer a deţinut două imobile. Atelierul Letzter & Danilović a fost amenajat în clădirea de pe colţ (cea din stânga, nr. 33/5), situată la intersecţia Str. Báthory (Str. Gen. Praporgescu) cu străduţa scurtă Str. Enrico Caruso, care ducea spre Turnul Căzărnilor Transilvaniei. La parter a funcţionat, timp de mai multe decenii, berăria „Zum Goldenen Löwen”, cunoscută şi sub numele de „Pilsner-Bierhalle Pummer”. Subliniem faptul că preotul romano-catolic Josef Brand, la rândul său fotograf amator, nu a avut niciodată un atelier fotografic aici şi nici nu a deţinut imobilul, aşa cum afirmă Cristian Graure în *Timpul într-un cadru – Timişoara fotografică între 1860–1900*, Editura Brumar, Timişoara, 2013, pp. 34–35.

construit cu gust, pe care renumitul fotograf, domnul Letzter, a reușit să-l realizeze pentru scopul său. Acesta a fost singurul spațiu din centrul orașului, fără rival în ceea ce privește locația și iluminatul. Domnul Letzter a construit un studio cu costuri mari, al cărui exterior este de neegalat oriunde. Mobilierul interior confortabil și eleganța se vor potrivi cu exteriorul nostru, deoarece domnul Letzter este cunoscut pentru vizitarea, aproape, a tuturor capitalelor europene. Acest nou studio combină tot ceea ce este practic și plăcut din punct de vedere estetic, precum și necesar pentru o fotografie de succes. Îi urăm ambițiosului artist mult succes, deoarece realizările acestei instituții pot fi, de asemenea, considerate printre cele mai bune. De altfel, în scurta perioadă de timp în care a fost aici, domnul Letzter și-a câștigat deja o reputație binemeritată și onorabilă²⁴.

La o săptămână după inaugurarea „**Institutului de Artă Fotografică L. Letzter & B. Danilović**” (7 aug. 1875), același cotidian scria despre interiorul magnific al studioului:

„Acesta are mobilier elegant, de bun gust și confortabil, fără egal în orașul nostru. Colecția valoroasă de tablouri care împodobește salonul bărbaților este deosebit de frumoasă, în timp ce salonul femeilor poate fi un exemplu, prin mobilierul său rafinat. Prin urmare, studioul este foarte recomandat atât pentru mobilierul său ales, cât și pentru munca iscusită a conducătorilor săi, care sunt cunoscuți ca artiști remarcabili²⁵.

Impozantul salon de sticlă, situat la etajul al doilea, a dominat Piața Sf. Gheorghe până în anul 1904, când atelierul „Urania”, deținut de fotograful Tóth Alexandru, a fost mistuit de un incendiu în seara zilei de 20 septembrie²⁶. După acest regretabil incident, suprafața vitrată a fost înlocuită cu un zid, iar acoperișul a fost refăcut. În timpul lucrărilor de renovare, realizate în 1919 pentru cabaretul Alhambra, clădirea a fost mansardată, iar fațadele au primit decorațiile zoomorfe pe care astăzi le cunoaștem (bufnițe și vulturi)²⁷.

Despărțirea de Stockmann nu a fost plăcută, șicanele dintre cei doi fiind alimentate în continuare de concurența acerbă dintre ateliere. Firma **Letzter & Danilović** publică în 1875 o clarificare în privința fostului angajator, posibil un răspuns la o polemică mai veche: „Domnul N. Stockmann nu a fost niciodată fotograf de curte la Viena, ci la Belgrad și nu-și mai are studioul în Viena, ci în Hietzing, lângă Viena²⁸. Într-un alt anunț, **Letzter & Danilović**, informează

²⁴ *Temesvarer Zeitung*, XXIV, nr. 167, 24 iul. 1875, p. 2.

²⁵ *Ibidem*, XXIV, nr. 186, 15 aug. 1875, p. 3.

²⁶ *Ibidem*, LIII, nr. 215, 21 sept. 1904, p. 2.

²⁷ Aut. de refacere/mărire obținută în 29 nov. 1919, finalizată la 5 ian. 1920. Mihai Opreș, Mihai Botescu, *Arhitectura istorică din Timisoara*, Ed. Tempus, 2014, p. 147.

²⁸ *Temesvarer Zeitung*, XXIV, nr. 172, 30 iul. 1875, p. 3.

publicul că menţine preţul de 2 fl. şi 50 cr. pentru o duzină de fotografii în format carte de visite „ca la Stockmann”²⁹.

Conştiincios, Vasa Danilović nu s-a lăsat manipulat de partenerii săi, care căutau să facă câştiguri prin alte părţi. Letzter, asemenea lui Stockmann, a fost mereu pe drumuri, fie peste hotare, fie prin ţară, unde se angajase să documenteze proiecte mari de infrastructură. Letzter a surprins magistral lucrările de construcţie ale liniei de cale ferată Timişoara-Orşova desfăşurate între 1876 şi 1878³⁰. Colaborarea dintre cei doi s-a încheiat amiabil la data de 1 mai 1876³¹. Letzter, în schimbul unor compensaţii financiare, i-a cedat lui Danilović atelierul din Piaţa Sf. Gheorghe³².

În cei 14 ani cât a rezidat la Timişoara, împreună cu soţia, Vasa Danilović a desfăşurat o activitate bogată în plan profesional, atelierelor sale producând un număr mare de portrete, individuale şi de grup (bust sau figură întregă). Cei mai mulţi clienţi proveneau din clasa de mijloc (funcţionari, avocaţi, comercianţi şi soţiile lor, ofiţeri, preoţi de confesiuni diferite), urmaşi de reprezentanţii nobilei bănăţene care, pe timpul iernii, se retrăgeau, de regulă, în casele lor din Timişoara. Muzeul de Artă Aplicată din Belgrad deţine un număr impresionant de fotografii realizate de Vasa Danilović. Printre cei portretizaţi l-am identificat chiar pe fotograf şi soţia lui, ambii surprinşi în atelierul din Timişoara în jurul anului 1880³³.

Pe lângă portretele realizate în atelier, Danilović a avut parte şi de comenzi speciale. Baronul Ambrózy Béla (1838–1911), un pionier al apiculturii moderne în Ungaria, l-a însărcinat pe Danilović să-i fotografieze stupina de pe moşia din Giarmata (jud. Timiş). Cu îngăduinţa lui Ambrózy, preocupat să-şi promoveze munca, Danilović a pus imaginile la vânzare (21 × 40 cm) în reviste de profil, la preţul de 1 fl. 20 cr. bucata³⁴. Pentru a satisface nevoile acestui segment de clienţi, fotograf a aderat în ianuarie 1875 la „*Délmagyarországi Természettudományi Társulat*” („Societatea de Ştiinţe Naturale din Ungaria de Sud”).³⁵

²⁹ *Ibidem*, nr. 274, 30 nov. 1875, p. 4.

³⁰ *Ibidem*, XXV, nr. 239, 18 oct. 1876, p. 2.

³¹ *Ibidem*, nr. 124, 31 mai 1876, p. 3.

³² Între cei doi se lasă totuşi reproşuri tardive ce-i drept. Peste o lună, Letzter îl va soma pe Danilović să înapoieze de pe firmă medalia de aur „Kunst & Wissenschaft” (Artă şi Ştiinţă) câştigată de el. Detalii vezi: *Temesvarer Zeitung*, XXV, nr. 129, 7 iun. 1876, p. 3.

³³ Vasa Danilović, fotografiat în atelierul său din Timişoara, cca. 1880, format cabinet, inv. no. MAA H-3761-2 (old Inv. No. MAA 20410-2); Sidonia Danilović, surprinsă în atelierul din Timişoara, cca. 1880, format cabinet, inv. no. MAA H-3761-1 (old Inv. No. MAA 20410-1). Îi adresăm mulţumiri doamnei Jelena Perać, muzeograf în cadrul Muzej primenjene umetnosti – Beograd (Museum of Applied Art, Belgrade), pentru că ne-a pus la dispoziţie, spre publicare, cu acceptul conducerii instituţiei, cele două portrete.

³⁴ *Organ des Vereins der deutschen und österreichischen Bienenwirthe*, XXX, nr. 14, 15 iul. 1874, p. 172.

³⁵ *Természettudományi évkönyv, A délmagyarországi természettudományi társulat közlönye*, II. Évfolyam. 1875–1876, p. 2.

Despre un episod tensionat, în care a fost implicat atelierul Danilović, aflăm dintr-o scrisoare pe care preotul romano-catolic Jenő Szentkláray i-a adresat-o prefectului Zsigmond Ormós, în februarie 1879. Szentkláray avea nevoie pentru ultima sa lucrare, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből, 1779-től napjainkig*, dedicată celor 100 de ani scurși de la încorporarea Banatului la Regatul Ungariei, de o reproducere fotografică a comisarului regal Niczky Kristóf. Portretul acestuia urma să fie gravat pe cupru și tipărit. Consternat și presat de timp, Szentkláray, îi cere ajutorul lui Ormós: „Fotograful Danielovits din Timișoara nu poate face o copie fotografică a portretului lui Kristóf Niczky, deoarece – cum se spune – imaginea este foarte veche și decolorată [...] vă rog să luați fotografia de la Danielovits și să o dați lui Hess sau unui alt fotograf, care este și pictor, pentru copiere, iar dacă copia este suficient de reușită încât trăsăturile sunt clar vizibile, lucru de care nu am niciun motiv să mă îndoiesc acum, vă rog să trimiteți fotografia artistului Viktor Jasper la Viena. Îi voi plăti prețul fotografiei fotografului în cauză imediat ce ajung acasă³⁶. În cele din urmă, portretul a fost realizat și inserat la începutul volumului. Rămâne însă un mister motivul pentru care atelierul a refuzat comanda.

Din categoria cartoanelor utilizate la Timișoara (cele mai multe comandate la Eisenschiml & Wachtl și K. Krziwanek din Viena), două modele ies în evidență. Primul, în format cabinet (16,5 × 10,5 cm), are imprimat pe verso un cartuș ornamental, având forma unui sarcofag roman cu acrotere pe colțuri, cu înscrisul: „Fotografie B. Danilović, St. Georgsplatz. Die Platten werden zur Nachbestellung auf bewahrt”. Grafica celui de-al doilea carton, tipărit de firma F. Brunck Söhne din Nürnberg, este simplă, dar elegantă: pe un fundal crem, de tip guilloché, distingem semnătura fotografului, cu litere cursive, sub care sunt trecute ocupația și adresa cu majuscule: „B. Danilović, FOTOGRAF TEMESVÁR St. Georgs-Platz. Die Platten werden zur Nachbestellung auf bewahrt”.

La începutul anilor '70 ai veacului al XIX-lea, Vasa Danilović l-a cunoscut pe Josef Brand, preot romano-catolic care, la vremea respectivă, activa ca profesor la gimnaziul piarist din Timișoara. Datorită pasiunii sale pentru fotografia stereoscopică, Josef Brand a ajuns să aibă o relație de prietenie cu celebrul fotograful vienez Fritz Luckhardt (1843–1894)³⁷. Pe această filieră, Danilović

³⁶ Miklósik Ilona, „Temesvári fényírók és fényírdák (a XIX. század közepétől az 1880-as évekig)”, în *Mindenki Kalendáriuma 2023. Helytörténeti Évkönyv*. p. 225.

³⁷ Colaborarea dintre cei doi a debutat după 1870, când Luckhardt obține titlul de fotograf al Curții Imperiale Austriece. Între 1871–1887, Fritz Luckhardt a ocupat funcția de secretar al „Societății Fotografice din Viena”. Printre fotografiile stereoscopice rămase de la Josef Brand, astăzi deținute de un colecționar particular din Germania, au fost identificate mai multe imagini realizate de Luckhardt în Viena. Ele fac parte din celebra serie de „portrete cu tinere frumoase” (cca. 200), comercializate de fotograf în perioada 1868–1872. Timm Starl, „Fotografen, Druckanstalten, Kunsthandel”, Verlag, în *Blickfänge einer Reise nach Wien. Fotografien 1860–1910*

a fost acceptat ca membru al prestigioasei „Photographische Gesellschaft” („Societatea Fotografică din Viena”) în luna mai 1875³⁸.

Personalitate dinamică a societăţii timişorene din ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, preotul Josef Brand, şi-a făcut mereu simţită prezenţa datorită aparatului de fotografiat pe care obişnuia să-l ia cu el. Printre sutele de fotografii stereoscopice rămase de la Brand (scene cotidiene, evenimente, cadre urbane, portrete de familie), multe în colecţii particulare, am identificat câteva imagini cu familia Danilović. Portretele celor doi soţi, de tip bust, realizate de Brand, conform notaţiilor de pe verso, la 1 mai 1880, au o certă valoare documentară; Vasa este surprins din profil, spre stânga, iar Sidonia din faţă. La gâtul soţiei distingem o broşă cu portretul fotografului. De asemenea, Brand a fost fotografiat în atelierul Danilović, la cererea lui – aşezat pe un scaun, citind o revistă – flancat de două camere de portrete (27 apr. 1880). Într-o altă imagine, (1880), Brand apare, în aceeaşi ipostază, lecturând un ziar pe balconul atelierului, având în spate Piaţa Sf. Gheorghe³⁹.

Danilović a înţeles că prosperitatea afacerii sale depindea de însuşirea constantă a îmbunătăţirilor survenite în tehnica fotografică, respectiv de plasarea celor mai noi produse pe piaţa locală. În aprilie 1882⁴⁰, el anunţa publicul timişorean că a început să folosească procedeul rapid (*Schnellverfahren*) al fotografului Karl Kroh (1882–1886), o variantă vieneză a celui cu gelatină bromură⁴¹.

În 1871, Richard Maddox a propus acoperirea negativelor cu o soluţie compusă din nitrat de argint şi bromură de cadmiu, în locul colodiului, folosind gelatina ca liant. Pentru a releva imaginea a folosit acid galic. Perfecţionările succesive aduse procedeului până în 1878 au conferit negativelor de sticlă o sensibilitate de patru ori mai mare decât a celor obţinute anterior prin colodiu umed. Având un timp de expunere de până la o secundă, plăcile uscate, produse manual sau în fabrică, puteau fi stocate în atelier până la utilizare⁴². Danilović se înscrie astfel unui grup select de fotografi bănăţeni (Josef Kossak, Antal Knirsch, Paul Boživoj, Sándor Mayer, István Oldal) care, în decursul anului 1882, au adoptat în premieră procedeul cu gelatină bromură de argint. Danilović a participat, alături de A. Knirsch şi J. Kossak, la Expoziţia Industrială Austro-Ungară de la Trieste (1 aug.-15 nov. 1882). A câştigat o medalie de bronz care, ulterior, a fost transpusă grafic pe cartoanele sale fotografice⁴³.

aus den Sammlungen des Historischen Museums der Stadt Wien, Katalog zur 262. Sonderausstellung, Wien: Museen der Stadt Wien, 2000, p. 192.

³⁸ *Photographische Correspondenz*, XIII, nr. 133 din 1875, p.117.

³⁹ Fotografiile se află într-o colecţie privată din Germania.

⁴⁰ *Temesvarer Zeitung*, XXXI, nr. 89, 19 apr. 1882, p. 4.

⁴¹ *Photographische Correspondenz*, nr. 191 din 1879, p. 217.

⁴² Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, pp. 163–164.

⁴³ *Photographische Correspondenz*, nr. 236, 1882, p. 264.

Serbia, susținută de Imperiul Austro-Ungar, s-a proclamat regat pe 22 feb./6 mart. 1882⁴⁴, sub conducerea Regelui Milan I Obrenović. Cățiva fotografi bănățeni, de etnie sârbă, au profitat de noua conjunctură politică pentru a se face remarcați în țara vecină. La începutul lunii noiembrie 1882, Danilović deschide o filială la Belgrad, în str. Knez Mihajlova, lângă domnul Kara Stojanović⁴⁵. În timpul verii, lucrează atât în Becicherecul Mare, cât și în Băile Herculane, unde îl are ca asociat pe concitadinul său, Adolf Wippler. Un portret al pastorului evanghelic din Panciova, Karl Bohus (1862–1932), din această perioadă, conține, pe verso, cele trei locații: „A. Wippler & B. Danilović/Fotografie/Herkulesbad, Temesvár & Belgrad”⁴⁶.

Informat de vizita Regelui României, care urma să aibă loc în zilele de 18/30 august și 19/31 august 1884, la Belgrad, Danilović a făcut pregătirile necesare pentru a imortaliza acest moment istoric. Prezența suveranului român consfințea, atât bunele relații politice dintre cei doi monarhi, cât și rolul acestora în menținerea unui echilibru de putere în regiune.

În dimineața zilei de 30 august 1884, la ora 11, Carol I, Regele României, însoțit de o suită de demnitari a debarcat pe cheiul râului Sava. Aici a fost întâmpinat de Regele Milan cu onoruri militare, după care, cei doi au pornit cu trăsura spre Palatul Regal. Abil, fotograful Danilović a surprins alaiul de sus, în timp ce acesta se deplasa dinspre port, pe Str. Karađorđeva, chiar înainte de a urca spre Catedrala ortodoxă Sf. Mihail⁴⁷. Pentru acest cadrul larg, panoramic, Danilović și-a instalat aparatul de fotografiat pe terasa Kalemegdan (astăzi Parcul din jurul Cetății Belgradului).

Distingem în fundal Râul Sava, arcul de triumf ridicat special pentru eveniment și vasul *Ștefan cel Mare*. Coloana oficială, aflată în mișcare spre Palatul Regal, a fost flancată de soldați din garda de onoare, în spatele cărora se află un public numeros. Multitudinea de steaguri sârbești și românești de pe traseu întregesc atmosfera de sărbătoare. Ne impresionează ruralitatea peisajului, casele modeste și străduțele sinuose ale vechiului Belgrad.

La Palat, Carol I a fost întâmpinat de Regina Natalia și Prințul Alexandru, iar după prânzul festiv, acesta i-a primit pe oficialii sârbi. În jurul orei șase după-amiaza, cei doi monarhi au vizitat fortăreața orașului, unde li s-a oferit o paradă ceremonială din partea armatei sârbe.

⁴⁴ Marius Tănase, „Legături dinastice româno-sârbe în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Buletinul de Studii lingvistice și interculturale*, nr. 1/2021, p. 26.

⁴⁵ *Srpska nezavisnost*, 11 noiembrie 1882, p. 6. Este vorba de fostul atelier a lui Petar Đ. Jovanović.

⁴⁶ Fotografia (cdv) face parte din Albumul Parohiei Evanghelice din Orșova. Îi mulțumim domnului Alexandru Ungurean că ne-a pus la dispoziție mai multe imagini din colecția personală.

⁴⁷ *Srpske novine*, LI, nr. 183, 21 august 1884, p. 1.

Regele Milan i-a acordat lui Carol I titlul de „Şef al Regimentului 6 Infanterie”, iar trupele au defilat în faţa celor doi. Seara a avut loc un bal magnific în cinstea suveranului român, iar a doua zi o nouă paradă militară, de data aceasta în parcul Topčider (19/31 aug.). Carol I şi-a petrecut ultimele ore la Belgrad în compania adorabilei regine Natalia. Acesta s-a născut în Moldova, într-o familie respectabilă, bunicul ei fiind vornicul Petru Cheşcu. După dineu, distinsul oaspete a fost condus cu aceleaşi onoruri, ca la recepţie, spre debarcader, unde s-a îmbarcat pe vasul *Ştefan cel Mare* cu direcţia Baziaş⁴⁸.

Avem convingerea că panorama realizată de Danilović, deocamdată singura înregistrare cunoscută a evenimentului, face parte dintr-o serie menită să documenteze prezenţa Regelui Carol I la Belgrad⁴⁹. Mai mult ca sigur, cele mai reprezentative cadre au fost oferite, sub forma unui album, familiei regale sârbe. La sfârşitul aceluiaşi an (1884), în semn de recunoştinţă, pentru imaginile furnizate, Danilović a obţinut titlul de „fotograf al Curţii Regale Sârbe” (краљ. двор.фотограф)⁵⁰. După ştiinţa noastră, doar trei fotografi bănăţeni au fost onoraţi cu acest titlu: Nikola Lekić (1853–1899), Vasa Danilović (1842–1900) şi Milan Jovanović (1863–1944).

Evenimentele oficiale (vizite regale, manevre militare, ceremonii publice etc.) constituiau pentru fotografii din provincie⁵¹ un prilej nesperat de a se face remarcaţi în faţa suveranului sau a membrilor familiei regale. Mecanismul prin care au fost acordate titlurile de furnizori regali în Regatul Serbiei, a fost asemănător celor existente în alte monarhii europene. Calitatea imaginilor, stabilitatea afacerii şi conduita morală ireproşabilă a fotografului constituiau criterii solide pentru acordarea, în funcţie de bunăvoinţa suveranului, a unor distincţii, începând de la medalii şi până la râvnitul titlu de furnizor al Curţii Regale. Pe lângă prestigiul social care însoţea acest titlu, Danilović a obţinut şi dreptul de a folosi imaginea şi numele monarhului în scopuri comerciale.

⁴⁸ Marius Tănase, *op. cit.*, p. 28.

⁴⁹ Fotografia „Dolazak rumunskog kralja Karola I u Beograd 1884. godine” („Sosirea Regelui Carol I al României la Belgrad în 1884”) se află în colecţia Muzeului Oraşenesc din Belgrad. A fost reproduşă în lucrarea Milanka Todić, *Istorija srpske fotografije*, Beograd: Prosveta: Muzej primenjene umetnosti, 1993, p. 151.

⁵⁰ Titlul i-a fost acordat în ultimul trimestru al anului 1884. Danilović scoate la vânzare atelierul din Timişoara începând cu data de 1 mai 1885. El se recomandă în anunţ ca „fotograf al Curţii Regale Sârbe” din Timişoara. *Photographische Notizen*, nr. 240, decembrie 1884, p. 3.

⁵¹ În colecţia Bibliotecii Naţionale a Franţei se află o fotografie cu Str. Regele Milan realizată de D. Krstovic în preajma acestui eveniment, conform însemnărilor de pe verso. Pe lângă numeroasele steaguri care decorează clădirile, distingem, în mijlocul străzii un pavilion festiv, decorat cu stemele celor două regate (F. 18. Vue de la rue Michel à l'arrivée du Roi de Roumanie à Belgrade; dintr-o serie de 17 imagini donate în 1885 de V. Yakchitch. Bibliothèque Nationale de France, département Société de Géographie, SG WC-54. Am acces site-ul la 10.09. 2025).

Regăsim distincția tipărită pe ultimul său carton fotografic din Timișoara, la finalul anului 1884: „B. DANILOVIĆ / k. Hof – Fotograf / TEMESVÁR – ST.GEORGSPLATZ”.

Profitând de noile oportunități financiare din țara vecină, Vasa Danilović vinde atelierul din Piața Sf. Gheorghe fotografului Josef Kossak (ianuarie 1885)⁵². După ce și-a încheiat toate socotelile în Timișoara, fotografului Danilović și-a luat rămas bun de la clienți și apropiați (mai 1885):

„Prin mutarea atelierului fotografic de aici [n.n. Timișoara], la Belgrad, afacerea mea, care există de 14 ani, se termină aici. Aducând acest lucru în atenția clienților mei, nu mă pot abține în același timp să-mi exprim cele mai profunde mulțumiri pentru sprijinul lor amabil de-a lungul anilor. De asemenea, profit de ocazie pentru a trimite un rămas bun din inimă și urări de bine tuturor prietenilor și cunoscuților mei. B. Danilovits și soția sa”⁵³.

La Belgrad, în primii ani de activitate, Atelierul Danilović a funcționat în mai multe spații închiriate: pe Str. Kralj Milanova, vizavi de Ministerul Afacerilor Interne, sau în cartierul Terazije, pe Str. Kolarčeva, la nr. 4, în curte. La sfârșitul anului 1885, familia Danilović a cumpărat o casă cu grădină, în centrul orașului, situat pe strada Topličin venac, nr. 1. Într-una din vizitele pe care Josef Brand le-a făcut cuplului Danilović la Belgrad (1886), neobositul preot i-a surprins pe scările casei, înconjurați de servitori⁵⁴. O altă imagine remarcabilă îl are protagonist chiar pe fotografului Danilović stând în fața casei sale. În partea stângă a imobilului se distinge luminatorul de sticlă al atelierului cu intrarea principală, surmontată de firma fotografului. Prin arhitectura sa specifică, adaptată funcției, această construcție precede studioul profesional amenajat de Milan Jovanović (1901) în Str. Kralja Milana, nr. 46.⁵⁵

Printre clienții lui Danilović care au frecventat atelierul din Belgrad s-au numărat membri ai familiei regale Obrenović (Regele Milan, regina Natalia, Prințul Alexander), deputați, funcționari, actori, academicieni, între care Mihajlo Valtrović, Vladan Đorđević, Jovan Žujević, Lazar Dokić, Marko T. Leko ș.a.⁵⁶. El a realizat o serie îndrăgită de fotografii înfățișând femei în port popular sârbesc⁵⁷.

⁵² *Temesvarer Zeitung*, XXXIV, nr. 5, 8 ian. 1885.

⁵³ *Ibidem*, nr. 102, 5 mai 1885, p. 3.

⁵⁴ Cu prilejul acestei călătorii, Brand a realizat mai multe cadre urbane, cu o valoare documentară deosebită pentru istoria Belgradului: gara, palatul regal, străzi, panoramă cu râul Sava și portul etc.

⁵⁵ În istoriografia sârbă s-a perpetuat ideea că studioul lui Milan Jovanović a fost primul de acest fel ridicat în Belgrad. Vezi: Malić Goran, „Dvorski fotografi u Srbiji u XIX veku”, în *Novine beogradskog čitališta* 14, Beograd 1994, p. 10.

⁵⁶ Miroslav Aleksandrić, *Fotografi i fotografski ateljei u Srbiji: 1860–1918:(period kartonki)*, Izdavač. FotoMuzej, Beograd, 2012, p. 56.

⁵⁷ [32 phot. de types et de costumes de Serbie, par Jean Lacroix, phot. à Genève, B. Danilović, F. Regetzky, D. Krstovic, Georg Kraljevacki, M.M. Handzserlija, N. Lekitsch, tous phot. à

Danilović nu s-a limitat doar la portrete de studio, ci a executat reproduceri după tablouri celebre, imagini cu ceramică tradiţională⁵⁸, precum şi clişee cu scene urbane din Belgrad, folosite ulterior la editarea unor cărţi poştale ilustrate. Fotografiile cu familia regală au fost multiplicare şi distribuite atât în ţară, cât şi în străinătate. Una dintre imaginile lui Danilović, în care Regele Milan apare alături de regină şi prinţul moştenitor, a fost reprodusă pe prima pagină a revistei franceze *Le Monde illustré* din 12 dec. 1885⁵⁹.

La Timișoara, Danilović l-a instruit pe Svetislav Jovanović, fratele pictorului Paja Jovanović şi a fotografului Milan Jovanović din Vârşeţ, iar în 1891 l-a avut ca asistent, în studioul său din Belgrad, pe Konstatin Vukov din Becicherecul Mare⁶⁰. În 1889, a câştigat o medalie de argint pentru fotografiile trimise la Expoziţia Universală de la Paris⁶¹. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, a deschis o filială sezonieră la Neusatz (Novi Sad), în sediul Comunităţii Bisericeşti Ortodoxe Sârbe, situat pe str. Principală (unde funcţiona şi Cofetăria lui Schull)⁶².

Vasa Danilović s-a stins din viaţă la Belgrad, în urma unui infarct, la 5 mai 1900. Avea vârsta de 58 de ani⁶³. În luna octombrie a aceluiaşi an, văduva lui a declarat închiderea afacerii într-un ziar din Budapesta⁶⁴. Originară din Apatin, Sidonia Danilović (n. Pap) a decedat la 26 martie 1908, la vârsta de 60 de ani⁶⁵. În urmă ei, a rămas o avere considerabilă, de aproape 5.000 de dinari. Neavând moştenitori direcţi, poliţia din Belgrad a anunţat oraşul Timișoara, în speranţa găsirii unor rude sau pretendenţi⁶⁶.

Belgrade, F. Luckhardt, phot. à Vienne, don Vladimir Yakchitch en 1885], Bibliothèque nationale de France, département Société de Géographie, SG WC-53, de pe site: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8528919j/f4.item.r=B.zoom#> (Yakchitch, Vladimir)

⁵⁸ Ranko Barišić a achiziţionat în 2023 pentru Muzeului Etnografic din Belgrad 3 fotografii cu obiecte ceramice, de uz casnic, de la Knjaževac. Ele au fost fotografiate în atelierul Danilović din Belgrad. Vezi: Ranko Barišić, „Tri fotografije vaze Danilovića”, în *Glasnik, Museia Banata*, 15, Pancevo – Vrsac Zrenjanin-Kikinda, 2013, pp.188–197.

⁵⁹ *Le Monde illustré*, XXIX, nr. 1498, 12 dec. 1885.

⁶⁰ Miroslav Aleksandrić, *op. cit.*, p. 57.

⁶¹ Ministère du commerce, de l'industrie et des colonies, *Exposition universelle de 1889. Liste des récompenses distribuées aux exposants le 29 septembre 1889*, Imprimerie Nationale, 1889, p. 130.

⁶² Miroslav Aleksandrić, *op. cit.*, p. 56.

⁶³ Beograd Stari grad, Saborna crkva [Catedrala Sf. Mihail] – Matična crkvena knjiga umril, Reg. 30/ 1899–1902, p. 179. Registru disponibil pe platforma: Digitalni repozitorijum Istorijskog arhiva Beograda/Digital Repository of the Historical Archives of Belgrade. Site accesat la 10.09.2025.

⁶⁴ *Budapesti Hírlap*, nr. 284, 16 oct. 1900. október, p. 11.

⁶⁵ Beograd, Vračar, Crkva Krista Kralja (katolička), Reg. nr. 4 (umrlih 1900–1910), p. 132/278. Registru disponibil pe platforma: Digitalni repozitorijum Istorijskog arhiva Beograda/Digital Repository of the Historical Archives of Belgrade. Site accesat la 10.09.2025.

⁶⁶ *Temesvarer Zeitung*, LVII, nr. 177, 4 august 1908, p. 3.

Casa Danilović a fost vândută comerciantului Kosta Pandjela. Luminatorul de sticlă a fost desființat și fațada completată în stilul imobilului. Fiica lui Pandjela, Olivia, s-a căsătorit în 1919 cu comerciantul Borivoje Migrić. În 1933 acesta a ridicat o clădire impozantă, cu 5 etaje, în stil Art Deco. În urma alipirii acestui segment la strada adiacentă, perpendiculară pe ea, adresa a devenit Obilićev venac, 26⁶⁷.

Bibliografie

Surse inedite

Arhiv Vojvodine (Novi Sad) Parohia ortodoxă „Adormirea Maicii Domnului” din Zrenjanin Muzej Primenjene Umetnosti – Beograd (Museum of Applied Art, Belgrad) Parohia Evanghelică Orșova Albumul Parohiei Evanghelice din Orșova

Surse editate.

Lucrări generale și speciale

Aleksandrić, Miroslav, *Fotografi i fotografski ateljei u Srbiji: 1860–1918.: (period kartonki)*, Izdavač. FotoMuzej, Beograd, 2012.

Budapesti Hírlap, 1900.

Barišić, Ranko, „Tri fotografije vaze Danilovića”, în *Glasnik, Museia Banata*, 15, Pancevo – Vrsac Zrenjanin-Kikinda, 2013.

Cristian Graure în *Timpul într-un cadru – Timișoara fotografică între 1860–1900*, Editura Brumar, Timișoara, 2013.

Gross-Becskereker Wochenblatt, 1860, 1864, 1875.

Ionescu, Adrian-Silvan, „Introducere în tehnica și arta fotografiei din secolul al XIX-lea. Inventatori și maeștrii”, în *Materiale de Istorie și Muzeografie: București*, XXI, 2007.

Kalapis, Zoltán (1992), „A Becskereki fényíró”, în *Betűk és képek*. Forum, Újvidék, 1992. *Le Monde illustré*, 1885.

Malić Goran, „Dvorski fotografi u Srbiji u XIX veku”, în *Novine beogradskog čitališta* 14, Beograd 1994.

Miklósik, Ilona, „Temesvári fényírók és fényírdák (a XIX. század közepétől az 1880-as évekig)”, în *Mindenki Kalendárium* 2023.

Ministère du commerce, de l'industrie et des colonies, *Exposition universelle de 1889. Liste des récompenses distribuées aux exposants le 29 septembre 1889*, Imprimerie Nationale, 1889.

⁶⁷ Informațiile inedite privind soarta casei Danilović le-am gasit în postarea doamnei Branka Djordjevic-Nakanishi (3 mai 2021), administratorul Grupului de Facebook „Bio jednom jedan Beograd”. Accesat în data de 03.09 2025.

- Opriş, Mihai, Botescu, Mihai, *Arhitectura istorică din Timisoara*, Ed. Tempus, Timişoara, 2014.
- Organ des Vereins der deutschen und österreichischen Bienenwirthen 1874.
- Photographische Correspondenz, 1879, 1882.
- Photographische Notizen*, 1884.
- Starl, Timm, „Fotografen, Druckanstalten, Kunsthandel, Verlage“, in *Blickfänge einer Reise nach Wien. Fotografien 1860–1910 aus den Sammlungen des Historischen Museums der Stadt Wien, Katalog zur 262. Sonderausstellung*, Wien: Museen der Stadt Wien, 2000.
- Srpska nezavisnost*, 1882, 1884.
- Tănase, Marius, „Legături dinastice româno-sârbe în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Buletinul de Studii lingvistice şi interculturale*, nr.1/2021.
- Temesvarer Zeitung*, Temesvar, 1870, 1872, 1874, 1875, 1876, 1882, 1885, 1877 1896, 1904.
- Torontal* 1925.
- Todić, Milanka, *Istorija srpske fotografije*, Beograd: Prosveta: Muzej primenjene umetnosti, 1993.
- Wiener Zeitung*, 1870.

Webografie

- Bibliothèque nationale de France, département Société de Géographie, SG WC 53: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8528919j/f41.item.r=B.zoom#>.
- Biographisches Lexikon 1815–1950, Bd. 13 (Lfg. 61, 2009), Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, pp. 277–278. Online: http://www.biographien.ac.at/oebL/oebL_s/Stockmann_Nikolaus_1832_1905.xml.
- Confession in the region, Arhiv Vojvodine (Novi Sad), platformă online: <https://maticneknjige.org.rs/>
- Digitalni repozitorijum Istorijskog arhiva Beograda/Digital Repository of the Historical Archives of Belgrade, Beograd Stari grad: <https://digitalni.arhiv-beograda.org/login.php>
- Djordjevic-Nakanishi, Branka, Grupul de Facebook „Bio jednom jedan Beograd” (3 mai 2021): <https://www.facebook.com/groups/biojednomjedanbeograd/>
- Weber, Wilhelm, „Was heute noch an den Administrationsrat De Jean von Hannsen in Temeswar erinnert” (10.12.2010), în <https://www.banater-schwaben.org/nachrichten/dokumentation/dokumentation-detail/160-was-heute-noch-an-den-administrationsrat-de-jean-von-hannsen-in-temeswar-erinnert/>.

Il. 1. Fostul Atelier L. Letzter & B. Danilović din Piața Sf. Gheorghe, Timișoara, cca. 1898 (stânga imaginii), Colecție particulară H.W., Germania.

Il. 2. Verso, carton fotografic Atelier B. Danilović, Timișoara, sfârșitul anului 1884.
Titlul „*k. Hof-Fotograf*” — fotograf al Curții Regale Sârbe — întărit de stema oficială
a statului și motto-ul „*TEMPUS ET MEUM JUS*”. Colecție personală.

Il. 3. Vasa Danilović, portret realizat în atelierul din Timisoara, cca. 1880, format cabinet, Muzej primenjene umetnosti – Beograd (Museum of Applied Art, Belgrade).

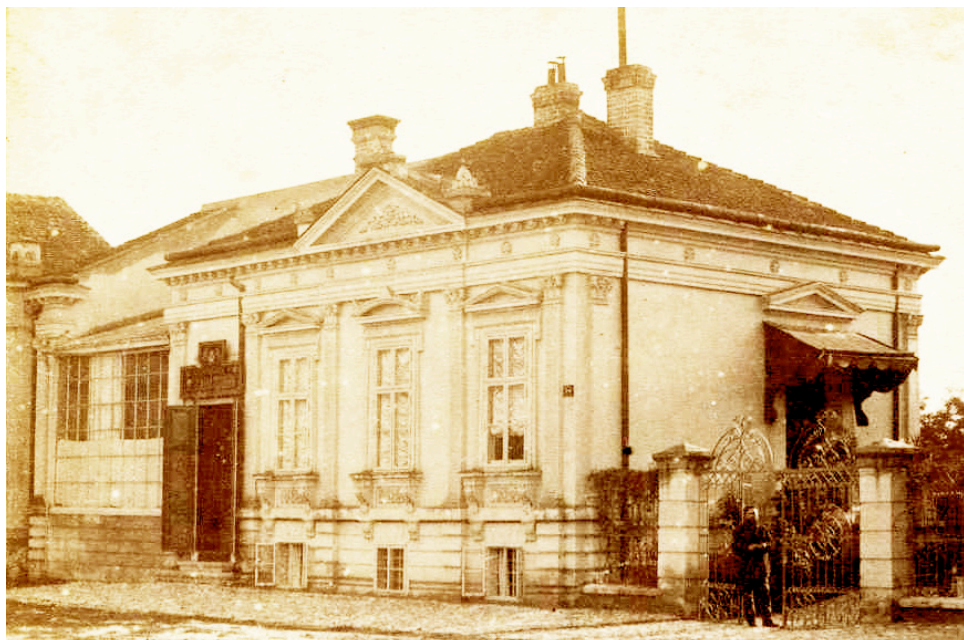
Il. 4. Sidonia Danilović, portret realizat în atelierul din Timisoara, cca. 1880, format cabinet, Muzej primenjene umetnosti – Beograd (Museum of Applied Art, Belgrade).

Il. 5. Preotul Josef Brand în atelierul lui V. Danilović, Timișoara, 1880, Colecție particulară H.W., Germania.

Il. 6. Sosirea Regelui Carol I al României la Belgrad în 1884, Muzej Grada Beograda (Belgrade City Museum).

Il. 7. Casa Danilović, Strada Topličin venac, nr. 1, fotografie realizată de Josef Brand, 1886, Colecţie particulară H.W., Germania.

Il. 8. Familia regală Obrenović, atelier V. Danilović, 1885 – Colecţia Dragoljub Badrljica, Mokrin. Imaginea a fost reprodusă în *Le Monde illustré* din 12 dec. 1885.

Proprietari și afaceriști români din Banatul Sârbesc în secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea

Romanian Landowners and Businessmen from the Serbian Banat in the 19th and the First Half of the 20th Century

MIRCEA MĂRAN*

Abstract: The paper presents aspects of the economic history of the Romanians in the Serbian Banat in the 19th and 20th centuries, an under-researched and rarely discussed side in the history of the Romanians from this geographical space. Some of the biggest and most important owners among this ethnic group are introduced, first of all owners of private enterprises and firms in various fields of economic life, such as commercial shops, steam mills, taverns and restaurants, small factories or of shares in savings and credit institutes with a Romanian identity, which facilitated their becoming executive directors of these institutes and last but not least, owners of large arable land. This paper is merely a contribution to the knowledge of this subject, without claiming to be an all-encompassing and definitive study on the topic. The conclusion is that the Romanians from the Serbian Banat in the 19th and 20th centuries, the period covered by this article, did not have a large bourgeoisie segment or a significant number of major landowners with a substantial influence on the society and economy of the Banat. As a case study, the greatest attention is paid to Vasile Barbeș's cinema in Petrovasâla (Vladimirovac), the only such firm among Romanians in Serbia in the interwar period.

Keywords: entrepreneurship, economic history, cinema, Serbian Banat.

Istoria economică reprezintă o disciplină istorică mai puțin cercetată când vine vorba de românii din Banatul Sârbesc. În acest context sunt aproape inexistente atât studiile despre meșteșugarii și comercianții români, cât și despre proprietarii/patronii de firme și întreprinderi particulare, restaurante, cafenele,

* Ph.D. profesor, cercetător asociat Școala de Studii Înalte pentru Educatori „Mihailo Palov”, Vârșeț, Serbia, email: mirceam@live.com.

întreprinderi industriale, dar și, un caz mai rar, cinematografe (ceea ce va fi unul din subiectele acestui studiu). Și dacă despre meseriașii și comercianții români din această zonă am scris în două studii separate, în această lucrare, ne vom ocupa de alte aspecte ale vieții economice a acestei populații, și anume de proprietarii de întreprinderi industriale, turistice și nu în ultimul rând, de unii dintre marii proprietari de pământ. Lucrarea nu are pretenția să prezinte toate aspectele acestui segment al vieții economice românești și nici pe toți proprietarii și patronii de astfel de firme, reprezentând doar o contribuție la ceea ce ar putea fi tema unei monografii mai ample privind istoria economică a românilor din Banatul Sărbesc.

Primele date referitoare la marii proprietari bănățeni apar în secolul al XVIII-lea, când se amintește un mare proprietar din Ciacova, George Lai, care și-a căsătorit ambele fiice la Vârșeț, pe una după un grec, care s-a îmbogățit din zestrea primită, fiind ulterior numit „Agia cel bogat”, iar pe cealaltă după un român cu numele Meșter, mai târziu Meșterovici, care a devenit, prin zestrea obținută și prin agoniseli ulterioare, mare proprietar, contribuind financiar și la construirea catedralei episcopale din Vârșeț¹.

La Vârșeț au fost amintiți în decursul secolelor XIX – XX mai mulți mari proprietari și patroni de întreprinderi particulare. Printre aceștia s-a aflat proprietarul Matei Comșa², apoi „firma-prăvălia Crucea de aur la care se puteau procura haine preoțești și alte veșminte pentru preoți”, proprietari fiind Dimitrie Șerban și fiul³, apoi Ștefan Spătariu, decedat în data de 30 decembrie 1890⁴. Acesta a fost membru al cunoscutei familii de mari proprietari Spătariu, care avea întinse suprafețe de pământ în hotarul localității Jamu Mic din apropiere de Vârșeț, și din care făceau parte, pe lângă avocatul Vladimir Spătariu și Agnes, soția lui Vladimir, apoi Maria, Cornel, Valeriu și George, donatori ai Fundației Antoniu Mocioni de Foen⁵. Cunoscut ca luptător și fruntaș național al românilor din urbea amintită⁶, Vladimir Spătariu a fost, printre altele, donator și membru fondator al bisericii ortodoxe române din Vârșeț, cu suma de 500 coroane⁷, donator al bisericii din Jamul Mic⁸, împreună cu soția Agnes și cu fiica Maria și fiii Cornel și Valeriu Spătariu. Nu în ultimul rând, Vladimir Spătariu rămâne

¹ Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene*, Academia Română. Studii și cercetări, XL, București, 1940, p. 49.

² *Federațiunea*, Pesta, I, 1868, nr. 64, 27 aprilie/9 mai, p. 4.

³ *Albina*, Budapesta, IV, 1869, nr. 50, 18/30 mai, p. 4.

⁴ *Foaia diecezană*, Caransebeș, VI, 1891, nr. 1 din 6/18 ianuarie, p. 7.

⁵ *Biserica și școala*, Arad, XVI, 1892, nr. 7, 16/28 februarie, p. 54.

⁶ Mircea Măran, Eugen Cinci, Eufrozina Greoneanț, *Românii din Vârșeț*, Visoka škola strukovnih studija za vaspitače Mihailo Palov, Vârșeț, 2017, pp. 53–55.

⁷ *Românul*, Arad, I, 1911, nr. 56, 10/23 martie, p. 7.

⁸ *Foaia diecezană*, Caransebeș, I, 1886, nr. 17, 27 aprilie/9 mai p. 8.

înscris în istoria românilor bănățeni și prin faptul că în oficiul său de la Vârșeț și-a făcut stagiul de avocat marele Traian Vuia, cunoscutul aviator bănățean.

La începutul veacului al XX-lea, tot la Vârșeț a fost amintit și negustorul de mașini agricole Alexandru Bobeș, care a sprijinit construirea bisericii ortodoxe române din acest oraș cu suma de 500 coroane⁹. În perioada interbelică, în acest oraș își avea afacerile sale și comerciantul Alexandru Țăran, colaborator al săptămânalului *Nădejdea*¹⁰.

În celălalt mare oraș bănățean în care trăiau români, Panciova, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a evidențiat locotenent major Ioan Balnojan, originar din localitatea învecinată Satu Nou (*Banatsko Novo Selo*), care avea casă, două magazine și o pivniță la Panciova, pe care le închiria cetățenilor interesați. Acesta poseda la Satu Nou și o *săoce* pentru măcinatul cerealelor, dovadă a rolului său important în viața economică a românilor din zonă, pe lângă cel național-confesional și cultural¹¹.

Petru Balnojan Marișescu, român originar din Satu Nou, avea la Panciova încă de la începutul secolului al XX-lea un magazin particular de piese pentru mașinile agricole. După ce s-a întors din Statele Unite ale Americii, o perioadă a lucrat ca mecanic la Panciova, iar în anul 1927 a lansat revista *Lumina* al cărui scop primar era să promoveze firma sa de mașini agricole, revistă care după doar trei numere și-a încetat apariția¹². Acesta își avea magazinul la Panciova, în strada Oslobodjenja, nr. 17, la care se puteau procura „mașini agricole, de industrie, ustensile, instrumente”¹³. În cadrul întreprinderii sale se găsea și un atelier „de mașini, mecanică, electric și autogen”, cât și un „depozit permanent de mașini agricole și de industrie”¹⁴. În același an, prin intermediul micii publicități din săptămânalul *Nădejdea*, anunță opinia publică că în magazinul său se poate cumpăra mașina de semănat porumb – „patent Balnojan”, pe care o descrie în detalii și al cărui preț era de 30.000 dinari¹⁵.

În localitățile rurale, puținele întreprinderi industriale și manufacturiere, precum și alte firme particulare, se găseau în mâinile proprietarilor de alte etnii, numărul românilor afaceriști și întreprinzători fiind mic. Aici nu îi luăm în considerare pe marii proprietari de pământ, care reprezentau un fel de elită economică a românilor din lumea rurală bănățeană. În acest mediu preponderent

⁹ *Foaia poporului*, Sibiu, XVIII, 1910, nr. 40, 3/16 octombrie, p. 7.

¹⁰ *Nădejdea*, Vârșeț, 1928, nr. 19, 6 mai, p. 4.

¹¹ Mircea Măran, Valentin Mic, Ilie Baba, *Românii din Panciova. 1733–2013*, Editura ICRV, Zrenianin, 2014, p. 37.

¹² Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva svetska rata 1918–1941*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1976, p. 16.

¹³ *Graiul Românesc*, Panciova, 1924, nr. 48, 7 decembrie, p. 4.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Nădejdea*, Vârșeț, 1927, nr. 35, 18 decembrie, p. 4.

agrar predomina cultivarea pământului și creșterea animalelor. Celelalte ramuri economice reprezentau un domeniu al vieții sociale de care românii bănățeni nu erau chiar interesați, astfel că pătura întreprinzătorilor români (comercianți, proprietari de mici întreprinderi industriale și manufacturiere) constituia o minoritate categorică în cadrul acestei etnii.

Dacă luăm, de exemplu, morile la aburi, care au început să apară pe acest spațiu geografic la sfârșitul secolului al XIX-lea, marea majoritate a acestor mici întreprinderi industriale din satele românești se gasea în mâinile patronilor de alte etnii. Morile din Petrovasâla, Uzdin și Satu Nou se pare că erau unicele întreprinderi care aveau patroni români. La Satu Nou, moara a fost construită la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul următorului, mai târziu fiindu-i adăugat și etajul. Întreprinderea a fost o societate pe acțiuni care avea ca patroni 15 acționari, printre care Iovan Doșlea¹⁶, apoi Dimitrie Țăran (care deținea 75% din acțiuni), Traian Balnojan, Mita Muțul și alții¹⁷.

Prima moară cu aburi la Uzdin a fost înființată în anul 1884 de către Nicolae Onciu, fiind mai târziu preluată de Cusing. Ultimul proprietar localnic al acesteia a fost Alexa Bagiu. În anul 1925, a mai fost înființată o moară, aflată în proprietatea lui Vasa Puia¹⁸. În perioada de la răspântie de veacuri, la Uzdin a mai existat și așa-numita *moară a evreilor* în proprietatea lui Simon Kohn¹⁹.

La Petrovasâla moara cu aburi a fost înființată în anul 1905 de către Trifu și Ion Măda, fiind moștenită de Pavel (Pală) Măda și în sfârșit de fiul acestuia, Nicolae Măda, unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai burgheziei românești din Banatul Iugoslav în perioada interbelică. Trifu Măda (1854–1937), țăran fruntaș din Petrovasâla, cu toate că era analfabet, își conducea cu succes gospodăria, astfel că de la suprafața de 36 jugăre a ajuns la 80 de jugăre de pământ arabil. Tradiția locală povestește că acesta, îmbogățindu-se din pământul arabil pe care îl poseda, a mers în anul 1905 la Budapesta ca să cumpere utilaje și piese pentru moara cu aburi, și că cu el au mers preotul și dascălul din sat, ca traducători, pentru că acesta nu cunoștea limba maghiară. Trifu Măda a mers îmbrăcat în straie țărănești, ca la Petrovasâla, astfel că de la început nu a fost luat în serios de patronii firmei care vindea utilaje, însă când acesta a început să scoată sume enorme de bani din *prașchie* și din *folari*, patronii l-au luat pe după cap și l-au bătut pe umăr, și chiar l-au dus să vadă procesul de producție din fabrică. Moara a fost cumpărată, iar piesele au ajuns la Petrovasâla

¹⁶ *Ibidem*, p. 15.

¹⁷ Синиша Којић, *Живот и дело привредника Банатског Новог Села*, Нови Зелдош, Банатско Ново Село, 2020, pp. 58–59.

¹⁸ Vasile Spăriosu-Grofu, *Istoria satului Uzdin – monografie*, Tibiscus, Uzdin, 1999, p. 46.

¹⁹ Vasile Barbu, „Istoria morăritului la Uzdin”, în *Almanah Libertatea 1990*, Novi Sad, 1989, pp. 38–39.

cu trenul²⁰. Înființarea morii cu aburi a lui Trifu Măda a reprezentat un eveniment deosebit de important în istoria economică a românilor din Banatul Sârbesc, pentru că astfel de întreprinderi industriale cu capital românesc lipseau cu desăvârșire din satele bănățene, Trifu Măda devenind unul dintre primii proprietari ai unei întreprinderi industriale românești mai importante din acest spațiu geografic. Trifu a rămas practic fără urmași direcți, având în vedere faptul că fiul său a decedat tânăr, iar fiica Persida, elevă la Preparandia din Arad, a ajuns în conflict cu tatăl său pentru că acesta nu era de acord cu căsătoria ei cu preotul Ioan Pinter din îndepărtatul Bihor, după care aceasta a plecat fără voia părinților la iubitul ei. Nici intervenția avocatului Mihai Veliciu, care trimite în anul 1902 o scrisoare adresată lui Trifu Măda²¹, și nici a parohului local Petru Murgu²², nu a făcut ca tatăl fetei să își schimbe părerea și să consfințească căsătoria.

Moara și întreaga avere a lui Trifu Măda a moștenit-o Pavel (Pală) Măda, fratele lui Trifu, iar după acesta Nicolae Măda, fiul lui Pală, care a continuat să lucreze la sporirea averii acestei familii, devenind în 1925 și director executiv al Băncii *Steaua* din Petrovasăla. Nicolae Măda a fost unul dintre frunțașii politici ai românilor de pe acest spațiu geografic în perioada amintită, director al Băncii *Steaua* din Petrovasăla (despre implicarea proprietarilor români în gestionarea băncilor românești va fi vorba puțin mai jos) și mare proprietar, unul dintre frunțașii Astei românilor din Banatul Iugoslav²³.

Încă o moară din Banatul Sârbesc se găsea în perioada interbelică în proprietatea unui etnic român. Este vorba despre moara din Velika Greda (Djurdjevac pe atunci), găsită în proprietatea lui Gheorghe Mălaimare, care oferea „o cantitate mare de țărăță și făină cu un preț mult redus, mai ieftin ca oriunde de vânzare”²⁴.

Alții s-au realizat în afara Banatului Sârbesc, cu toate că s-au născut și au crescut pe acest spațiu geografic. Cazul lui Pavel Almăjan din Petrovasăla, care de tânăr a fost trimis de autoritățile comunale la București să învețe meseria de frânghier, atât de căutată la Petrovasăla, din cauza fântânilor adânci din care apa se scotea de la adâncimi foarte mari, de 50–80 m. Acesta a rămas să trăiască în capitala României angajându-se ca muncitor la fabrica de frânghii. În anul 1897, Pavel Almăjan trimite scrisoarea parohului din Petrovasăla, Petru Murgu, solicitând de la acesta certificat de botez pentru fiul său Ion, pentru a-l înscrie la

²⁰ Mircea Măran, *Petroviceni de altădată*, Libertatea, Novi Sad, 1996, pp. 53–55.

²¹ Arhiva Parohială Petrovasăla (A.P.P.), Scrisoarea lui Mihai Veliciu către Trifu Măda, alcătuită la Chișinău în data de 8 decembrie 1902.

²² *Ibidem*, Scrisoarea lui Mihai Veliciu către parohul Petru Murgu din Petrovasăla din 8 decembrie 1902.

²³ Gligor Popi, *Asociația culturală Astra din Banatul Iugoslav*, Editura Timpul, Reșița, 2001, pp. 27–28.

²⁴ *Graiul Românesc*, Panciova, 1944, nr. 44, 4 noiembrie, p. 4.

școală²⁵. Situația financiară grea în care se găsea bănățeanul angajat la București o confirmă și cuvintele sale din scrisoare, în care spune că „deocamdată bani nu am să vă plătesc”²⁶ (pentru certificatul de botez și cheltuielile poștale). Mult mai târziu însă, într-un document eliberat de oficiul parohial din satul natal, în anul 1938, se adevărește din partea parohului local naționalitatea și credința ortodoxă a solicitantului, despre care aflăm că a locuit pe strada Pantelimon, nr. 16, la București, că este născut la Petrovasăla pe 4 noiembrie 1864 din părinții Vasile și Ana Almăjan și că este proprietar de fabrică²⁷, ceea ce dovedește că din băiatul trimis la București să învețe meseria de frânghier, care la început nu avea bani nici să își achite plata unui simplu document pentru fiul său, s-a format un întreprinzător care și-a deschis afacere la București, o fabrică despre care nu avem detalii ce producea, foarte posibil frânghii, dar dovedește capacitatea acestui bănățean de a lupta și de a intra cu curaj în lumea nemiloasă a afacerilor.

Un alt caz este cel al lui Gheorghe Zăgăiceanu, născut în anul 1878, la Satu Nou (*Banatsko Novo Selo*), într-o familie de țărani fruntași. Timp de 15 ani a funcționat ca învățător în școlile din Sân Ianaș (*Barice*) și Doloave (*Dolovo*), „în care timp a sămănat cultură românească și a trezit conștiința națională a sătenilor pe unde a fost și a trecut”²⁸. La scurtă vreme, a renunțat la postul său de dascăl și s-a pensionat, trecând împreună cu unchiul său Milă în România, unde au cumpărat terenuri arabile la Murava. Nu peste mult timp, Gheorghe s-a separat de unchiul său și și-a cumpărat propria moșie în localitatea Șoșdea, unde a și rămas până la moarte, în anul 1923. La Șoșdea, „prin munca lui înțeleaptă și sânguincioasă a știut să se ridice și ca unicul proprietar român” din acele părți să devină nume cunoscut în întregul Banat, „făcând din proprietatea sa o moșie de model”²⁹. Acțiunile sale caritabile, ajutorarea celor săraci și nevoiași și sprijinul acordat școlii, culturii și bisericii românești erau binecunoscute în întregul ținut.

Numeroși mari proprietari români, oameni de afaceri, negustori, dar nu în ultimul rând și intelectuali și țărani aparținători păturilor mijlocii, au fost acționari ai institutelor românești de credit și economii, care au gestionat în lumea urbană și în unele sate mai dezvoltate începând cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și până la desființarea lor de către autoritățile comuniste, la începutul perioadei postbelice. Puterea lor economică se poate vedea din numărul acțiunilor pe care le posedau, iar din rândul acestora în cele mai multe cazuri se alegea și direcțiunea institutului. La institutul *Sentinela* din Satu Nou, directorul executiv Trifon Miclea, protopop al Panciovei, era și posesor al unui

²⁵ A.P.P., Scrisoarea lui Pavel Almăjan către parohul Petru Murgu din 27 august 1897.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, nr. 43/1938: Certificat de naționalitate pe numele lui Pavel Almăjan.

²⁸ *Foia diecezană*, Caransebeș, XXXVIII, 1923, nr. 4, 22 ianuarie/4 februarie, p. 4.

²⁹ *Ibidem*, p. 5.

număr de 110 acțiuni³⁰, cele mai numeroase din prima emisie de acțiuni, același lucru se poate spune și despre preotul Ioanichie Neagoe, directorul executiv al băncii *Steaua* din Petrovasăla, cu 10 acțiuni în prima emisie³¹, care posedă și la *Sentinelă* 40 de acțiuni, cât și despre alți mari proprietari și fruntași ai românilor din zonă, precum Vasile Bunda, director al institutului *Dunăreana* din Cuvin³², preotul Iancu Milu din Uzdin, director executiv al băncii *Concordia*, apoi dr. Petru Pența, avocat, director al institutului *Panciova* din Panciova³³ sau preotul Valeriu Magdu, directorul Băncii *Agricola* din Ecica³⁴. Aceștia li se mai adaugă și alți fruntași și directori ulteriori ai băncilor amintite, precum Petru Stoica, învățător în pensie, director al *Sentinelei*, apoi în perioada interbelică Nicolae Măda, deja amintit mai sus, mare proprietar, directorul băncii *Steaua*, protopopul Panciovei Victor Popovici, director executiv al *Sentinelei*, Pantelimon Jepcea, mare proprietar din Cuvin, directorul *Dunărenei* ș.a. Și în special trebuie amintită gestionarea Băncii *Luceafărul* din Vârșeț, cea mai puternică bancă românească din Banatul Sârbesc, condusă în diferite perioade de timp de personalități precum dr. Petru Zepeneag, avocat din Vârșeț, protopopul Vârșețului Traian Oprea, sau ulterior dr. Alexandru Butoarcă, avocat din Vârșeț, director al săptămânalului *Nădejdea* și fruntaș politic al românilor din Iugoslavia interbelică³⁵.

Un institut financiar cu capital românesc despre care nu avem prea multe informații a fost *Banca Lupulescu* sau *Prima Casă de Credit a Ozorei*, care a funcționat la Uzdin în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului al XX-lea. În această perioadă, familia Lupulescu era cea mai bogată din sat și afacerile ei au fost conduse de capul familiei Iova Lupulescu și, mai târziu, de fiul și urmașul său Gligorie Glișa Lupulescu³⁶. Acesta a înființat în anul 1923 în sat o fabrică de cărămidă³⁷, despre care a suținut că este „unica fabrică românească de cărămidă (țigla)”³⁸. Patronul oferă „cărămida sa (țigla) și irburile lucrate cu mare și multă pricepere din cele mai bune materiale și cu cele mai ieftine prețuri”, iar „la caz de procurare de cantități mai mari se transportă acasă”³⁹.

³⁰ Mircea Măran, *Institutul de Economii și Credit Sentinela Din Satu Nou 1895–1949*, Libertatea, Panciova, 2021, p. 12.

³¹ A.P.P., Acționarii Băncii *Steaua* din Românpetre în anul 1897.

³² *Anuarul băncilor române*, anul XV, 1914, Editura Solidaritatea, Sibiu, 1913, p. 65.

³³ Mircea Măran, Ilie Baba, Valentin Mic, *Românii din Panciova*, p. 118.

³⁴ *Anuarul băncilor române*, anul XV, 1907, Editura Solidaritatea, Sibiu, 1906, p. 17.

³⁵ Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu*, pp. 77–86.

³⁶ Drăgălin Spăriosu, *Uzdin – Contribuții istorice*, editura Floare de Latinitate, Novi Sad, 2005, pp. 45–46.

³⁷ Vasile Spăriosu-Grofu, *op. cit.*, p. 50.

³⁸ *Graiul Românesc*, Panciova, 1924, nr. 20, 25 mai, p. 4.

³⁹ *Ibidem*.

Un caz rarisim, pe baza datelor pe care le posedăm, l-a reprezentat *Librăria C. Avram și Fiul* din Satu Nou, amintită în anul 1896, care a pus la dispoziția clienților „materiale pentru purtarea administrației”. Din contul trimis oficiului parohial ortodox român din Petrovasăla, în data de 13 iulie 1896, aflăm că firma respectivă a vândut bisericii amintite „hârtie albă fină”, „converte” (sic!) și „piană” (sic!) pe prețul total de 3 fl. și 60 de cr. S-a cerut de la client ca achitarea acestei sume să se facă prin intermediul „asignațiunii poștale”⁴⁰. Nu am ajuns la alte informații privind gestionarea acestei librării.

Când este vorba despre industria hotelieră, bazele ei au fost puse încă în timpul stăpânirii habsburgice asupra Banatului. În perioada interbelică, industria hotelieră se găsea la început în aceeași branșă cu comerțul, pentru ca apoi să se separe și să își formeze asociațiile sale. În anul 1931, în Banat au fost în total 945 de firme care aparțineau acestei industrii, printre care hoteluri, cârciume, restaurante, cafenele etc.⁴¹.

La Becicherecul Mare, proprietarul restaurantului *La Cerbul de Aur* (*Zlatni jelen*), găsit pe strada Brigadira Ristića, nr. 22, de la gara mare înspre centru a devenit în anul 1927/1928 Adam Diminescu, originar din Uzdin⁴². Se pare că Diminescu a fost unicul hotelier român din acest oraș. La Vârșeț era cunoscută ospătăria fraților Jurca⁴³.

Proprietarii de *hoteluri*, cârciume și cafenele din rândul etnicilor români nu erai nici ei prea numeroși, dar oricum mai numeroși comparativ cu alții. În notele sale de călătorie prin Banat și Peninsula Balcanică, realizată în anul 1908, Ilie Gherghel amintește cu ocazia trecerii sale cu bicicleta prin Banatul de Sud, mai concret prin satul Gai, ca a fost îndrumat de un cioban român să poposească la un cârcimar român din acest sat, ceea ce acesta a și făcut⁴⁴. Nu posedăm informații cum s-a numit acest cârcimar și nici detalii privind această întâlnire între un călător din Regatul Vechi și un cârcimar român din Gai, însă însăși informația că prin satele în care azi nu mai trăiesc români s-a desfășurat o activitate economică „românească”, azi e deosebit de interesantă.

În general, cârcimarii din satele românești aparțineau altor etnii. La Uzdin, primul cârcimar român a apărut în 1895. În următorii ani, în sat erau în total zece birturi⁴⁵. În perioada interbelică a fost cunoscut așa-numitul *Hotel Central*, găsit în proprietatea lui Gligorie Glișa Lupulescu, pe care deja l-am amintit ca

⁴⁰ A.P.P., Nota de plată a Librăriei C. Avram și Fiul, Satu Nou, nr. 239 din 1/13 iulie 1896.

⁴¹ Ljubica Šijački, *Privreda Banata između dva svetska rata*, Filozofski fakultet – Institut za istoriju, Novi Sad, 1987, p. 183.

⁴² *Nădejdea*, Vârșeț, 1928, nr. 2, 8 ianuarie, p. 4.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Mircea Măran, *Călători români prin Serbia*, Centrul de Studii Banatice, Vârșeț, 2024, p. 68.

⁴⁵ Vasile Spăriosu – Grofu, *op. cit.*, p. 91.

fiind mare proprietar și patron al mai multor întreprinderi din Uzdin. *Hotelul Central* a fost vândut prin anii 1928–1929 lui Petru Toader Călămac⁴⁶.

Primul cârciumar român din Iasenova, sat în apropierea Bisericii Albe, unde au trait mulți români în veacul al XIX-lea, care pe parcurs s-au sărbizat complet, este Gligorie Pervulov (evident, inițial Pârvu), care în 1818 a cumpărat o cârciumă de la autoritățile militare, în care a vândut băuturi alcoolice de calitate proastă⁴⁷. Unul dintre primii negustori era Toma Radulovici, născut în 1811 la Biserica Albă. În anul 1852, a luat la Iasenova în arendă o cârciumă⁴⁸, având și dreptul de vânzare a băuturilor alcoolice. Este interesant faptul că la Satu Nou, cea mai mare și cea mai prosperă localitate românească din Banatul Sârbesc, nu a fost înregistrat niciun cârciumar român până la începutul perioadei postbelice, această îndeletnicire găsindu-se în totalitate în mâinile patronilor de alte etnii⁴⁹. La Deliblata, în care numărul românilor a fost mai mic, pe lângă cârciumari și hotelieri de alte etnii, au fost prezenți și români, printre care învățătorul Petru Lupșici, care, în anul 1923, a cumpărat cel mai frumos „hotel” din localitate de la văduva Marija Paliček. Acesta a fost proprietarul hotelului până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, când a fost naționalizat⁵⁰. În acest local au avut loc petreceri, baluri, serbări de tot felul. Mai amintim și *Grand Hotel International*, care o perioadă a afla în proprietatea lui Coriolan Lupșici. Jica Ardelean și Sava Guțu Săvuică figurau și ei proprietari ai unor cârciume din sat în perioada interbelică⁵¹. La Sân Mihai, sat cu o populație omogenă românească, cârciumarii au fost în mare parte români, nespecific pentru lumea rurală bănățeană românească, printre care Ion Dajdea, Simeon Mihailov, Gheorghe Ghizeșan și alții⁵².

La Petrovasâla erau numeroase birturi și așa-numite *hoteluri*, dar toate în mâinile proprietarilor sârbi sau germani. Un călător român care a vizitat în anul 1909 așezările românești din Banat afirmă că la Petrovasâla, acest sat românesc fruntaș, „în bogăție e întrecut de Satu Nou, pe care, la rândul său, îl întrece în birturi cu nume mari: «Grand Hotel», «Hotel Central» etc”⁵³. În perioada interbelică, cafeneaua lui Stefan Dee, german din Petrovasâla, a fost moștenită după moarte acestuia de văduva sa, românca Ana Dee, născută Draxin, cunoscută în întregul Regat Iugoslav în primul rând prin activitățile sale criminale ca otrăvitoare („vrăjitoare”, cum o considerau bănățenii), motiv pentru care a și

⁴⁶ Petru Șoșdeanu, *Corul bărbătesc din Uzdin (1898–2008)*, Libertatea, Panciova, 2010, p. 141.

⁴⁷ Živan Ištvanic, *Istorija zanatstva i trgovine u Jasenovu (1725–1941)*, Jasenovu, 1994, p. 34.

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 34–35.

⁴⁹ Синиша Кojiћ, *op. cit.*, pp. 37–38.

⁵⁰ Vera Meza, *Deliblato – tragovi prošlosti*, Centar za banatske studije, Vršac, 2022, p. 144.

⁵¹ *Ibidem*, p. 145.

⁵² Pavel Gătăianțu, Panta Bagiu, *Locve ieri și azi*, Libertatea, Panciova, 1989, p. 83.

⁵³ Florin Dobrei, „O călătorie prin Banatul Sârbesc de altădată”, în *Europa*, Novi Sad, an 4/2, 2011, p. 94.

fost condamnată de tribunalul din Panciova la mai mulți ani de pușcărie. Este interesant că sătenii mergeau fără emoții la această cârciumă, patroana având „clienți” pentru afacerile ei criminale din rândul locuitorilor altor sate din Banat, ba chiar și din întreaga Iugoslavie interbelică și nu se implica în astfel de „afaceri” cu consătenii săi⁵⁴.

„Kino Barbeš”

O întreprindere specifică și după toate probabilitățile unică în proprietatea unui român din Banatul Sârbesc în perioada interbelică a fost cinematograful lui Vasile Barbeș din Petrovasâla, înființat în anul 1937. Vasile Barbeș a fost meseriaș-tâmplar în această localitate, membru al Reuniunii Meseriașilor din Petrovasâla, iar în anul amintit a depus cerere la autorități de a i se permite construirea unei săli pentru cinematograf, depunând cu această ocazie și proiectul realizat de arhitectul Richard Valhelm Tor din Vârșeț, sub numărul tehnic 10/1937⁵⁵. În data de 2 iulie 1937, comisia a ieșit la fața locului și a constatat că nu există impedimente de a se elibera permisul pentru construirea cinematografului și că vecinii nu au depus plângere. Proiectul a fost acceptat cu consimțământul banului Banovinei Dunărene nr. 19047/36⁵⁶. Din document mai reiese că autoritățile cer ca zidurile să fie izolate de umiditate și că în timpul lucrărilor trebuie asigurată securitatea muncitorilor și a trecătorilor. Se precizează că după terminarea lucrărilor de construcție, solicitantul este obligat de a cere de la autorități permisul de folosire a sălii pentru care se vor plăti taxele prescrise. Firma sub numele „Kino Barbeš” a fost înregistrată la autorități în data de 1 august 1937 având 300 de locuri pentru spectatori⁵⁷. Biletele se vindeau cu cinci, șapte și zece dinari. Spectacolele cinematografice au fost prezentate sâmbăta de la orele șapte până la nouă, iar duminica de la orele trei până la cinci și de la cinci până la șapte⁵⁸, prin urmare trei filme pe săptămână, în afară de lunile iunie și iulie, când era închis din cauza lucrărilor agricole. Patronul era și unicul muncitor angajat în această întreprindere, iar cheltuielile lunare se ridicau la valoarea de 2.600 dinari, dintre care 600 pentru curentul electric, 200 pentru încălzire, 240 pentru materialul pentru cabine, 600 pentru impozit și 1000 alte cheltuieli. Aprovizionarea cu curent a cinematografului, ca de altfel și a întregii localități Petrovasâla, se făcea de la centrala electrică din Zemun. Firma dispunea de câte un aparat pentru imagine (marca *Projektograph*) și pentru

⁵⁴ Despre Baba Anuica „Piștoane” vezi: Šimon A. Đarmati, *Baba Anujka – Banatska veštica*, Laguna, Beograd, 2021.

⁵⁵ Colecția particulară Mircea Măran (C.P.M.M.), *Fond „Kino Barbeš”*, Administrația Regală a Banovinei Dunărene Novi Sad, nr. 33084/1937 din 22 noiembrie 1937, Podizanje bioskopske dvorane Vasilije Barbeša u Vladimirovcu, odobrenje projekta i građevinska dozvola.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, Formular privind activitatea cinematografului „Kino Barbeš” în anul 1941, p. 1.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 2.

ton (marca *Cine-mehanika*), cu o putere de 18 w, dispunând de 6 lămpi⁵⁹. Sala a fost încălzită cu o sobă la lemne, iar necesitățile pentru un an erau de 4 metri cubi. Scaunele nu erau numerotate, iar intrarea în sală se făcea prin cumpărarea de bilete. Erau trei uși pentru ieșire și trei direct din public. Firma nu a fost asigurată împotriva incendiilor și nu dispunea de aparate pentru stingerea focului. Peliculele cinematografice erau trimise înainte de război cu trenul sau prin poștă⁶⁰. În anul 1938, „Kino Barbeș” a prezentat în total 37 de filme artistice străine cu lungimea de 72321 metri și zece filme iugoslave cu lungimea de 4727 metri⁶¹. Cinematograful lui Vasile Barbeș a funcționat și pe timpul ocupației germane din timpul celui de-al Doilea Război Mondial și în primii ani postbelici, rămânând permanent în proprietatea patronului amintit. Nu a fost naționalizat de către autoritățile comuniste, fiind considerat o întreprindere particulară mică, în care unicul angajat era patronul, iar desființarea sa a urmat ca rezultat al înființării în localitate a Căminului Cultural, în a cărui sală de spectacole au început să se prezinte și filme, Vasile Barbeș neavând oportunitatea de a concura unei întreprinderi de stat, înființată de autorități.

Preponderent populație agrară, românii din Banatul Sârbesc aveau în secolele XIX–XX un număr relativ mic de întreprinzători și proprietari de întreprinderi particulare, care cu toate acestea își aveau rolul lor în viața economică a Banatului, în special în localitățile mai prospere din punct de vedere economic. Sperăm ca în cercetările viitoare să scoatem la lumina zilei și alte aspecte privind acest subiect, care să se concretizeze în elaborarea unei monografii mai vaste dedicate istoriei economice a acestei comunități etnice.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 3.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 4.

⁶¹ *Ibidem*, Document nr. 1041 din 18.02.1939.

Хало! Хало!

Пажња!

Извештавам цену Публику да отворам дуго очекивани **КИНО** на дан
у сопственој згради, која је најмодерније уређена и приказиваће најбоље
филмове и задовољиће цену публику у сваком погледу.

!! сви у КИНО БАРБЕШ !!

Довиђења! идемо да се добро забављамо.

За многобројну посету моли власник биоскопа.
Са одличним поштовањем
Василије Барбеш
Владимировац.

Ало! Ало!

Atențiune!

Aduc la cunoștință Onor. public că mult așteptatul **CINEMATOGRAF** se va deschide în ziua de
în clădirea proprie aranjată cu tot confortul modern.

Se vor arăta filmele cele mai bune, mulțumind Onor. public în toate privințele.

!! Cu toții la CINEMA BARBES !!

unde își dă întâlnire toată lumea care vrea să se distreze bine.

Rog sprijinul Onor. public.

Cu stima
Vasile Barbes
proprietarul Cinematografului
Vladimirovac.

ТОН КИНО БАРБЕШ приказује на Духове 16-17-18-19 јуна 1940 год. један филм у 6 чина од 3060 метра дужине КРАЉ КРАЉЕВА (Наш спаситељ Исус Христос) Најаећи филм свију времена, филм о животу и мучи Христовој према Светом писму новог зајета. ЕПОПЕЈА ХРИШЋАНСТВА Најаећи пословни успех задњих година, филм који сваки културан човек мора погледати. 40.000 хиљада статиста. Најкупљени филм који је икада створен. Поред тог филма приказује се и филм „САФИЈА“ Претставе почињу после подне улазнице: балкон 6 Дин. у 3 сати а увече у 8 сати. II. место 4 „ за децу 2 „ За посету пошт. публике моли сопственик биоскопа Барбеш Василије ВЛАДИМИРОВАЦ — БАНАТ	CINEMA SONOR BARBES презintă la Rusalii 16-17-18-19 Iunie 1940 un film în 6 acte, lung de 3.060 metri REGELE REGILOR (Mântuitorul nostru Iisus Hristos) Cel mai mare film din toate timpurile, film despre viața și chinurile Domnului Iisus Hristos, după Noul Testament din Sf. Scriptură. ЕРОПЕЕА СРЕШТИНИЛОР Cel mai mare succes din ultimii ani, film pe care trebuie să-l vadă orice om cult. 40.000 de figuranți — cel mai scump film care s'a realizat vreodată. De lângă aceste filme se mai prezintă și filmul „SAFIA“ Reprezentările încep după Prețul de intrare: balcon 6 Din. masă la ora 3 și scara la ora 8. clasa II. 4 „ pt. copii 2 „ Pentru vizitarea on. public, roagă proprietarul cinematografului Vasile Barbesi VLADIMIROVAC — BANAT
---	---

Tipografia „Nedejda“, Vrânc.

Bibliografie

Surse inedite

Arhiva Parohială Petrovasâla

Acționarii Băncii Steaua din Românpetre în anul 1897.

Certificat de naționalitate pe numele lui Pavel Almăjan.

Nota de plată a Librăriei C. Avram și Fiul, Satu Nou, nr. 239, 1/13 iulie 1896.

Scrisoarea lui Mihai Veliciu către Trifu Măda, alcătuită la Chișinău în data de 8 decembrie 1902.

Scrisoarea lui Mihai Veliciu către parohul Petru Murgu din Petrovasâla din 8 decembrie 1902.

Scrisoarea lui Pavel Almăjan către parohul Petru Murgu din 27 august 1897.

Colecția particulară Mircea Măran, *Fond „Kino Barbeș”*.

Surse editate. Lucrări generale și speciale

Albina, Budapesta, IV, 1869

Anuarul băncilor române, anul XV, anul 1914, Editura Solidaritatea, Sibiu, 1913.

Barbu, Vasile „Istoria morăritului la Uzdin”, în *Almanah Libertatea* 1990, Novi Sad, 1989.

Biserica și școala, Arad, XVI, 1892

Đarmati, Šimon A., *Baba Anujka – Banatska veštica*, Laguna, Beograd, 2021.

Dobrei, Florin, „O călătorie prin Banatul Sârbesc de altădată”, în *Europa*, Novi Sad, 2011.

Federațiunea, Pesta, I, 1868 .

Foaia diecezană, Caransebeș, VI, 1891 .

Foaia diecezană, Caransebeș, I, 1886.

Foaia diecezană, Caransebeș, XXXVIII, 1923.

Foaia poporului, Sibiu, XVIII, 1910

Gătăianțu, Pavel, Bagiu, Panta, *Locve ieri și azi*, Libertatea, Panciova, 1989.

Graiul Românesc, Panciova, 1924.

Graiul Românesc, Panciova, 1944.

Iorga, Nicolae, *Observații și probleme bănațene*, Academia Română. Studii și cercetări, XL, București, 1940.

Ištvanic, Živan, *Istorija zanatstva i trgovine u Jasenovu (1725–1941)*, Jasenovo, 1994.

Kojić, Синиша, *Живот и дело привредника Банатског Новог Села*, Нови Зелдош, Банатско Ново Село, 2020.

Măran, Mircea, *Petroviceni de altădată*, Libertatea, Novi Sad, 1996.

Măran, Mircea, Mic, Valentin, Baba, Ilie, *Românii din Panciova. 1733–2013*, Editura ICRV, Zrenianin, 2014.

- Măran, Mircea, Cinci, Eugen, Greoneanț, Eufrozina, *Românii din Vârșeț*, Visoka škola strukovnih studija za vaspitače Mihailo Palov, Vârșeț, 2017.
- Măran, Mircea, *Institutul de Economii și Credit Sentinela Din Satu Nou 1895 1949*, Libertatea, Panciova, 2021.
- Măran, Mircea, *Călători români prin Serbia*, Centrul de Studii Banatice, Vârșeț, 2024.
- Meza, Vera, *Deliblato – tragovi prošlosti*, Centar za banatske studije, Vršac, 2022.
- Nădejdea, Vârșeț, 1927, 1928.
- Popi, Gligor, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva svetska rata 1918 1941*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1976.
- Popi, Gligor, *Asociația culturală Astra din Banatul Iugoslav*, Editura Timpul, Reșița, 2001.
- Românul*, Arad, I, 1911.
- Spăriosu, Drăgălin, *Uzdin – Contribuții istorice*, editura Floare de Latinitate, Novi Sad, 2005.
- Spăriosu-Grofu, Vasile, *Istoria satului Uzdin – monografie*, Tibiscus, Uzdin, 1999.
- Šijački, Ljubica, *Privreda Banata između dva svetska rata*, Filozofski fakultet – Institut za istoriju, Novi Sad, 1987.
- Șoșdeanu, Petru, *Corul bărbătesc din Uzdin (1898–2008)*, Libertatea, Panciova, 2010.

Prezențe feminine în îmbogățirea patrimoniului muzeal arădean

Women's Presence in the Enrichment of the Arad Museum Heritage

FELICIA ANETA OARCEA*

Abstract: Looking through the pages of feminine history, one enters the universe of Arad's heritage across the 19th to the 21st centuries, where an unbroken lineage of women emerges. The women who have enriched the museum's collections through their vision and generosity. Known within the circles of the feminine elite, as heirs to the memory of their ancestors or families, they made donations or offered for acquisition objects of historical, documentary, and artistic value. Thanks to their contributions, we can now reconstruct the identity and destiny of numerous personalities, as well as pivotal events that have shaped the city of Arad and its artistic milieu. Even the everyday life of their times—marked by balls, soirées, concerts, or wars—did not escape the patrimonial imprint left by these remarkable women: the wives of the 1848 revolutionaries, of the generation of the Great Union of 1918, or the descendants of Arad's once-flourishing intellectual elite.

Keywords: Arad, feminism, museum heritage, identity and memory, intellectual elite.

Restituirea istoriei patrimoniului cultural ajuns în colecțiile muzeului arădean prin contribuția elitei feminine a veacurilor XIX–XXI probează exercițiul de recunoștință față de cele rămase în memoria colectivă ori uitate pe nedrept. Răsfoind filele registrelor de inventar, găsesc numele a numeroase doamne care au îmbogățit colecțiile acestei instituții păstrătoare a memoriei colective. Cunoscute pentru actele de filantropie, pentru susținerea culturii și

* Cercetător independent, Dr., istoric-muzeograf, Complexul Muzeal Arad, felly_oarcea@yahoo.com.

spiritualității, aceste femei au reprezentat modele de devotament și conviețuire într-o societate multietnică, multiconfesională și plurilingvistică.

Moștenitoarele memoriei înaintașilor sau păstrătoare ale identitarului și patrimoniului familial, ele au făcut donații sau au oferit spre achiziție bunuri cu valoare istorico-documentară și artistică. Grație lor, putem reconstitui destinul numeroaselor personalități, a unor evenimente cruciale care s-au abătut asupra Aradului ori „lumiile artistice” de odinioară. Nici cotidianul presărat cu baluri, serate dansante, concerte sau războaie nu a trecut de dorința de patrimonializare a obiectelor și a urmelor acestor doamne, soții ori urmașe ale revoluționarilor pașoptiști, ale generației Marii Uniri din 1918 ori ale elitei intelectuale arădene de odinioară.

Soția generalului Damjanics János, unul din cei 13 generali ai armatei revoluționare maghiare, executat sub zidurile cetății Aradului de austrieci în 6 octombrie 1849, Emilia Csernovics (Damjanich) (1819–1909), a fost invitată să îmbogățească patrimoniul Muzeului de Relicve din Arad de către primul director al acestei instituții, profesor Varjassy Árpád. Purtătoare a „vălul văduviei” timp de șase decenii, a declarat, în 21 iulie 1892, înainte de deschiderea acestei instituții că nu se putea despărți de obiectele memoriale ale soțului ei și că le va dona după moartea ei prin testament.

Cu toate acestea, ea s-a lăsat înduplecată și înainte de deschidere a pus la dispoziție sabia de paradă, coiful, inelul cu sigiliu, luneta, cravata, pipa și portretul realizat în Brescia¹.

Soțiile lui Kocsik Ferenc, Kocsik András și Aldeman András au donat Muzeului de Relicve cărja lui Damjanich János, obiect autentificat prin act notarial, semnat la Pâncota, în 1900².

În anul 1901, soția lui Rákóczy Parcsetich Hugó, Ottlyk Erzsébet, a dăruit mobilierul în care soțul ei a păstrat materialele cu care a executat picturile, desenele și sculpturile în timpul detenției³. Cu câțiva ani înainte, la 30 noiembrie 1898, fiul său, Parcsetich István, notar public în Radna, a adresat o scrisoare

¹ Zakar Péter, Felicia Aneta Oarcea, *Istoria „Muzeului Revoluției din 1848–1849” din „Arad/Az 1848–1849 és forradalom Múzeumának” története Aradról*, Editura Trinon, Arad, 2011, pp. 35, 38.

² Vezi registrele de inventar ale Complexului Muzeal Arad, Fond Muzeul Revoluției, nr. inv. 1348, 1352 (Procesului verbal nr. 722/1900).

³ Zakar Péter, Felicia Aneta Oarcea, *op. cit.*, 49.

conducerii muzeului, al cărei conținut făcea referire la donația lucrărilor tatălui său și la dorința acestuia de a fi etalate⁴.

Izbucnirea Marelui Război a zguduit din temelii întreaga lume. Cu toții au fost angrenați în ajutorarea celor plecați pe front și a familiilor acestora.

Redesenarea hărții Europei, realizarea Unirii celei Mari din 1 Decembrie 1918 și instaurarea administrației românești au marcat istoria patrimoniului. Directorul Palatului Cultural, profesor dr. Lazăr Nichi (1921–1944), a depus eforturi pentru a realiza un muzeu de „relicve” al patrimoniului spiritual românesc. Obținuse un fond de carte consistent, „2.203 volume”, de la Riria Xenopol, în 27 februarie 1920. În 12 mai 1921, în prezența ministrului Trancu-Iași și a numeroaselor personalități ale timpului, s-a inaugurat Biblioteca Palatului Cultural⁵. Riria dăruise cu acel prilej și patru lucrări semnate de Constantin Bucliu⁶.

Pe simezele sălii mici a Palatului Cultural au expus în anii interbelici pictorițe formate în mediile academice müncheneze, pariziene, italiene, bucureștene ori ale celei de la Baia Mare⁷. Fiecare a oferit spre achiziție sau au dăruit galeriei de artă lucrări care reconstituie universul artistic de atunci. Parvin din acei ani, lucrările lui Anyos Viola – *Mușcata* (1919), *Fată curățând cartofi* (1927), *Natură moartă* (1932), *Flori* (1936); Ersiliei Latinca – *Flori de liliac* (1919); Letiției Stamatiad – *Început de toamnă* – Eneonorei Codreanu Dobrovici – *Nud* (1922); Eugeniei Domnica Ispravnic – *Cap de studiu* (2), *Biserica din Miniș* (1924); Paulei Porter – *Femeie cu rață* (1925), Anisiei Grozda – *Oboseala* (1928), Ileanei Pallavecini – *Cap de studiu* (1931), Magdalenei Pucher – *Flori* (1936)⁸.

Inaugurând o politică de „difuziune culturală”, în primăvara anului 1934, Lazăr Nichi a adresat un memoriu autorităților locale, prin care propune eternizarea memoriei marilor oameni politici arădeni, trecuți la cele veșnice, Vasile Goldiș (10 februarie 1934) și Ștefan Cicio Pop (16 februarie 1934), prin amenajarea a două camere memoriale, realizarea portretelor celor doi și prin denumirea a două străzi din Arad⁹. Obiectivele sale au putut fi îndeplinite grație donațiilor celor două văduve, Elena Goldiș și Eugenia Cicio-Pop care au pus la

⁴ C.M.A., Arhiva Kölcsey, dos. 1898, f. nenr.

⁵ Felicia Aneta Oarcea, „Lazăr Nichi, deschizător de drumuri în organizarea bibliotecilor arădene”, în Vasile Popeangă (coord.), *Preocupări culturale în „Casa Cărții”, „Vasile Goldiș”* University Press, Arad, 2007, pp. 174–176.

⁶ C.M.A., Colecția de Artă (A.), nr. inv. 226–229 (*Satul Humulești, Cetatea Neamțului, Casa din Iași a lui Creangă și Casa lui Creangă din Humulești*).

⁷ Detalii despre istoria secției de artă vezi: Adriana Pantazi, „Colecție, expoziție, eveniment cultural”, în *Ziridava*, XXV/1, Arad, 2010, pp. 53–55.

⁸ *Ibidem*, nr. inv. 184–185, 235–236, 246–247, 252, 292, 296, 329, 349.

⁹ Arhiva Palat Cultural (A.P.C.), document nr. 75/1934.

dispoziție obiecte cu valoare memorială, piese de mobilier, fotografii, documente și publicații¹⁰.

Elena și Vasile Goldiș

Eugenia și Ștefan Cicio-Pop

Muzeul a achiziționat, în intervalul 1953–1957, obiecte prețioase, printre care amintim o parte din arhiva comisarului guvernamental Vukovics, care consta din 179 de documente și o diplomă (1957)¹¹. Mai târziu, respectiv în 7 februarie 1962, s-a iscat o discuție în jurul provenienței acesteia. Strănepoata fostului comisar a adus noi precizări referitoare la documentele parvenite de la mama sa, Elisabeta Vukovics. Ea arăta că, la acea vreme, aceasta le-a donat Muzeului Regional Arad, fără a pretinde vreo sumă de bani. Phiammeta Trăușan Vukovics a solicitat o eventuală reevaluare a lor pentru a primi suma de bani cuvenită¹².

¹⁰ C.M.A., *Colecția de Istorie, Fond Muzeu Oraș (C.I., F.M.O.)*, nr. inv. 5860; Felicia Aneta Oarcea, „Spre un nou muzeu. Repere ale secției de istorie modernă (I)”, în *Ziridava*, XXV/1, Arad, 2010, p. 26; Victor Cațavei, „Din colecția de ordine și medalii a Muzeului Județean Arad”, în *Ziridava*, VI, Arad, 1976, p. 483–497; Natalia Dascăl, „Din arhiva Complexului Muzeal Arad. Fondul Lazăr Nichi”, în *Ziridava*, XXI, 1998, p. 359–370; Felicia Aneta Oarcea, „O doamnă a Marii Uniri: Elena Goldiș (1882–1963). Repere biografice”, în Ramona Maria Mocanu (coord.), *Femei celebre ale României*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2024, pp. 349–362.

¹¹ C.M.A., A.P.C., dos. A.16P, nr. inv. 37, 1955–1956. *Procese verbale*, f. 40.

¹² *Ibidem*, nr. inv. 90, *Achiziții obiecte muzeale 1962–1965*, f. 1.

În vara anului 1963, instituția muzeală a cumpărat bunuri culturale de la Magda Balog – Medalia Corului Muncitorilor de la Uzina de Vagoane din Arad, medalia expoziției generale din Arad din 1890 și medalia Expoziției Industriale din Arad din anul 1880¹³ ori Margareta Vlaicov – Dare de seamă pe anul 1859–1860 a Școlii de Meserii și Desen din Arad, Diploma de onoare acordată de Asociația Meseriașilor din Arad lui Dangl A. cu ocazia expoziției industriale din Arad din anul 1885; Diplomă a Asociației de Tir din Arad, acordată lui Dangl János în 1868, la Arad; Diploma Asociației de Tir din Arad, acordată lui Dangl A. din 1860; Biografia lui Franz Déak; Harta județului Timiș-Torontal (1862); Schița locului pentru spectatori a Teatrului din Arad (1885)¹⁴.

Colecția ziarului *Știrea*, ce cuprindea 34 de volume provine prin achiziție de la Maria Szűcs¹⁵. În aceeași perioadă, Dömötör Rozalia oferă două ștampile ale Asociației Naționale pentru Cultura Poporului Român; Carte de pribegie pe numele lui Toth János; Cuvântări cu ocazia instalării lui Tököly Péter ca prefect al Aradului (1832); Cuvântări cu ocazia instalării crucii pe Biserica Ordinului Convenctual al Orașului Cameral Arad (1823); Descrierea festivităților cu ocazia declarării orașului Arad ca oraș liber regesc desfășurată între 17–28 august 1834; Cântec de slavă închinat festivității declarării orașului Arad ca oraș liber regesc în anul 1834¹⁶ ori portretul primarului Heim Domokos¹⁷.

Soția avocatului Tiberiu Vuia¹⁸, Camelia Vuia Șiclovan a donat începând cu 11 februarie 1980, fotografii, documente, publicații, care au fost reunite în Fondul Tiberiu Vuia, ce cuprinde 437 de bunuri culturale mobile¹⁹.

Delia Olariu, nepoata primului istoric de artă din Transilvania, prof. dr. Coriolan Petranu, fiica Victoriei Petranu, căsătorită Moldovan, a oferit spre achiziție fotografii cu bisericile de lemn și icoane din județele Arad și Bihor, documente, cărți, corespondență – scrisori și cărți poștale –, clișee și manuscrise aparținând unchiului ei²⁰. Menționăm Arta Evului Mediu, manual, 1931–1932

¹³ C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 854–856 (Procesul verbal 275/17 iunie 1963).

¹⁴ *Ibidem*, nr. inv. 857, 859–864.

¹⁵ *Ibidem*, nr. inv. 999 (Procesul verbal 957/1967).

¹⁶ *Ibidem*, nr. inv. 1012–1019 (Achiziție, Proces verbal 285/1968).

¹⁷ *Ibidem*, Fond Muzeu Feudal, nr. inv. 4433.

¹⁸ Detalii despre avocatul Tiberiu Vuia vezi: Lucian Ienășescu, „Considerații despre activitatea publicistică desfășurată de Tiberiu Vuia în anii interbelici”, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, III, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2011, pp. 190–198.

¹⁹ C.M.A., C.I., Fond Tiberiu Vuia, nr. inv. 1–437.

²⁰ Detalii vezi: Elena Rodica Colta, „Doi cărturari, foști studenți la Budapesta: Ioan și Coriolan Petranu”, în Maria Bérenyi (editor), *Simpozon. Comunicările celui de al XV-lea simpozion al cercetărilor români din Ungaria*, Giula, 2006; Idem, „Un tezaur risipit: Colecția de artă Coriolan Petranu”, în *Studii și comunicări* II, Arad, 1994; Felicia Aneta Oarcea, „Nobilimea românească

(103 file), Renașterea italiană, manual, 1929–1930 (139 file), Renașterea în nordul Europei, manual, 1926–1927 (64 file), Arta Evului Mediu, manual, 1931–1932. De asemenea, în Fondul Coriolan Petranu au fost înregistrate manuscrise, manuale, fotografii, reviste, broșuri, ale bunicului ei, profesorul Ioan Petranu²¹. Lor le-a adăugat donațiile din anii 1982 și 1984, care întregesc universul familiei Petranu cu piese de mobilier și tablouri²².

Aplecându-se asupra universului preocupărilor lui Coriolan Petranu, Elena Rodica Colta, fost etnograf la Complexul Muzeal Arad, a cunoscut-o pe Delia Olariu. De la dna muzeograf Ileana Florea, prietena Deliei Olariu, Rodica a apreluat Diploma de doctor a lui Coriolan Petranu, cu sigiliu, emisa de Universitatea Viena (1917); Diploma de doctor în filosofie a lui Ioan Petranu, pe pergament, cu sigiliu de ceară roșie (1901); portretul de familie, cu rama și sticlă a profesorului Ioan Petranu, cu soția, socrii și copiii, Coriolan și Veturia; portret cu rama de birou a profesorului Coriolan Petranu, din timpul studenției; Victoria Petranu în port de Tulgheș, pe care le-a donat muzeului²³.

Fiica primarului Cornel Luțai, Maria, a dăruit fotografii, printre care cea a primei conduceri a județului Arad din 1919; un memoriu, diploma de doctor în științe juridice și diploma de onoare acordată de Căminul Industriașilor din Arad lui Cornel Luțai²⁴.

Muzeul a achiziționat de la Szilard Agneta o canapea, o masa și șase scaune tapițate biedermaier care au aparținut lui Vasile Goldiș²⁵.

Crișan Cornelia din Arad a donat o serie de fotografii care permit reconstituirea istoriei inundațiilor din orașul și județul Arad în anul 1932²⁶.

În anul 1977, în ajunul aniversării a 60 de ani de la Marea Unire de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, Margareta Raicu (1895–1982), fiica lui Sava (1859–1920) și Elenei Raicu (1867–1913), a oferit spre achiziție portretele părinților ei, realizate de reputatul pictor arădean Carol Wolf, cel al Elenei Cuza, precum și câteva publicații²⁷.

arădeană în veacurile XIX–XX. Familia Petranu de Ileanda – destin și istorie”, în *Banatica*, 33, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023.

²¹ C.M.A., C.I., *Fond Coriolan Petranu*, nr. inv. 1–1405 (Achiziție, Proces verbal nr. 1079/14 iunie 1972).

²² *Ibidem*, nr. inv. 1406–1414 (Donații, Proces verbal 2082/19 octombrie 1982, 1082/18 decembrie 1982; 16 august 1984).

²³ *Ibidem*, F.M.O. nr. inv. 12169–12180 (Proces verbal din 9 ianuarie 2013).

²⁴ *Ibidem*, nr. inv. 2725–2731 (Proces verbal 994/1976).

²⁵ *Ibidem*, nr. inv. 3145–3152 (Proces verbal nr. 1710/1976).

²⁶ *Ibidem*, nr. inv. 3389–3494 (Proces verbal din 13 martie 1977).

²⁷ *Ibidem*, nr. inv. 3509–3515.

Sava și Elena Raicu

Eugenia Pintiliescu, nepoata lui Vasile Goldiș a oferit *Jurnalul de tinerețe a lui Vasile Goldiș*, fotografii, Albumul de la funeraliile lui Vasile Goldiș, arborele genealogic al familiei și publicații care le-au aparținut²⁸. Lor li se adaugă fotografii, ordine militare și obiecte cu valoare memorială aparținând soțului ei, Emil Pintiliescu. În 1997, ea a continuat să îmbogățească patrimoniul muzeal cu fotografii și documente despre familia ei: despre bunicul acesteia, preotul Ioan Cornea (1802–1873); Rostirea comemorativă de la întâlnirea de absolvire de la Oradea în urmă cu 40 ani (1928) a lui Simion Cornea, tatăl ei; schița genealogică a familiei Cornea; documente de familie, broșuri muzicale²⁹.

În aceeași perioadă, Grațiana Mager a oferit spre achiziție fotografii din Țintul Hămagiului, cu țărani și personalități ale zonei, precum preotul Ioan Groza din Criscior ori profesorul Traian Mager³⁰.

Asemeni lor, Elena Izpravnic, rudă cu familia Ciorogariu, a vândut o serie de fotografii ce-l înfățișează pe episcopul de Oradea, Romulus Ciorogariu, dintre care amintim vizita Reginei Maria la Oradea, primirea prințului Nicolae la Oradea, participarea la festivitățile de la Alba Iulia din 1928 și altele³¹.

O impresionantă donație a descendenților familiei lui dr. Ioan Suciu, Lucia Ioan și Ovidiu Avramescu, survenită în 6 martie 1981, și achiziția, din 26 iunie același an, de la Ion Simion, au constituit un fond aparte – Fondul Suciu. El

²⁸ *Ibidem*, nr. inv. 4002–4010 (Achiziție, Proces verbal 626/24 martie 1978).

²⁹ *Ibidem*, nr. inv. 4011–4028; *Ibidem*, 10318–10342 (Donație 366/11.12.1997)

³⁰ *Ibidem*, nr. inv. 4129–4148.

³¹ *Ibidem*, nr. inv. 4149–4195.

reunește bunuri culturale cu valoare istorico-documentară și memorială – cărți, documente, fotografii și obiecte personale ori piese de mobilier³².

Adriana Ștefania Iercan căsătorită Sudreanu, fiica avocatului și referentului școlar de la Episcopia de Oradea, Nerva Iercan a donat, în 1997, obiecte cu valoare memorială, cărți și publicații, medalii care au aparținut tatălui ei. Peste câțiva ani (2002), l-a îmbogățit cu documente și fotografii personale împreună cu soțul ei, Ion Sudreanu – certificat de naștere, matricola școlară a Adrianei pe anii 1942/1943, certificat de absolvire a Liceului „Elena Ghiba Birta” (1956); diploma de absolvire a Facultății de Filologie, secția limbi romano-germanice, a Universității București; fotografii și certificate din vremea când a fost profesoară la Liceul „Moise Nicoară”; pașaport; carte de muncă, etc. Grație muzeografului Gheorghe Lanevschi, documentele din 2002 au ajuns în posesia muzeului, specialiștii constituind Fondul Nerva Iercan³³.

De-a lungul timpului, cercetători și istorici au recuperat urme ale generației anilor 1918–1919. Cu toate acestea, spațiul muzeal, remodelat după un șablon conceput de propaganda P.C.R., a rămas multe decenii tributary unei prezentări uniformizate a istoriei naționale, pigmentată, în mică măsură, cu aspecte ale celei locale.

Anii postdecembriești au trezit dorința urmașilor personalităților arădene de a îmbogăți patrimoniul muzeal.

După ce în 25 martie 1997, Doina Hanga, fiica profesorului dr. Lazăr Nichi făcuse o donație consistentă de monede și diploma de licență a tatălui ei³⁴, în anul 2000, a oferit spre achiziție altele, constituindu-se Fondul Lazăr Nichi³⁵. Urmând modelul părinților săi, Rodica Calciu, fiica Doinei și a lui Vladimir Hanga și nepoata directorului Palatului Cultural, prof. dr. Lazăr Nichi, a dăruit, în 2018, un exemplar tipărit al tezei de doctorat a bunicului ei, *Ismerte-e Petrarca Silius „Punica”-járt?* (Budapest, 1909); fotografii și documente de familie (scrisori), precum și valiza de război³⁶.

Descendenta bogatei familii de comercianți evrei, Goldschmidt, Margareta, fiica Celiei, căsătorită cu Jozsef Stern, iar după decesul acestuia, cu Eugen Braun a răspuns invitației istoricului Gheorghe Lanevschi³⁷ de a dona bunuri aparținând

³² Natalia Dascăl, „Din colecțiile muzeului arădean – Fond Ioan Suciu”, în *Ziridava*, XIX–XX, Arad, 1996, pp. 371–384.

³³ C.M.A., C.I., *Fond Nerva Iercan*, nr. inv. 1–93 (Proces verbal din 1 octombrie 1997; Proces verbal nr. 31/21 ianuarie 2002).

³⁴ C.M.A., C.I., *F.M.O.* nr. inv. 10891–11102.

³⁵ Idem, *Fond Lazăr Nichi (F.L.N.)*, nr. inv. 1–55.

³⁶ *Ibidem*, nr. inv. 56–68.

³⁷ Detalii despre familia Goldschmidt vezi: Gheorghe Lanevschi, „Povestea familiei de evrei arădeni Goldschmidt”, în Elena Rodica Colta (coord.), *Identitate, alteritate, multiculturalitate*, Arad, 2001.

Diploma de profesor a lui Lazăr Nichi

familiei – fotografii, documente, tablouri, lucruri de mână³⁸. În același an, muzeul a achiziționat cunoscuta bluză cu mărgelă și fustă cu trenă, purtată de mama Ceciliei Goldschmidt, Leontine Tauber la căsătoria fiicei ei³⁹.

Preluând exemplul Margaretei Braun, Terezia Hatschek a donat documente, fotografii, carte de identitate a lui Zoltan Schmidt, socrul medicului arădean Hatschek Arthur, invitație de nunta a lui Hatschek Arthur și Schmidt Gizela, fotografii de familie, corespondență, manuale școlare, trusă medicală, ștampile, chitanțe și acțiuni bancare, felicitări și cărți poștale⁴⁰.

Asemeni lor, Margareta Steiner a dăruit cărți de rugăciuni în limbile germană și ebraică ori maghiară și ebraică, umerase ale caselor de modă „Fortuna” și „Diva”⁴¹. Prin strădaniile

Margareta Braun
(1907–1995), fiica Celiei

³⁸ C.M.A., C.I., F.M.O. nr. inv. 8045–8120 (Procesul verbal 234/1993).

³⁹ *Ibidem*, nr. inv. 8186–8397 (Procesul verbal 266/1993).

⁴⁰ *Ibidem*, nr. inv. 8507–9018 (Proces verbal 59/10.02.1994; Proces verbal 96/2.03.1994).

⁴¹ *Ibidem*, nr. inv. 9295–9308 (Proces verbal nr. 72/16.02.1995).

istoricului și muzeografului, Gheorghe Lanevschi, care a încurajat aceste doamne să pună la dispoziția muzeului arădean obiecte care au aparținut familiilor lor, se poate reconstitui patrimonial identitar al comunității ebraice din Arad.

Natalia Dascăl, muzeograf cu vechi state de plată, a donat și înregistrat, de-a lungul timpului, numeroase bunuri culturale mobile, printre care: Diploma de cetățean de onoare al Timișorii aparținând lui Sever Bocu și câteva fotografii ale întâlnirii acestuia cu Regina Maria; fotografie cu primii decorați cu Ordinul „Ferdinand I” (1933), precum și cu episcopul Roman Ciorogariu⁴², Vasile Goldiș, două Albume cu fotografii redând localitatea Sâmbăteni în timpul cercetărilor științifice ale Fundației „Principele Carol” din 1935⁴³. Acestora li se adaugă Albumul cu fotografii ale inundațiilor din 1932; Buletinul Municipiului Arad (1935–1940); Buletinul Uniunii Avocaților (1931–1933); Statutele Societății funcționarului administrativ din județul Timiș; Album cu înscrisuri ale firmelor, dosar cu acte ale Liceului „Dimitrie Țichindeal”; mapă cu mijloacele de transport care au funcționat la Arad; brevete de decorare; necrologul lui Vasile Goldiș; dosar cu acte ale firmelor cu care a lucrat arhitectul Francisc Trithaler; diplome ale arhitectului Trithaler; carte de identitate CFR; fotografii și documente ale locotenentului Iustin Șeredan; fotografii de familie și necrolog ale lui Mihai Veliciu; brevetele de decorare ale sublocotenentului Emil Pintiliescu; acte și documente ale dr. Iuliu Giurcutiu și altele. De asemenea, cărți de lucru și carnete de asigurare din perioada interbelică; medalii jubiliare (1918–1998); hotărârile și diplomele de cetățeni de onoare postmortem conferite de Consiliul Local al Municipiului Arad lui Ștefan Cicio-Pop, Vasile Goldiș, Ioan Suciu și Iustin Marșieu în 1998; dosar cu materiale privind alegerile locale și ziare ce relatează despre cele prezidențiale din 2000, precum și dosare cu documente ale diverselor firme arădene din perioada comunistă, cu cărți poștale⁴⁴.

Maria Odry, restaurator pictură la muzeul arădean, a sporit patrimoniul cu felicitări, ilustrații, cărți poștale, fotografii⁴⁵.

În anul 1995, Biro Margareta a dăruit fotografii cu grădina de vară din Aradul Nou, cimitirul Micălaca, gara din Arad în timpul Primului Război Mondial, fotografii ale familiei Schamberger printre acestea și una cu Schamberger Maria, fiica fabricantului de trăsură din Arad, Schamberger Ladislau, la care se adaugă

⁴² *Ibidem*, nr. inv. 9412–9418 (Proces verbal nr. 370/14.09.1995).

⁴³ *Ibidem*, nr. inv. 9455–9457 (Notă informativă nr. 385/22.09.1995).

⁴⁴ *Ibidem*, nr. inv. 9880–9979 (Donație 484/4.12.1996); *Ibidem*, nr. inv. 10125–10134 (199/22.06.1998); *Ibidem*, nr. inv. 10211–10218 (Donație 80/02.03.1998); *Ibidem*, nr. inv. 10232–10250 (Donație 342/29.12.2000)

⁴⁵ *Ibidem*, nr. inv. 9527–9610 (Donație nr. 406/7.11.1995).

altele: documente – extrase, certificate, adeverințe⁴⁶. Peste numai un an, le-a adăugat decorații din perioada comunistă⁴⁷, fotografii cu orfelinatul Fischer Eliz (1919) și cu cea a familiei Schamberger Ladislau⁴⁸.

În șirul nesfârșit al donatoarelor o amintim pe Ileana Stern din Arad, care, în 1997, a îmbogățit patrimonial cu numeroase fotografii ce înfățișează construcții de poduri, cămine culturale, băi comunale ori dosare cu documente din anii celui de-Al Doilea Război Mondial⁴⁹.

Ioana Albu din Arad a donat o rochie stil secesion, cărți de vizită și reclame ale comerciantului de vinuri și miere Szátmáry-Szabó István din Pâncota, diverse documente și cărți poștale din anii celui de-Al Doilea Război Mondial⁵⁰.

Neobosita cercetătoare, Elena Rodica Colta a dăruit în 1997, Regulamentul de serviciu și al examenelor de capacitate al pompierilor voluntari din Arad și alte documente⁵¹; în 2003, etichete de băutură aparținând fabricii de vin și lichior „Coety” din Sânicolaul Mic, proprietar fiind Johan Weiss⁵². În 2019, a îmbogățit patrimonial cu două pălării de epocă tip melon (gambeta)⁵³.

Lavinia Vlad din Timișoara a oferit mănuși din piele din anii 1925–1931, model de mânecă dantelată din 1880, fragmente din bluză de voal (1900–1901)⁵⁴.

Sculptorița și pictorița Iolanda Rosa a dat litografia „Venirea șvabilor”, oferind diverse detalii „Mamă cu copil”, „Femei cu copii”, „Femeie cu fetiță dormind”, „Bărbat cu copil de mână” ori personaje odihnindu-se lângă căruță⁵⁵.

Magda Pintiliescu, nora Eugeniei Pintiliescu, a oferit câteva documente, proiectul podului peste Prut, planul general al Porților de Fier și harta Europei din 1940, care au aparținut soțului ei⁵⁶.

De la istoricul de artă Irma Szabo, muzeul a achiziționat un tablou de sec. XIX, o rochie și două perechi de pantofi de damă de la începutul veacului XX⁵⁷.

În anul 1996, Iudit Angel, pe vremuri istoric de artă la muzeul arădean, nepoata fostului primar al Aradului, Ștefan Anghel, a contribuit la reconsti-

⁴⁶ *Ibidem*, nr. inv. 9611–9681 (Donație 407/7.11.1995).

⁴⁷ *Ibidem*, nr. inv. 9721–9727 (Donație 51/20.02.1996).

⁴⁸ *Ibidem*, nr. inv. 9823–9851 (Donație 219/11.06.1996).

⁴⁹ *Ibidem*, nr. inv. 10034–10067 (Donație 66/8.04.1997).

⁵⁰ *Ibidem*, nr. inv. 10137–10157 (Donație 212/26.06.1998).

⁵¹ *Ibidem*, nr. inv. 10019–10020 (Donație 136/3.06.1997).

⁵² *Ibidem*, nr. inv. 11139–11151 (Procesul verbal 365/20 august 2003).

⁵³ *Ibidem*, nr. inv. 12405–12406.

⁵⁴ *Ibidem*, nr. inv. 10251–10257 (Donație 7/9.01.2000)

⁵⁵ *Ibidem*, nr. inv. 10262–10275 (Donație 8/9.01.2000)

⁵⁶ *Ibidem*, nr. inv. 12407–12409.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. inv. 9702–9705 (Achiziție 476/14.12.1995)

Ștefan Anghel (1872–1957)

tuirea vieții și activității amintitului edil prin fotografii, documente și tabloul bunicului ei⁵⁸.

Gabriela Ioja a dat piese vestimentare și accesorii – bluză albă de damă (sec. XIX), mănuși de damă, album fotografic⁵⁹.

Togányi Margalena a dăruit o cutie cu capac pentru pălării, pălărie neagră de damă, mănuși de damă, umbrela de vară pentru dame, evantai, cataloage de modă și corespondența Ghinga-Manase⁶⁰.

Documente și fotografii ce au aparținut preotului-învățător Ioan Putici, Victoriei Putici ori un set de fotografii cu corul din Chizătau au fost ofetite de Stela Isfan⁶¹.

La ceasul aniversar al Centenarului Marii Uniri, descendentele unei familii de seamă a Aradului, doamnele Rodica Țabic și Adriana Popescu, care au păstrat cu sfințenie bunurile înaintașilor lor, completează patrimoniul cultural românesc. Prin însemnata lor donație și oferta de achiziție, se constituie cele două fonduri „Adriana și Sever Ispravnic” și Ciorogariu. Fondul „Adriana și Sever Ispravnic”⁶² reunește portretul Adrianei Ispravnic, un pastel realizat de pictorița Eleonora Codreanu-Dobrovici, cel al lui Sever Ispravnic, pictat de Carol Wolff; diploma de doctor în drept a lui Sever Ispravnic; fotografii de familie – copiii Letiția și Marius, Letiția cu soțul Romulus Ioanovici, bunicii Adriana și Sever cu nepoatele Rodica și Sanda, fotografii ale generalului Romulus Ioanovici de la diverse parade militare, cu familia sau cu personalitățile vremii; diverse documente de familie⁶³. La dorința doamnei Popescu, am constituit Fondul Ciorogariu, care reunește

Adriana Ispravnic (1877–1963)

⁵⁸ *Ibidem*, nr. inv. 9841–9872 (Donație 216/11.06.1996)

⁵⁹ *Ibidem*, nr. inv. 10414–10424 (Donație 559/8.09.2004).

⁶⁰ *Ibidem*, nr. inv. 10434–10446 (Donație 227/19.04.2004)

⁶¹ *Ibidem*, nr. inv. 10406–10413 (Donație 446/16.07.2004)

⁶² Detalii despre familia Ispravnic vezi: Felicia Aneta Oarcea, „Pe urmele generației Marii Uniri. Episoade din istoria familiei Ispravnic”, în *Banatica*, 29, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, pp. 241–250.

⁶³ C.M.A., C.I., *Fond Adriana și Sever Ispravnic*, nr. inv. 1–109 (Oferta de donație din 2018; Ofertă de donație din 2019).

portretul episcopului Roman Ciorogariu, fotografii și documente printre care amintim Testamentul familial și Codicilul original – Duplicat al codicilului (Oradea, 22 ianuarie 1935), precum și Caietele Herminei Ciorogariu⁶⁴.

Adriana Blaj, din Timișoara, la dorința soțului ei, Lucian, a pus la dispoziția muzeului documente, fotografii, albume și cărți care au aparținut familiei preotului-profesor Ioan Blaj, din zona Săvârșin. Menționăm Diploma de capacitate pentru învățător a lui Ioan Blaj (Arad, 13 septembrie 1943); Diploma de bacalaureat teoretic (Arad, 1946); Albume cu fotografii „Câțiva colegi de la Școala de Ofițeri Rezervă Infanterie, nr. 6, Ineu”; Diploma de absolvire a Facultății de Științe Juridice a lui Ioan Blaj (Cluj, 1955) și altele⁶⁵.

Exercițiul de recunoștință se îndreaptă către aceste păstrătoare ale memoriei înaintașilor care au îmbogățit patrimoniul muzeului arădean prin donații sau oferte de achiziții. Între noi, cei de azi, și cei ce-au fost și au contribuit la conservarea valorilor noastre identitare, aceste doamne au confecționat o punte peste generații, un univers care ne îndeamnă să facem apel la istorie și memorie, căci „Memoria e coerența noastră, rațiunea noastră, acțiunea noastră, sentimentul nostru. Nu suntem nimic fără ea”⁶⁶. Iar „Istoria ar fi imposibilă fără memorie – fără memoria mea, a ta, a noastră, a multor generații care ne-au precedat și a celor multe care or să ne urmeze”⁶⁷.

Bibliografie

Surse inedite

Complexul Muzeal Arad

Arhiva Kölcsey

Arhiva Palat Cultural

Colecția de Artă

Colecția de Istorie

Fond Adriana și Sever Ispravnic

Fond Ciorogariu

Fond Coriolan Petranu

Fond Lazăr Nichi

Fond Muzeu Feudal

Fond Muzeu Oraș

Fondul Muzeul Revoluției 1848–1849

Fond Nerva Iercan

Fond Tiberiu Vuia

⁶⁴ *Ibidem*, *Fond Ciorogariu*, nr. inv. 1–45 (Contract de achiziție din 2019).

⁶⁵ *Ibidem*, F.M.O. nr. inv. 12410–12452 (Referat de evaluare 1240/16.12 2019).

⁶⁶ Luis Buñuel, *Ultimul suspin*, Editura Humanitas, București, 2004, p. 9.

⁶⁷ Adrian Cioroianu, *Focul ascuns în piatră. Despre istorie, memorie și alte vanități*, Editura Polirom, 2002, p. 14.

Surse editate. Lucrări generale și speciale

- Buñuel, Luis, *Ultimul suspin*, Editura Humanitas, București, 2004.
- Cațavei, Victor, „Din colecția de ordine și medalii a Muzeului Județean Arad”, în *Ziridava*, VI, Arad, 1976.
- Cioroianu, Adrian, *Focul ascuns în piatră. Despre istorie, memorie și alte vanități*, Editura Polirom, 2002.
- Colta, Elena Rodica, „Doi cărturari, foști studenți la Budapesta: Ioan și Coriolan Petranu”, în Maria Bérenyi (editor), *Simpozon. Comunicările celui de al XV-lea simpozion al cercetărilor români din Ungaria*, Giula, 2006
- Colta, Elena Rodica, „Un tezaur risipit: Colecția de artă Coriolan Petranu”, în *Studii și comunicări*, II, Arad, 1994.
- Dascăl, Natalia, „Din colecțiile muzeului arădean – Fond Ioan Suciu”, în *Ziridava*, XIX–XX, Arad, 1996.
- Dascăl, Natalia, „Din arhiva Complexului Muzeal Arad. Fondul Lazăr Nichi”, în *Ziridava*, XXI, 1998.
- Ienășescu, Lucian, „Considerații despre activitatea publicistică desfășurată de Tiberiu Vuia în anii interbelici”, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, III, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2011.
- Lanevschi, Gheorghe, „Povestea familiei de evrei arădeni Goldschmidt”, în Elena Rodica Colta (coord.), *Identitate, alteritate, multiculturalitate*, Arad, 2001.
- Oarcea, Felicia Aneta, „Lazăr Nichi, deschizător de drumuri în organizarea bibliotecilor arădene”, în Vasile Popeangă (coord.), *Preocupări culturale în „Casa Cărții”, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2007.*
- Oarcea, Felicia Aneta, „Spre un nou muzeu. Repere ale secției de istorie modernă (I)”, în *Ziridava*, XXV/1, Arad, 2010.
- Oarcea, Felicia Aneta, „Pe urmele generației Marii Uniri. Episoade din istoria familiei Ispravnic”, în *Banatica*, 29, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019.
- Oarcea, Felicia Aneta, „Nobilimea românească arădeană în veacurile XIX–XX. Familia Petranu de Ileana – destin și istorie”, în *Banatica*, 33, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023.
- Oarcea, Felicia Aneta, „O doamnă a Marii Uniri: Elena Goldiș (1882–1963). Repere biografice”, în Ramona Maria Mocanu (coord.), *Femei celebre ale României*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2024.
- Pantazi, Adriana, „Colecție, expoziție, eveniment cultural”, în *Ziridava*, XXV/1, Arad, 2010.
- Zakar, Péter, Oarcea, Felicia Aneta, *Istoria „Muzeului Revoluției din 1848 1849” din „Arad/ Az 1848–1849 és forradalom Múzeumának” története Aradról*, Editura Trinon, Arad, 2011.

Reforma agrară în Alba Iulia în perioada interbelică. Expropriări și împroprietări. Consecințe

Agrarian Reform in Alba Iulia in Interwar Period. Expropriations and Appropriation. Consequences

IONELA SIMONA MIRCEA*

Abstract: After the formation Greater Romania, agrarian reform was one of the priorities. The legislative framework needed to be created for the restructuring of agriculture. Initiated through the system of forced leases, the agrarian reform continued through the reform laws adopted later, in the 1930s and 1940s. The Agricultural Council of Alba Inferioară County, established in Blaj in 1919, by order of the Leading Council, and moved to Alba Iulia in the autumn of the task of carrying out the agrarian reform in the county and, then, solving the problems that the reform generated. In the area of the city of Alba Iulia, the agrarian reform targeted the large estates of the Roman Catholic Episcopate and the Roman Catholic nuns, of several large landowners were also subjected to expropriation, who, in exchange for the land given for the expansion of the city, were compensated and received plots of agricultural land outside the city. Several private estates where farms, dairies or distilleries were located, which, in order to function, needed agricultural land, were not subjected to expropriation, according to the law. As in all of Transylvania, in Alba Iulia the agrarian reform put an end to existence of large properties. The distribution of agrarian property practically changed. A new framework necessary for development was created, with small peasant property being predominant. Forests and pastures, formed as communal properties, had a special status, being excluded from expropriation.

An analysis undertaken in 1941 by the agronomist engineer Gheorghe Tănăsescu, as inspector general, brought to light the history of expropriations and land acquisitions made in Alba Iulia during the period 1919–1940, as well as the problems related to the faulty way of carrying out the agrarian reform, which emerged from 1931 and whose solutions were not found until the end of the interwar period.

Keywords: Romania, Alba Iulia, interwar, agriculture, agrarian reform.

* Doctor în istorie, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, ionelasimonamircea1966@yahoo.com.

Prin acest studiu ne-am propus să cercetăm o problemă mai puțin cunoscută din istoria orașului Alba Iulia, aceea a reformei agrare (perioada interbelică), care a însemnat exproprieri și împrumări, obiectivul fiind, ca de altfel în tot Ardealul, crearea unui nou cadru necesar dezvoltării, prin extinderea orașului, devenit după 1918, orașul Unirii, și redistribuirea proprietății agrare, predominantă devenind mica proprietate țărănească.

Pentru înțelegerea problematicei, am considerat necesară creionarea cadrului legislativ care a fundamentat reforma, material și procedural. Chestiunile de fond, legate de cazul concret, Alba Iulia, au fost prezentate în partea a doua a studiului, referitoare la reforma agrară (exproprieri și împrumări la Alba Iulia), și a treia, referitoare la consecințe. Concluziile au decurs, la final, logic, arătând aspectele pozitive și negative ale reformei pentru comunitatea albauliană.

Cadrul administrativ și legislativ

După formarea României Mari, reforma agrară a reprezentat una dintre priorități. Trebuia creat cadrul legislativ necesar restructurării agriculturii. Rezoluția Adunării Naționale de la Alba Iulia a stabilit la punctul 5, printre cele șase principii fundamentale de la baza noului Stat Român, reforma agrară radicală. S-a decis împrumărirea țăranilor cu pământ, atât cât să poată lucra fiecare împreună cu familia, pentru „nivelarea socială și potențarea agriculturii”¹. Inițiată prin sistemul arendărilor forțate, reforma agrară a continuat prin legile de reformă din 1919 și 1921 și a fost finalizată prin legile adoptate ulterior, în deceniile trei și patru.

Până la elaborarea și punerea în aplicare a Decretului-lege nr. 3911 pentru reforma agrară în Transilvania, Banat și părțile ungurene², din 10 septembrie 1919, pentru a se asigura lucrarea integrală a pământului agricol și producția agricolă, Consiliul Dirigent, prin Resortul de Agricultură, a optat pentru arendările forțate. Ordonanța nr. 82/A din 21 februarie 1919 a marcat începutul arendărilor obligatorii, părți de moșii destinate exproprierii fiind date în arendă țăranilor înainte de realizarea reformei³. După adoptarea legii pentru reforma

¹ <https://centenarulromaniei.ro/rezolutia-adunarii-nationale-alba-iulia-1-decembrie-1918/>, accesat în 12 aprilie 2023.

² *Decret-lege privind reforma agrară din 10 septembrie 1919*, în *Decretele, Regulamentele și Ordonanțele Consiliului Dirigent din Transilvania publicate în Gazeta Oficială din 1918–1920. (Retipărire)*, Ed. Buletinului Justiției din Cluj. Tipografia Fondul Cărților Funduare, Cluj 1929, pp. 607–625.

³ Adrian Onofrei, „Legislația agrară în Transilvania în perioada interbelică (1918–1940)”, în *Revista Bistriței*, nr. VII/1993–1994, p. 230; Emil Petrini, „Reforma agrară”, în *Transilvania, Banatul Crișana, Maramureșul. 1918–1928*, Ed. Cultura Națională, București, 1929, p. 291.

agrară din septembrie 1919 au urmat, în completare, un șir de ordonanțe și instrucțiuni de aplicare⁴.

Beneficiarii arendărilor forțate au fost stabiliți prin Ordonanța nr. 7153/a privitoare la arendările obligatorii ale moșiilor Statului, corporațiilor și particulare, în toamna anului 1919⁵. Dintre moșiile statului au fost exceptate de la expropriere acele părți de moșie unde se făcea cultură model ori se creșteau animale de rasă, precum și terenurile rezervate amplasamentelor industriale. Erau exceptate și pădurile și terenurile silvice. Pășunile comunale urmau să fie date în arendă comunelor, integral, fiind pedepsită divizarea acestora. Dintre moșiile particularilor, de peste 30 iugăre, au fost vizate părțile a căror cultură nu era garantată de proprietar, arendător ori deținător, din lipsă de inventar. Cei care dispuneau de inventar agricol rămăneau cu suprafața necesară întreținerii inventarului viu, a personalului moșiilor și a familiilor arendașilor. Erau interzise subarendările. Arendașii trebuiau să fie agricultori care munceau singuri pământul ori se constituiau în asociații, iar în asociații nu erau admiși speculanții și jefuitorii.

Organizarea serviciilor agricole din Vechiul Regat s-a extins și în Ardeal. În 1919 au fost organizate primele Consilierate agricole. Personalul a fost recrutat dintre puținii absolvenți ardeleni ai Școlii Centrale de Agricultură de la Herăstrău, dintre agronomii și agricultorii cu renume în comunități⁶.

Decretul-lege din 10 septembrie 1919 prevedea ca terenurile supușilor statelor străine și ale optanților pentru altă cetățenie decât cea română să se exproprieze în întregime. La fel trebuia procedat în cazul proprietarilor care își aveau domiciliul ori sediul în afara României, precum și al proprietăților de interes științific. Legea prevedea și pentru alte terenuri posibilitatea de expropriere în întregime⁷. Prevedea, de asemenea, expropriere succesivă a terenurilor în funcție de nevoi, între anumite limite, pentru rezolvarea problemei locuințelor, stabilind pentru un loc de casă un sfert de iugăr de pământ.

Potrivit Ordonanței nr. 20393/A din 10 februarie 1920, arendările forțate trebuiau făcute de către Comisiunea județeană pentru reforma agrară constituită conform Decretului-lege, cu concursul efectiv al Consilieratelor agricole, organ executiv al comisiei⁸. Prețul de arendă era stabilit în funcție de valoarea terenului în anul 1913 și de suma amortizărilor ce urma să se plătească de către

⁴ Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, *Fond Serviciul și Consilieratul Agricol al județului Alba* (S.J.A.A.N., F.S.C.A.A.), dos. 2/1920, f. 2–10.

⁵ *Ibidem*, f. 26.

⁶ Emil Petrini, *op. cit.*, p. 292.

⁷ *Ibidem*, pp. 296–297.

⁸ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 2/1920, f. 28; *Ibidem*, f. 2 (*Instrucțiunile privitoare la lucrările comitetelor locale pentru stabilirea dreptului de împrăștiare în Transilvania, Banat și ținuturile ungurene*, nr. 21842 din 27 mai 1920).

împroprietăriți, o parte din prețul pământului și a lucrărilor de reformă agrară fiind preluată de către stat. Cei nemulțumiți, proprietari și deținători de moșii, puteau înainta recurs Comisiei pentru arendări și Reformă Agrară din Resortul de Agricultură în termen de 15 zile de la aplicarea ordonanței⁹.

Precizând că arendarea forțată a fost un stadiu premergător, necesar în înfăptuirea reformei agrare, iar reforma trebuia făcută conform Decretului-lege nr. 3.911/1919 (modificat cu Decretul-lege nr. 2.478/1920) chiar și acolo unde nu erau cultivatori îndreptățiți care să ocupe pământul supus arendării forțate, și constatându-se că unele comisii județene au supus arendării forțate numai acele părți de moșii pentru care sătenii făcuseră cerere, ori că s-au ocupat doar locurile vizate pentru însămânțările de toamnă iar pășunile și fânețele, deși cădeau sub incidența legii, au fost lăsate în afara acesteia, Constantin Garoflid, ministru secretar de stat și președinte al Comitetului Agrar Central, prin Decizia nr. 30313 din 5 noiembrie 1920, a luat măsuri pentru rezolvarea problemelor ivite și intrarea în legalitate.

S-a decis că: „Arendarea forțată se face asupra pământului de cultură, pășune și fânețe de șes, pășune și fâneță de munte și deal, supuse exproprierii. Ea va merge până la 200 iugăre și acolo unde este nevoie, excepțional, și sub această limită, cu aprobarea Comitetului agrar. [...] Arendarea forțată este prima operațiune pe care comisiile județene o vor face, a doua operațiune va fi împărțirea la săteni a pământului supus arendării forțate”¹⁰, potrivit listei celor îndreptățiți la împroprietărire. Pământul trebuia împărțit celor îndreptățiți și celor care îl puteau munci, ținându-se cont de suprafața expropriată și de puterea de muncă a fiecăruia, limita fiind de 5 iugăre în zonele cu populație densă și peste 5 iugăre acolo unde numărul locuitorilor era mic. Comisiile județene stabileau prețul de arendă pe iugăr în funcție de categoria terenului. În hotărârile Comisiilor județene trebuiau precizate: suprafața totală a moșiei și a întinderii cultivabile, suprafața părții din moșie supusă arendării forțate și suprafața rămasă proprietarului, limitele acestor suprafețe, cu indicarea numerelor topografice ori a vecinătăților, și prețul. Aceste hotărâri definitive trebuiau puse în practică de către organele Comitetului agrar până la 1 martie 1921.

Prin Decizia ministerială nr. 4.199/1920, toate serviciile agricole județene din Transilvania, Banat și părțile ungurene au trecut sub autoritatea Secției Comitetului Agrar din Cluj¹¹. Rolul aproape exclusiv al acestor servicii era de aplicare a reformei agrare și de organizare a producției agricole pe baze noi. Organele de acțiune ale serviciului agricol județean erau: Consilieratul

⁹ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 2/1920, f. 28.

¹⁰ *Ibidem*, dos. 1/1921, f. 17.

¹¹ *Ibidem*, f. 2.

agricol și serviciile centrale județene¹², Regiunile agricole¹³, instructorii agricoli, specialiștii și administratorii obștilor. Pentru a-și atinge obiectivele, acestea se aflau în raporturi de subordonare și conlucrau cu autoritățile administrative și polițienești locale, cu țăranii și proprietarii, cu asociațiile înființate. Consilierul agricol era șeful tuturor serviciilor agricole din județ.

Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, publicată în Monitorul Oficial nr. 93 din 30 iulie 1921¹⁴, a reprezentat jalonul juridic în înfăptuirea reformei agrare în perioada interbelică. Ea a preluat principiile Decretului-lege din 1919 dar a impus și noi abordări cu scopul întăririi proprietății țărănești. Aplicarea prevederilor legii a fost însă dificilă și de lungă durată. Noile legi adoptate ulterior au adus completări și au modificat sau abrogat articole din vechea lege. S-a urmărit, de pildă, reglementarea înstrăinării loturilor primite prin reforma din 1921, simplificarea procedurilor de punere în posesie, sprijinirea țăranilor proprietari în condițiile crizei economice, scutirea de taxe și impozite, stimularea producției agricole, încurajarea viticulturii, acordarea și asigurarea unui statut aparte pădurilor și pășunilor comunale etc.¹⁵.

Reforma agrară. Exproprieri și împroprietăriri la Alba Iulia

Consilieratul agricol al județului Alba Inferioară înființat la Blaj în 1919, din dispoziția Consiliului Dirigent, a fost mutat la Alba Iulia în toamna aceluiași an. A funcționat până în 1939 în Palatul Justiției, unde a avut la dispoziție trei camere¹⁶. A avut ca sarcină realizarea reformei agrare în județ și, mai târziu, rezolvarea problemelor pe care reforma le-a generat. În ciuda lipsei de personal specializat și a fondurilor insuficiente, după un început dificil, sub Ion Maior, activitatea serviciului agricol s-a desfășurat corespunzător sub conducerea lui Vasile Danielescu, sprijinit constant de Ioan P. Tănase, agronom șef al cancelariei¹⁷.

¹² *Ibidem*, f. 11–16 (Potrivit *Regulamentului de Serviciu al Corpului Agronomic Județean* acestea erau: Serviciul culturilor agricole și de combatere a bolilor plantelor; Serviciul zootehnic; Serviciul viticol, al pomilor fructiferi și al pepinierelor; Serviciul grădinilor de legume; Serviciul albinăritului și al viermilor de mătase; Serviciul mașinilor agricole; Serviciul de îmbunătățiri funciare (drenaj, irigații); Serviciul conservării iazurilor și a peștelui; Serviciul industriei casnice; Serviciul meteorologic; Serviciul statisticii; Serviciul arhivei; Serviciul propagandei agricole, expozițiilor, premierilor și al bibliotecilor).

¹³ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 1/1921, f. 13 (Județul Alba Inferioară a fost împărțit în 5 regiuni agricole).

¹⁴ https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?idt=65850, accesat în 12 aprilie 2023. Vezi și Emil Petrini, *op. cit.*, pp. 304 și urm.

¹⁵ Adrian Onofrei, *op. cit.*, pp. 229–238.

¹⁶ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 1/1921, f. 98–99.

¹⁷ *Ibidem*, f. 89 (Deși în organigramă erau cinci posturi de agronomi regionali, consilieratul avea doar trei).

Un proces-verbal încheiat cu ocazia inspecției din 25–26 mai 1921, efectuată de inspectorul Comitetului Agrar din Cluj, subliniază că, deja, „Tablourile de improprietărire”¹⁸ fuseseră finalizate de către comitetele locale din județ, contestațiile¹⁹ făcute erau în general rezolvate, iar lucrările de distribuire a terenurilor intrate sub regimul arendării forțate erau spre finalizare.

Următorul consilier agricol, ajuns la conducere, a fost Onisifor Beju, în sarcina căruia a căzut îndreptarea erorilor și soluționarea problemelor pe care reforma agrară le-a generat.

Suprafața totală a orașului Alba Iulia, în 1921, era de 5.666 iugăre cadastrale²⁰, din care 2.639 iugăre și 140 stânjeni reprezentau pământ arabil, grădini și fânețe, iar 181 iugăre și 802 stânjeni erau vii. Cetatea întărită avea 260 iugăre cadastrale și 312 stânjeni, din care 185 iugăre și 867 stânjeni erau pământ arabil, fânaț, grădină, 28 iugăre și 1.414 stânjeni erau pășune și 45 iugăre și 1.231 stânjeni erau pământ neproductiv. Orașul deținea alte 1.778 iugăre și 803 stânjeni de pământ, din care 34 iugăre și 144 stânjeni erau teren arabil, grădină și fânaț, 101 iugăre erau plantații de vii, 373 iugăre și 239 stânjeni erau pășune, 1.202 iugăre și 500 stânjeni erau pădure, iar 168 iugăre și 1.419 stânjeni erau pământ neproductiv. Foștii iobagi din Mureș-Port aveau, la rândul lor, 93 de iugăre și 1.500 de stânjeni de pășune²¹.

În zona orașului Alba Iulia, reforma agrară a vizat marile moșii ale Episcopiei Romano-Catolice și ale călugărițelor romano-catolice, ale familiei Ioan și Aurel Cîrlea și ale lui Tanner Berl și consorții²². De asemenea, au fost supuși expropriării și câteva sute de mici proprietari care, în schimbul pământului dat pentru extinderea orașului, au fost despăgubiți și au primit loturi de pământ agricol în afara urbei. Câteva moșii ale unor particulari, declarate la Judecătoria de ocol Alba Iulia potrivit legii, nu au fost supuse expropriării deoarece pe suprafața acestora se aflau ferme, lăptării ori fabrici de spirt care, pentru a funcționa, aveau nevoie de teren agricol.

¹⁸ *Ibidem*, f. 21–23.

¹⁹ *Ibidem*, f. 157–158 (O astfel de contestație fusese înaintată Comitetului Agrar din Cluj de către locuitorii comunei Păclișa, în 28 martie 1921. Contestatarii informau că în hotarul comunei nu existau moșii mari de expropriat în afara domeniului Episcopiei Romano-Catolice care avea „18 iugăre de pământ arător, 4 $\frac{3}{5}$ iugăre fânaț și 77 iugăre pășune”. Comuna, care avea „500 capete de vite, 10 cai, 2300 oi și vreo 40 de capre”, nu avea suficientă pășune. Ori din cele 77 iugăre de pășune ale Episcopiei Romano-Catolice comuna primise doar o parte înspre pădure (numită „Cărămida”). Din cele 33 iugăre aflate la șes, 16 iugăre au fost date locuitorilor din Partoș (aparținători ai orașului Alba Iulia), deși aceștia aveau doar 160 de vite și mai primiseră 30 iugăre de pășune pe malul drept al Mureșului).

²⁰ Un iugăr cadastral avea 1600 de stânjeni pătrați, sau 57,54 ari, sau 0,5744 de hectare.

²¹ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 63/1921, f. 12 (*Tabloul general cu situația pământurilor pe categorii din jud. Alba de Jos*).

²² *Ibidem*, dos. 76/1921–1941, f. 9.

Exproprierile s-au făcut după o analiză detaliată a fiecărei situații în parte, răspunsurile la intervențiile proprietarilor expropriați fiind argumentate legal și punctual. Inițial, Comisia de ocol pentru expropriere și împroprietărire din Alba Iulia, compusă din judecătorul Toma Făurescu (președinte), agronomul regional Ioan P. Tănase, Emanoil Comănescu (delegat al Ministerului Agriculturii și Domeniilor) și Iosif Pap (secretar), împreună cu delegații țăranilor (Mihăilă Pop, Simion Câmpean și Nicolae Pleșa) și reprezentanții proprietarilor, a stabilit prețurile pe iugărul de pământ expropriat în funcție de categoria calitativă a terenului, ținând seama atât de prețurile practicate în perioada 1908–1913²³, cât și de venitul net obținut pe iugăr cadastral. În cazul pământului arabil prețul fixat a fost de 1.200 lei pe iugăr, la pășune de 400 lei, iar locul de fânaț de 1.200 lei²⁴. Ulterior, Comisia județeană de expropriere și împroprietărire²⁵ a decis ca prețul de expropriere să fie de 2.000 lei pentru iugărul de pământ arabil și 1.000 lei pentru un iugăr de pășune²⁶.

Domeniul întins al Episcopiei Romano-Catolice a Transilvaniei, în zona orașului, cuprindea 1.000 iugăre din care 844 iugăre erau pământ arabil, grădini și fânețe, 26 iugăre vie, 116 iugăre pășune și 14 iugăre era teren neproductiv²⁷. Ca persoană juridică de interes public, episcopia a fost expropriată de pământul avut în hotarul orașului Alba Iulia, cu excepția a 100 de iugăre de pământ cultivabil ce i s-au lăsat, conform legii. De asemenea, terenul intravilan, casele de locuit și viile au fost scutite de expropriere, potrivit art. 6 și 16 din legea agrară.

Prețul total de expropriere, stabilit cu acordul reprezentantului proprietarului (Episcopia Romano-Catolică a Transilvaniei), dr. Victor Kontz, a fost de 1.547.559 lei²⁸. În 1932, fostul proprietar a fost invitat de Direcțiunea Reformei Agrare, Serviciul Lichidărilor financiare, să ridice de la Casa de Depuneri și Consemnațiuni „valorile consemnate de Stat drept preț al exproprierii” și „debitele majorate cu valoarea cupoanelor rentelor emise pe anii 1926–1931²⁹ inclusiv (5% pe an)”³⁰.

²³ *Ibidem*, f. 4.

²⁴ *Ibidem*, f. 7, 39.

²⁵ *Ibidem*, f. 100, 183 (Inițial, în comisie au intrat: dr. Felix Dumitrean (președinte), Ion Aldea (secretar) și Vasile Danielescu (consilier agricol) și Emanoil Comănescu (delegat al Ministerului Agriculturii și Domeniilor). Din 1924 documentele de arhivă îl menționează ca secretar al comisiei pe dr. Nicolae Breaz. În 1927, în comisie au intrat un alt consilier agricol, Onisifor Beju, și un alt secretar, Samoilă Nagy).

²⁶ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 63/1921, f. 27, 61, 101, 126.

²⁷ *Ibidem*, f. 12 (*Tabloul general cu situația pământurilor pe categorii din jud. Alba de Jos*).

²⁸ *Ibidem*, dos. 76/1921–1941, f. 23, 39.

²⁹ *Ibidem*, f. 39 verso (Din 1926 fostul proprietar (episcopia) nu a mai încasat arenda).

³⁰ *Ibidem*, f. 42.

Comisia locală a expropriat și dreptul de vamă pe care episcopia îl avea în comun cu orașul, în baza art. 38 din lege. În privința dreptului de apă al episcopiei asupra râului Ampoi, brațul *Valea Nouă*, pe distanța Șard – Alba Iulia, acesta a fost desființat prin Constituția României din 29 martie 1923³¹. Parcelele situate în lungul căii ferate, pe partea orașului, fiind în intravilan, au fost scutite de expropriere³². Pe baza art. 41 din legea agrară, Comisia județeană de expropriere și împrumut a declarat reziliate contractele de arendare pe care episcopia le avea cu Gavrilă Lazăr și Ștefan Vicol, al căror obiect erau moșiile din Alba Iulia, Micești, Bărbant, Ciugud, Drâmbar.

Îndreptățiți la împrumut pe terenurile expropriate ale episcopiei au fost considerați locuitorii din Alba Iulia, Drâmbar, Șeușa, Ciugud, Pâclișa și Micești³³. Din dispozitivul de parcelare aflăm că din moșia episcopiei, situată în regiune de șes, s-a expropriat în favoarea orașului Alba Iulia o suprafață de 835 iugăre și 1.131 stânjeni³⁴, din care 250 iugăre și 220 stânjeni, teren arător, s-au dat despăgubire proprietarilor expropriați pentru locuri de casă, prin hotărârea Comisiei de ocol Alba Iulia nr. 83/1924 (confirmată ulterior prin hotărârea comisiei județene nr. 736/1924), restul suprafeței, cu excepția pășunii, fiind destinat împrumutării îndreptățiților și a funcționarilor căsătoriți și cu copii, potrivit art. 99 din legea agrară³⁵.

Ca rezerve de interes obștesc, pe seama Primăriei Alba Iulia și la dispoziția gratuită a îndreptățiților la locuri de casă au fost destinate 3 iugăre și 279 stânjeni pentru o cărămidărie și 1 iugăr și 800 stânjeni pentru depozitarea pietrișului. 20 de iugăre s-au păstrat pentru refacerea vechilor drumuri și construirea altora, noi. Pe seama Ministerului Agriculturii și Domeniilor au fost stabilite, ca rezervă, 10 iugăre situate lângă calea ferată. Garnizoana Alba Iulia a primit 15 iugăre cu grădini de zarzavat și 40 iugăre ca teren de instrucție în zona cetății, cu mențiunea că acordarea acestei suprafețe era condiționată de cedarea la schimb a locurilor din glaciul cetății pentru construirea de case. Închisoarea din Alba Iulia a primit un iugăr cu grădini de zarzavat. Tot un iugăr, lângă calea ferată, a primit Gara Mare pentru a-i servi ca depozit de lemne³⁶.

Au rămas episcopiei 176 iugăre și 742 stânjeni (77 iugăre și 1.498 stânjeni de teren arător, 30 iugăre fânaț, 32 iugăre și 389 stânjeni cu plantații de vii, 36 iugăre și 455 stânjeni de teren intravilan)³⁷.

³¹ *Ibidem*, f. 13 verso.

³² *Ibidem*, f. 8.

³³ *Ibidem*, f. 24 verso.

³⁴ 568 iugăre și 127 stânjeni de teren arător, 147 iugăre și 1.074 stânjeni de fânaț și 119 iugăre și 560 stânjeni de pășune.

³⁵ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 76/1921–1941, f. 15 față-verso.

³⁶ *Ibidem*, f. 16 față-verso.

³⁷ *Ibidem*, f. 15, 35.

Din moșia aflată în proprietatea călugărițelor romano-catolice din Alba Iulia s-au expropriat 24 iugăre și 630 stânjeni de pământ arabil, din care 8 iugăre au fost destinate despăgubirilor celor expropriați pentru locuri de casă, 16 iugăre au revenit îndreptățiților iar restul, de 630 stânjeni, noilor căi de acces³⁸. La dispoziția claustrului au rămas 35 iugăre și 385 stânjeni teren arabil, fânaț, vie și intravilan³⁹. O suprafață de 15 iugăre și 1.094 stânjeni a fost parcelată pentru a se distribui îndreptățiților după epuizarea terenurilor expropriate de la Episcopia Romano-Catolică și de la familia Cîrlea. Prețul celor 24 iugăre și 630 stânjeni a fost de 48.787 lei⁴⁰.

Și în acest caz exproprierea a întâmpinat dificultăți. Inițial, claustrul a cerut Comitetului Agrar⁴¹ revizuirea hotărârii comisiei județene din 7 iulie 1923, cerere considerată neîntemeiată în 1927⁴², apoi a inițiat o acțiune în justiție, ajunsă în 1932 la Înalta Curte de Casație și Justiție, care nu a dus la schimbarea de fond a problemei, hotărârea de exproprierie rămânând în continuare aceeași⁴³.

În legătură cu moșia lui Tanner Berl⁴⁴ și soții, îndreptățiți la împrăștiare au fost considerați locuitorii din Alba Iulia, Pâclișa și Micești. Pe moșia acestora din Alba Iulia exista o „școală de vie și cărămidărie” construite între 1917–1919. Pentru a funcționa, acestea aveau nevoie de 150 de iugăre. În plus, investițiile făcute aici de proprietari se ridicau la 400.000 lei, în 1921 moșia fiind evaluată la 2.100.100 lei. Potrivit dispozitivului de parcelare din 31 mai 1923, din moșie s-au expropriat 44 iugăre și 1.037 stânjeni⁴⁵. La dispoziția

³⁸ *Ibidem*, f. 109 verso, 123.

³⁹ *Ibidem*, f. 35.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 126.

⁴¹ *Ibidem*, f. 98 (Comitetului Agrar era format din: C. Nicolaescu, G. Cipăianu, E. Miclescu, A. Gane, A. Alexandrescu, C. Crăciunescu și E. Mandicevski.).

⁴² S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 76/1921–1941, f. 99, 110 (S-a solicitat scutirea de exproprierie pe motivul că în claustru exista un internat cu școală primară și civilă. Fiind vorba de o mănăstire și nu de o parohie, comisia a ținut cont de nevoile acesteia dispunând exproprierea doar a unei părți din moșia deținută de călugărițe.).

⁴³ *Ibidem*, f. 106.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 51–52, 67 (Proprietarii principali erau: Berl Tanner, Abraham Samuel și Ostfeld Izrael. Originari din Bucovina, aceștia, ajunși în Alba Iulia în timpul războiului, au cumpărat pământuri în 1917 și 1918, mai cu seamă de la Carol Löw și Maurițiu Baruch, deținând pământul împreună, cu drepturi egale. Suprafața de pământ specificată în iugăre cadastrale în cartea funduară era de 220 de iugăre, din care 106 erau pământ arător, 18 iugăre și 708 stânjeni erau pășune, 23 iugăre și 73 stânjeni erau fânaț, 56 iugăre erau vie, 11 iugăre și 730 stânjeni erau pomaturi și 6 iugăre și 203 stânjeni erau pământ neproductiv. Proprietarii principali mai dispuneau de o moșie în Pâclișa, de 83 de iugăre, pământ arător, pășune, fânaț, vie.).

⁴⁵ Adică 40 iugăre și 301 stânjeni pătrați pământ arabil și 4 iugăre și 736 stânjeni pătrați fânaț. (*Ibidem*, f. 54, 65).

proprietarilor au rămas 170 iugăre și 10 stânjani (pământ arabil, fânaț, pădure, vie, intravilan)⁴⁶.

Încă 50–55 iugăre de teren de calitate, aflate în raza orașului, au fost rezervate pentru alte împrumutări ori pentru alte interese cu caracter obștesc, general⁴⁷.

Proprietarii (Tanner Berl și soții) au încercat să-și salveze pământurile ieșind din indiviziune, moșiile rezultate, mult mai mici, fiind, potrivit prevederilor legii, excluse de la expropriere. Însă acțiunea nu s-a luat în considerare fiind ulterioară adoptării legii de reformă. Cu excepția celor aprobate de comisia județeană⁴⁸, nici vânzările de teren făcute după adoptarea legii nu au fost validate de către autorități⁴⁹. Comisia județeană a scutit de expropriere imobilele aflate în proprietatea Mariei Moldovan, văduva lui Carol Löw, cu o suprafață de aproximativ 12 iugăre, care erau din 1917 în proprietatea și folosința acesteia⁵⁰. A fost scutit de expropriere și imobilul ce servea drept teren industrial pentru cărămidărie și țiglărie, aflat în proprietatea Amaliei dr. Pop, a lui Athanasie Mârza, Nechifor Borza, Tanner Berl, Ostfeld Izrael și Abraham Samuel⁵¹.

În acest caz, în Comisia de ocol pentru expropriere și împrumutări au participat, ca reprezentanți ai proprietarilor, dr. Grigorie Gherman și dr. Ioan Colbazi⁵². Exproprierea s-a făcut în favoarea orașului, suprafața de 7 iugăre și 880 stânjani fiind destinată despăgubirilor proprietarilor expropriați pentru locuri de casă, potrivit hotărârii Comisiei de ocol nr. 83/1924 (confirmată apoi prin hotărârea Comisiei județene nr. 736/1924), iar restul, de 37 iugăre și 157 stânjani (pământ arabil și fânaț) fiind destinat împrumutării îndreptățiților⁵³. Pentru mărirea vetrei orașului, 7 iugăre și 271 stânjani au reprezentat rezerva stabilită pentru circa 20 de locuri de casă, a câte 420 stânjani, conform planului de dezvoltare urbanistică. În același timp, 4 iugăre și 1.280 stânjani au fost destinate vetrei unui sat nou pentru țigani (viitorul cartier „Lumea Nouă”), fiind avute în vedere, la început, 64 de locuri de casă a câte 120 stânjani⁵⁴.

Abia în 1930, documentația exproprierii și împrumutării împreună cu referatul de plată au ajuns la ministerul de resort. Suma atribuită proprietarilor pentru suprafața expropriată, depusă în 1931 la Casa de Depuneri și

⁴⁶ Suprafața rămasă după expropriere era împărțită în: 102 iugăre și 1141 stânjani de pământ arabil, 5 iugăre și 3 stânjani de pășune, 50 iugăre și 332 stânjani cu plantații de vii, 3 iugăre și 930 stânjani de teren intravilan. (*Ibidem*, f. 54).

⁴⁷ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 76/1921–1941, f. 71.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 70 verso.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 68 verso, 70 verso.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 70.

⁵¹ *Ibidem*, f. 69.

⁵² *Ibidem*, f. 66.

⁵³ *Ibidem*, f. 54 verso, 55 verso.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 55.

Consemnațiuni pe baza actelor întocmite în teritoriu, a fost de 89.200 lei⁵⁵. În 1932 s-a înaintat Direcției Financiare din cadrul ministerului și „Tabloul de debit al locuitorilor împroprietăriți pe moșiile expropriate în hotarul orașului Alba Iulia”⁵⁶.

Unul dintre foștii proprietari, Ostfeld Izrael, nu încasase până în 1935 arenda forțată pe intervalul 1922–1931 de pe urma imobilelor ce-i fuseseră expropriate. Pentru a-și valorifica dreptul, la 1 mai 1935 l-a împuternicit pe avocatul Camil Velican să-l reprezinte în instanță⁵⁷.

La 11 septembrie 1921, potrivit dispozițiilor art. 65 din Legea pentru reforma agrară în Transilvania, Banat Crișana și Maramureș, a fost înregistrată la Judecătoria de ocol moșia aflată în proprietatea statului român (Regiunea silvică „Sebeșul săsesc”) situată în zona Mureș-Port, Oarda de Jos și Sebeșul săsesc, în vederea exproprierii⁵⁸. Moșia a fost expropriată în întregime⁵⁹. Pe baza hotărârii de expropriere, dată de Comisia de ocol Alba Iulia și confirmată apoi de comisia județeană (4 septembrie 1923)⁶⁰, s-au atribuit orașului 46 iugăre și 1.029 stânjeni (teren arabil)⁶¹. O parte (3 iugăre și 656 stânjeni) s-a dat Bisericii ortodoxe Partoș, alte 7 iugăre și 800 stânjeni au fost destinate construirii de case în Partoș, un iugăr fiind rezervat amenajării noilor căi de acces. S-au asigurat 742 stânjeni de pășune orașului și cătunului Partoș. Circa 4 iugăre de pământ au fost ocupate de CFR încă din 1922⁶², fără nici o formă legală, fiind solicitate în 1929 comisiei de ocol din oraș, de către ministerul de resort, actele privind exproprieria și împroprietărirea făcute pe seama acestei moșii⁶³.

Declarații despre moșiile deținute au făcut și Iuliu Ionász, Vilma și Edith Glück și familia Cîrlea, mari proprietari de pământuri în zona orașului și în alte părți ale județului. Dacă moșiile lui Iuliu Ionász, Vilma și Edith Glück nu au fost supuse exproprierii, o parte din moșia familiei Cîrlea a fost expropriată.

Iuliu Ionász avea în proprietate 25 iugăre și 305 stânjeni pământ arabil în Alba Iulia. Deținea pământ și la Bărbant, Berghin și Secaș. În Alba Iulia, pe moșie avea o fermă de vite și porci de prăsilă, o lăptărie model și o fabrică de spirit. Moșia era lucrată chiar de proprietar. Investițiile făcute pe moșie au

⁵⁵ *Ibidem*, f. 61, 62, 65 verso.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 79.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 82–83.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 148–149.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 35 verso.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 156.

⁶¹ *Ibidem*, f. 157 și urm.

⁶² În vederea organizării încoronării suveranilor României Mari la Alba Iulia s-a dispus și construirea unor noi linii de cale ferată pe care să gareză trenurile sosite cu invitați, prilej de preluare a unor terenuri de către CFR fără acte legale.

⁶³ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 76/1921–1941, f. 154.

fost evaluate la 4.000.000 lei. Moșia nu a fost expropriată datorită fermei și a instalațiilor industriale⁶⁴.

Vilma și Edith Glück aveau în proprietate, în Alba Iulia, 83 iugăre și 1.267 stânjeni de pământ (55 iugăre erau pământ arabil, 3 iugăre erau pășune, 22 iugăre erau vii iar restul era pământ neproductiv)⁶⁵. Mai dețineau moșii în Sântimbru, Galtiu, Galda de Jos, Stremț, Vințu de Jos, Totoi, Coșlariu, Ciugud, Seușa⁶⁶. Avea acestora includea și o fabrică de spirt în Alba Iulia (fondată în 1879) și una în Galtiu (inaugurată în 1900) pentru a căror funcționare, după opinia autorităților, ar fi fost nevoie de 700 iugăre teren cultivabil. Vilma și Edith Glück moșteniseră și Moara „Johanna” (fondată în 1894), lângă Gara Mare din oraș. Din acest motiv, nici moșia acestora nu a fost supusă exproprierii.

Familia Cîrlea avea în proprietate 222 iugăre și 705 stânjeni în Alba Iulia și Drâmbăr⁶⁷. Cu excepția a 15–20 iugăre date în arendă ori în parte celor care lucraseră cu ziua pe moșie, restul pământului a fost lucrat în regie proprie, familia Cîrlea fiind o familie de agricultori cu renume în zonă⁶⁸. Din dispozitivul de parcelare, întocmit pe baza hotărârii comisiei de ocol și confirmată de comisia județeană în 5 iulie 1923, aflăm că din moșia familiei Cîrlea s-au expropriat 26 de iugăre⁶⁹, aici fiind luate în considerare și cele 5 iugăre și 1.082 de stânjeni donate deja gratuit de către proprietari pentru construirea Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia⁷⁰.

Proprietarului i-au rămas în final 185 iugăre și 567 stânjeni pământ cultivabil și fânaț. Din suprafața expropriată au fost parcelate 13 iugăre pentru 48 de locuri de casă a câte 420 stânjeni, care s-au creat ca rezerve pentru extinderea vetrei orașului potrivit planului provizoriu de dezvoltare urbanistică⁷¹. Suma de 52.000 lei a reprezentat prețul de expropriere stabilit prin hotărârea definitivă a comisiei județene din 20 noiembrie 1923. Abia după definitivarea exproprierii, în 1930, suma s-a consemnat în contul statului, la Casa de Depuneri și Consemnațiuni, pe numele judecătorului de ocol de la Secția Cărții funduare Alba Iulia și la dispoziția proprietarului Aurel Cîrlea⁷².

La fel ca în tot Ardealul, și în Alba Iulia reforma agrară a pus capăt existenței marilor proprietari. Practic s-a schimbat repartiția proprietății agrare. S-a creat un nou cadru necesar dezvoltării, predominantă fiind mica proprietate

⁶⁴ *Ibidem*, f. 163–164.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 167.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 167 verso.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 184 verso.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 198 verso.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 178, 189.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 184.

⁷¹ *Ibidem*, f. 180.

⁷² *Ibidem*, f. 190, 192, 194.

țărănească. Pădurile și pășunile, formate ca proprietăți comunale, au avut un statut aparte. Au fost excluse de la expropriere, un principiu impus prin legile de reformă agrară din 1919 și 1921 și menținut și în următoarele legi care vizau aceste categorii de proprietăți. Concomitent s-a întărit rolului statului în exploatarea lor, cu respectarea legislației în materie.

Până în 1928, în Alba Iulia au fost expropriate prin reforma agrară terenuri cu suprafața de 1.177 iugăre și 1.359 stânjeni pământ arabil⁷³, provenit de la Episcopia Romano-Catolică, de la claustrul călugărițelor romano-catolice din oraș, de la mari moșieri (precum Tanner Berl și consorții, Ion Cîrlea și fiul), dar și de la 104 mici proprietari (cărora li s-au luat terenuri în scopul extinderii orașului dar care au fost despăgubiți cu terenuri localizate în afara orașului), de la Statul Român, Ministerul Armatei – Domeniile Militare (care a primit la schimb un alt teren pentru instrucție) și de la 6 biserici (care au primit la schimb alte loturi). Au fost luate în primire de serviciul agricol, cu totul (păduri și terenuri cultivabile inclusiv), 8.363 iugăre și 1.114 stânjeni. Au intrat în proprietatea orașului păduri și pășuni cu suprafața de 1.582 iugăre și 479 stânjeni⁷⁴. Din 1931, însă, au apărut o serie de probleme legate de modul defectuos de realizare a reformei agrare, a căror soluții de rezolvare nu s-au găsit până la sfârșitul perioadei interbelice.

Probleme apărute pe parcurs în realizarea reformei agrare

Problema împrumutărilor făcute cu nerespectarea prevederilor legale de către Comisia de ocol Alba Iulia s-a pus în discuție pentru prima dată în 1931. Constatarea ilegalităților a făcut necesară reanalizarea lucrărilor comisiei și găsirea unor soluții legale de rezolvare.

Între 13–17 mai 1931⁷⁵, generalul Vasile Gheorghe Stănescu, delegat al Ministerului Armatei, inginerul agronom inspector Ion Max Popovici, delegat al Ministerului Agriculturii și Domeniilor, asistați de Onisifor Bejan, consilier agricol al județului Alba, au examinat la fața locului modul în care s-a făcut schimbul de teren intervenit între aceste ministere, felul în care s-au făcut împrumutările cu locuri de casă, precum și posibilitățile de modificare a parcelărilor făcute, în sensul micșorării suprafeței loturilor în așa fel încât toți cei care aveau dreptul la un lot să fie împrumutați numai pe suprafața de 37 hectare și 9.224 mp, cedată de Garnizoana Alba Iulia și prevăzută de legea specială pentru acest schimb.

Primăria Alba Iulia nu a dispus de terenuri pentru împrumutarea demobilizaților cu loturi de casă. În aceste condiții, cei interesați, civili și

⁷³ *Ibidem*, dos. 99/1928, f. 2.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 2.

⁷⁵ *Ibidem*, dos. 76/1921–1941, f. 226–235 (*Procesul verbal din 13, 14, 15, 16, 17 mai 1931*).

militari, nu au putut aspira decât la terenurile din glaciul cetății, proprietatea Ministerului Armatei, și la terenurile agricole aflate în apropierea orașului (la aproximativ 1–2 km), expropriate de la Episcopia Romano-Catolică.

În 1925, comandantul Garnizoanei Alba Iulia, colonelul Cristea Ivanovici, îndreptățit și interesat personal la împrumut, după o înțelegere prealabilă cu Comisiunea de expropriere și împrumut Alba Iulia, a propus Corpului 6 Armată, în interesul împrumutării cu locuri de casă a circa 200 de ofițeri, să se cedeze Ministerului de Agricultură din terenul aflat în proprietatea Ministerului Armatei, situat în jurul cetății Alba Iulia, o suprafață de 20 ha și 9.304 mp teren urban în schimbul a 31 ha și 6.553 mp teren rural masat într-un singur lot⁷⁶, care să fie câmp de instrucție pentru trupele garnizoanei. Ministerul Armatei a acceptat schimbul în condițiile propuse, stabilind prin ordin ca schimbul să se facă numai după ce legea specială va fi votată, promulgată și publicată în Monitorul Oficial, aspect care a nemulțumit comisia de ocol din oraș.

Prin adresa nr. 411, din 26 august 1925, comisia de ocol a pretins Ministerului Armatei să i se cedeze din terenul cetății o suprafață de 37 ha și 9.224 mp fără să mărească echivalentul suprafeței de teren rural oferit la schimb. Iar terenul dat la schimb urma să fie format acum din două loturi. Mai mult, pe terenul cedat de Ministerul Armatei urmau să fie împrumutați și funcționari superiori civili care aveau prioritate în fața subofițerilor reangajați, aceștia din urmă primind locuri de casă pe terenul din câmp. Ministerul Armatei, în acord cu Ministerul Agriculturii, a acceptat noile condiții ale comisiei locale cu o excepție, ca cei împrumutați pe terenul pe care îl cedează să fie ofițeri și subofițeri activi și în rezervă, precum și oameni de trupă care participaseră la război⁷⁷.

În așteptarea legii speciale, sub presiunea Comisiei de ocol Alba Iulia, Ministerul Armatei a acceptat predarea anticipată de către Garnizoana Alba Iulia a terenului cerut pentru împrumut. Predarea s-a făcut de către colonelul Cristea Ivanovici în 23 martie 1926. Depășindu-și mandatul, acesta a predat comisiei de ocol o suprafață de 49 ha și 115 mp care s-a distribuit de comisie celor interesați (demobilizați, dar și persoane care nu au făcut serviciul militar, mulți îndreptățiți fiind excluși de pe liste), în cursul lunilor aprilie și mai 1926.

În ianuarie 1927, printr-o nouă adresă, Comisia de ocol Alba Iulia a solicitat Ministerului Armatei să intervină pentru a urgenta votarea legii. Abia la 12 februarie 1927 legea s-a votat în Camera Deputaților. Fără a mai aștepta votul în Senat, promulgarea și publicarea legii în Monitorul Oficial, prin procesul-verbal nr. 138, din 24 februarie 1927, schimbul de terenuri și distribuirea loturilor au fost declarate definitive, la 4 martie 1927, fiind depuse actele pentru intabulare.

⁷⁶ Lotul era expropriat de la Episcopia Romano-Catolică.

⁷⁷ S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 76/1921–1941, f. 228.

Legea specială, publicată în Monitorul Oficial nr. 97, din 4 mai 1927, a prevăzut clar că erau cedate doar 37 ha și 9.224 mp pe glaciul cetății pentru împrumutarea demobilizaților⁷⁸. În pofida legii, parcelarea și intabularea s-a făcut pe 40 ha și 115 mp. O suprafață de 5.625 mp, situată în interiorul cetății, a primit Episcopia Romano-Catolică cu titlul de grădină de zarzavat.

Comisia a împrumutat și autorități publice, fără a ține seama de necesitățile deschiderii de străzi. Din terenul primit în intravilan a parcelat și a distribuit loturi exagerat de mari (între 1.400–2.500 mp) funcționarilor superiori și particulari, încălcând și din acest punct de vedere legea care stabilea clar întinderea suprafeței destinată ca loc de casă la oraș. În același timp, terenul expropriat din afara orașului a fost parcelat în loturi mult mai mici (între 400–800 mp)⁷⁹.

Mulți dintre cei împrumutați au vândut destul de repede locul de casă primit. Alții, lipsiți de resurse financiare, nu au reușit să construiască nimic pe lotul primit, în intervalul de timp stabilit prin lege. Cei împrumutați pe terenul din fața clădirii Liceului „Mihai Viteazul”⁸⁰, în construcție, care nu a figurat în planul înaintat inițial Ministerului Armatei dar care a fost predat în mod arbitrar comisiei de ocol de către colonelul Ivanovici, s-au văzut în situația de a fi obligați să renunțe la teren când, la nivel central, s-a dispus ca nimic să nu afecteze vizual noua clădire a liceului. Ministerul Instrucțiunii acceptase ridicarea clădirii liceului în acel loc cu condiția expresă ca în fața lui să nu se construiască niciodată nimic. Atunci când a sesizat contrariul, Ministerul Instrucțiunii a solicitat Primăriei Alba Iulia să nu elibereze autorizații de construcție pe aceste loturi.

În 1931, în urma analizei s-a concluzionat că împrumutarea, fiind făcută cu încălcarea Legii speciale din 30 aprilie 1928, este nulă. Era posibilă o nouă împrumutare fiindcă loturile parcelate erau mari și puțini dintre cei împrumutați reușiseră să construiască case. Iar terenul din fața liceului fusese destinat organizării în viitor a unor festivități militare și pentru defilarea armatei, Alba Iulia fiind orașul Unirii și Încoronării.

Ca atare, se impuneau ca măsuri: anularea lucrărilor de împrumutare; suspendarea lucrărilor de intabulare, aflate în curs, impuse de comisia de ocol în 4 martie 1927; procedarea la o nouă parcelare, excluzându-se de la împrumutare persoanele care nu erau îndreptățite prin legea specială; împrumutarea să se facă pe suprafața de 37 ha și 9.224 mp, stabilită în legea specială; la lucrările de împrumutare să participe un reprezentant al Primăriei Alba Iulia în scopul respectării proiectelor sale de edilitate; loturile să fie reduse

⁷⁸ *Ibidem*, f. 210

⁷⁹ *Ibidem*, f. 231.

⁸⁰ Profesorii Virgil Cucuiu, Ioan Sandu și Ludovic Szarvaș, chiar dacă până în 1931 nu au reușit decât să-și îngrădească locul de casă, au invocat dreptul de proprietate definitivă asupra loturilor primite care erau înscrise deja în Cartea Funciară.

până la maxim 1.000 mp⁸¹; pe terenul rămas disponibil să fie împroprietăriți cu loturi de casă demobilizați, ofițeri și funcționari mutați ulterior în Alba Iulia⁸².

Deși discutate și acceptate în principiu, aceste măsuri nu s-au aplicat iar problema a fost reluată mai târziu de rezidentul regal Dănilă Papp, care avea planuri mari de sistematizare a orașului Alba Iulia, devenit din 1938 reședință a Ținutului Mureș.

În 1941, inginerul agronom Gheorghe Tănăsescu, inspector general, conformându-se delegației Inspectoratului General de Control nr. 1151/1941, împreună cu inginerul agronom Ioan Savu, directorul Camerei Agricole Alba, și Ioan P. Tănase, agronom la Biroul Geniul Rural al Camerei, după o analiză care a avut ca obiect împroprietărirea cu locuri de casă a locuitorilor din Alba Iulia, au constatat că au fost expropriate 330 iugăre și 998 stânjeni din care 83 iugăre și 837 stânjeni au provenit de la Ministerul de Război – Domeniile Militare, 154 iugăre și 1.339 stânjeni de la 104 mici proprietari, 85 iugăre și 1.547 stânjeni de la 3 proprietari mari și 6 biserici și 6 iugăre și 475 stânjeni de la orașul Alba Iulia⁸³. De asemenea, analiza făcută a scos la lumină istoricul în materia exproprierilor și împroprietărilor la Alba Iulia.

În timp ce terenul preluat de la Ministerul de Război a avut ca destinație împroprietărirea demobilizaților, potrivit legii votate la 12 februarie 1927 și publicată în Monitorul Oficial nr. 97, din 4 mai 1927, restul terenurilor s-a expropriat pe baza art. 14 din Legea agrară pentru Transilvania, din 1921.

965 de loturi s-au atribuit demobilizaților și celor îndreptățiți iar 100 de loturi au fost date pentru colonia țigănească. Au fost păstrate rezerve de interes obștesc și pentru construirea drumurilor de acces. După definitivarea lucrărilor, „parcelarea s-a făcut cadastral potrivit planului din dosarul 3/35 din anul 1932 al Ministerului Agriculturii Direcțiunea Reformei Agrare, fila 5”⁸⁴, punerea în posesie fiind realizată de comisia de ocol încă din 24 februarie 1927, după care au urmat intabulările în Cartea funduară. Divizarea în loturi s-a făcut de către Serviciul Agricol Alba, cu Raportul nr. 899, din 5 martie 1932, Direcțiunea Funciară din cadrul Ministerului Agriculturii dând un ordin de confirmare a lucrărilor trei săptămâni mai târziu⁸⁵.

În 1937, prin adresa nr. 123, din 10 ianuarie, Primăria Alba Iulia a solicitat Direcțiunii Reformei Agrare să i se facă cunoscute mijloacele de constrângere

⁸¹ Acolo unde nu se putea reduce suprafața lotului pentru casă, din cauza construcțiilor, proprietarul urma să plătească Ministerului Agriculturii surplusul de teren la prețul comercial al zilei.

⁸² S.J.A.A.N., F.S.C.A.A., dos. 76/1921–1941, f. 234–235.

⁸³ *Ibidem*, f. 219.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 219 verso.

⁸⁵ *Idem*.

a celor care nu au reușit să-și construiască case împiedicând astfel dezvoltarea noilor cartiere. Serviciul Agricol Alba, însărcinat cu cercetarea în teren, a întocmit un tablou nominal cu cei care au vândut loturile primite și cu cei care au lăsat terenul viran, propunând primăriei orașului să extindă termenul de edificare cu 5 ani după care să se aplice sancțiunile prevăzute de legea agrară. În plus, după o cercetare la Percepția de Stat Alba Iulia s-a constatat că rămăseseră neachitate 362 de loturi⁸⁶. Mai mult, după examinarea planului parcelar s-a constatat că, în urma solicitării lui Dănilă Papp, Rezident Regal al Ținutului Mureș, printre cei deposezați prin hotărârea Judecătoriei de Pace Mixtă Alba Iulia, nr. 2855, din 20 mai 1939, mulți erau ofițeri și subofițeri⁸⁷.

În ciuda acestor lucruri care demonstau fără tăgadă încălcarea flagrantă a legii, hotărârea judecătorească de depozare a celor 411 proprietari de locuri de casă nu fusese pusă în practică, nefiind definitivă în 1940 și existând încă procese pe rol⁸⁸.

Concluzii

După formarea României Mari, reforma agrară a reprezentat una dintre priorități. Trebuia creat cadrul legislativ necesar restructurării agriculturii. Inițiată prin sistemul arendărilor forțate, reforma agrară a continuat prin legile de reformă din 1919 și 1921 și a fost finalizată prin legile adoptate ulterior, în deceniile trei și patru.

Consilieratul agricol al județului Alba Inferioară, înființat la Blaj în 1919, din dispoziția Consiliului Dirigent, și mutat la Alba Iulia în toamna aceluiași an, a avut ca sarcină realizarea reformei agrare în județ și, apoi, rezolvarea problemelor pe care reforma le-a generat. În zona orașului Alba Iulia, reforma agrară a vizat marile moșii ale Episcopiei Romano-Catolice și ale călugărițelor romano-catolice, ale câtorva familii de mari latifundieri. Au fost supuși exproprierii și câteva sute de mici proprietari care, în schimbul pământului dat pentru extinderea orașului, au fost despăgubiți și au primit loturi de pământ agricol în afara urbei. Nu au fost supuse exproprierii, conform legii, câteva moșii particulare unde se aflau ferme, lăptării ori fabrici de spirt care, pentru a funcționa, aveau nevoie de teren agricol.

La fel ca în tot Ardealul și în Alba Iulia, reforma agrară a pus capăt existenței marilor proprietăți. Practic s-a schimbat repartitia proprietății agrare. S-a creat un nou cadru necesar dezvoltării, predominantă fiind mica proprietate

⁸⁶ *Ibidem*, f. 221–225.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 219 verso.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 220.

țărănească. Pădurile și pășunile, formate ca proprietăți comunale, au avut un statut aparte, fiind excluse de la expropriere.

Până în 1928, în Alba Iulia au fost expropriate prin reforma agrară terenuri cu suprafața de 1.177 iugăre și 1.359 stânjeni pământ arabil⁸⁹, provenite de la Episcopia Romano-Catolică, de la claustrul călugărilor romano-catolice din oraș, de la mari moșieri (precum Tanner Berl și consorții, Ion Cîrlea și fiul), dar și de la 104 mici proprietari (cărora li s-au luat terenuri în scopul extinderii orașului dar care au fost despăgubiți cu terenuri localizate în afara orașului), de la Statul Român, Ministerul Armatei – Domeniile Militare (care a primit la schimb un alt teren pentru instrucție) și de la 6 biserici (care au primit la schimb alte loturi). Au fost luate în primire de serviciul agricol, cu totul (păduri și terenuri cultivabile inclusiv), 8.363 iugăre și 1.114 stânjeni. Au intrat în proprietatea orașului păduri și pășuni cu suprafața de 1.582 iugăre și 479 stânjeni⁹⁰.

O analiză întreprinsă în 1941 de către inginerul agronom Gheorghe Tănăsescu, în calitate de inspector general, a scos la lumină istoricul în materia exproprierilor și împrumuturilor făcute la Alba Iulia în perioada 1919–1940, precum și problemele legate de modul defectuos de realizare a reformei agrare, apărute din 1931 și ale căror soluții de rezolvare nu s-au găsit până la sfârșitul perioadei interbelice.

Bibliografie

Surse inedite

Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale

Fond Serviciul și Consilieratul agricol al județului Alba

Surse editate. Lucrări generale și speciale

Decret-lege privind reforma agrară din 10 septembrie 1919, în Decretele, Regulamentele și Ordonanțele Consiliului Dirigent din Transilvania publicate în Gazeta Oficială din 1918–1920. (Retipărire), Ed. Buletinului Justiției din Cluj. Tipografia Fondul Cărților Funduare, Cluj 1929.

Instrucțiunile privitoare la lucrările comitetelor locale pentru stabilirea dreptului de împrumut în Transilvania, Banat și ținuturile ungurene, nr. 21842 din 27 mai 1920.

Onofrei, Adrian, „Legislația agrară în Transilvania în perioada interbelică (1918–1940)”, în *Revista Bistriței*, nr. VII/1993–1994.

⁸⁹ *Ibidem*, dos. 99/1928, f. 2.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 2.

Petrini, Emil, „Reforma agrară”, în *Transilvania, Banatul Crișana, Maramureșul. 1918–1928*, Ed. Cultura Națională, București, 1929.

Webografie

<https://centenarulromaniei.ro/rezolutia-adunarii-nationale-alba-iulia-1-decembrie-1918/>, accesat în 12 aprilie 2023.

https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?id=65850, accesat în 12 aprilie 2023.

Impactul bolilor sociale asupra populației județului Arad în perioada interbelică

The Impact of Social Diseases on the Population of Arad County in the Interwar Period

MIRELA PACHIȚA*

Abstract: The interwar period presents several specific characteristics in the evolution of the health sector, particularly in Arad and, in general, in Romanian society. Thus, depending on the adversities it had to endure, the population was forced to cope with changes in health legislation and numerous diseases, which increased dramatically over time and marked the evolution of society. The subject of social diseases is very interesting in light of the intense activity of health offices, which began after World War I with the aim of combating them. From this point of view, I have analyzed some social diseases that have marked the health of the population in Arad, in terms of the number of cases and deaths caused. Thus, I have presented some infectious diseases, such as tuberculosis, malaria, venereal diseases, and cancer, through the lens of the legislation and cases found in the records of the time. The evolution of the health sector is reflected in the introduction of free consultations, the importance given to preventive immunizations and prophylactic activities, and the organization of conferences by doctors on various topics related to curative and preventive medicine. It is important to show the conditions that triggered those diseases, the measures taken by public authorities to prevent their spread, the methods of treatment, and the prophylactic measures imposed by laws and special regulations for each social disease. All of these are evidenced by various statistics on the evolution of diseases over time, morbidity and mortality rates, compiled at the level of health districts in Arad County.

Keywords: Arad County, social diseases, physician, sick, treatment, vaccine, health, hospital.

* Șef Serviciu Județean Arad al Arhivelor Naționale, mirela.pachita@arhivelenationale.ro.

Profilaxia și combaterea bolilor presupune, întâi de toate, reglementarea din punct de vedere juridic a măsurilor necesare de a fi luate pentru menținerea sănătății populației, stabilirea originii sau a cauzei primelor cazuri ale bolilor respective și măsuri de împiedicare a răspândirii acestora. Încă din cele mai vechi timpuri, bolile au fost clasificate de către specialiști în două mari grupe, care țin de natura și de modul de manifestare la nivelul indivizilor, și anume boli sociale și boli infecțioase – epidemii.

Pentru a contura tabloul bolilor sociale din perioada interbelică în municipiul și județul Arad este necesar să trasăm câteva aspecte esențiale ale sănătății poporului român din această perioadă. Astfel, la nivelul întregii țări starea de sănătate în lumea satelor era mai mult decât precară. Spre sfârșitul perioadei interbelice existau circa 1.500 de medici rurali, care trebuiau să asiste o populație sătească de 15,5 milioane de locuitori, un medic revenind în medie la peste 17.000 de săteni. În același timp, în Germania un medic revenea la 2.317 locuitori rurali, iar în Italia la 3.000 locuitori rurali. S-a creat și o anumită mentalitate, țăranii români neacceptând să apeleze la doctor sau la medicamente¹. Pe de altă parte, în mod firesc, starea de sănătate în mediul urban era mult mai bună. Mulți dinte orășeni erau supravegheați de „medicul de familie”, care prescria tratamentele necesare prevenirii îmbolnăvirilor. În caz de necesitate, aceștia mergeau la spital, unde făceau analize complexe².

Totuși, după cum remarcă și specialiștii vremii, starea sanitară nu era aceeași în toate provinciile țării. Astfel în Ardeal populația rurală era consultată de către medici și plătea pentru serviciile acestora și pentru medicamente, la fel se întâmpla și în Bucovina și Basarabia; gratuitatea în aceste provincii a fost întotdeauna redusă. De altfel, în unele provincii lucrările de edilitate în ceea ce privește salubritatea erau mai numeroase și mai bine concepute decât în restul țării. În privința sănătății publice, existau de asemenea deosebiri destul de mari; în Vechiul Regat erau anumite boli, cum erau pelagra și paludismul, care erau rar întâlnite și cu un caracter mai puțin grav în restul țării. Pe de altă parte, alcoolismul era mai întins în Ardeal, Bucovina și Basarabia³.

Legea sanitară din 14 iulie 1930 enumera în cadrul general al bolilor infecțioase și o altă categorie de boli, cum ar fi: conjunctivita granuloasă, malarie, pelagra, „rugeolă”, tuberculoza, varicela, blenoragie, sifilisul, etc.; care cereau

¹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX (1918–1948)*, Editura Paideia, București, 1999, p. 83.

² *** *Istoria Românilor*, vol. VIII, *România Întregită (1918–1940)*, Ioan Scurtu (coord.), București, Ed. Enciclopedică, 2003, p. 170.

³ Dr. M. Enescu, „Pentru ce nu avem o stare sanitară bună?”, în *Sănătatea Publică, Buletinul Oficial al Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale*, anul XLII, nr. 3–4, mart.-apr., Tipografia Cultura București, 1930, p. 350.

măsuri imediate doar în cazul în care ar fi devenit frecvente, sau ar fi luat un caracter grav⁴. În cele ce urmează ne-am oprit atenția asupra câtorva dintre aceste boli, care au cunoscut o întindere mai mare și care și-au lăsat amprenta asupra evoluției demografice în județul Arad, de-a lungul celor două decenii interbelice.

Tuberculoza. Aceasta este o boală bacteriană cauzată de unele specii de microbacterii (*bacilul tuberculos*). Menționată în izvoarele antice egiptene și de către Hipocrat, tuberculoza a apărut de-a lungul istoriei, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, a căpătat proporții epidemice ca urmare a industrializării rapide și a urbanizării din Occident, unde a constituit principala cauză a mortalității până la începutul secolului al XX-lea⁵.

Este necesar de luat în considerare faptul că în perioada dualismului austro-ungar exista un dispensar pentru bolnavii tuberculoși, în municipiul Arad, însă acesta făcea mai mult tratament decât profilaxie⁶. În anul 1926 a fost emisă *Legea pentru combaterea tuberculozei*, ceea ce însemnat un real progres pe calea combaterii și tratării acestei boli pentru întreaga țară. Tot atunci a început și campania de vaccinare antituberculoasă în România, pe care *Institutul de seruri și vaccinuri „Dr. I. Cantacuzino”* a extins-o sistematic în anii următori. Fiind important de precizat faptul că în anul 1930, România ocupa locul al doilea în lume, după Franța, în privința numărului de vaccinări antituberculoase efectuate⁷.

Conform Legii pentru organizarea Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale din 23 martie 1926, tuberculoza trebuia să fie obligatoriu declarată. Astfel, orice medic care se ocupa de un bolnav de TBC cu „focar deschis” avea datoria de a-l declara autorității sanitare locale. Pe de altă parte, Oficiile de stare civilă erau obligate să comunice autorităților sanitare orice caz de deces prin tuberculoză. Medicii care supravegheau institutele de orice fel, publice și private, civile și militare, trebuiau să comunice cu regularitate cazurile confirmate de TBC.

În circumscripțiile rurale, în afara îndatoririlor generale, organele sanitare aveau obligația de a cerceta și înregistra periodic cazurile de tuberculoză din cercul lor de activitate, întocmind tabele nominale. Trebuie precizat că bolnavilor de tuberculoză li se acorda dreptul de a fi examinați și îngrijiți în mod gratuit, dacă aceștia erau lipsiți de mijloacele materiale necesare. Ei fiind obligați de a se supune măsurilor de pază luate în interesul public. Izolarea obligatorie

⁴ C. Hamangiu, *Codul General al României*, vol. XVIII, Ed. Libr. „Universala” Alcalay & Co, București, 1930, p. 714.

⁵ *** *Enciclopedia Universală Britannica*, vol. XV, Ed. Litera, București, 2010, p. 312.

⁶ Ioan Nichin, *Monografia Administrativă a Județului Arad. Realizările Administrației Românești de la Unire până la anul 1938*, p. 170.

⁷ D. Șandru, „Populația Rurală a României între cele două războaie mondiale”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”* (Supliment II), Ed. Academiei R.S.R., Iași, 1980, p. 186.

a bolnavilor de tuberculoză în spitale sau în case de izolare, fiind impusă în toate cazurile în care, din rea-voință sau din lipsă de mijloace pentru îngrijirea la domiciliu sau de nesupunere la măsurile de pază, cel infectat constituia un pericol pentru cei din jur.

Dezinfectarea unei locuințe contaminate cu tuberculoză reprezenta o măsură strict necesară pentru autoritățile sanitare. Măsurile de supraveghere medicală, cele de profilaxie generală sau specială a unor categorii (fabrici, școli, cazărmi, azile, etc.), cele de dezinfecții se executau de organele prevăzute de lege. Județele și comunele aveau datoria de a crea instituții care să prevină și să ofere asistența medicală a tuberculoșilor. Orice județ, unde era constatată o mortalitate cauzată de TBC de 20/10.000 locuitori, trebuia să înființeze dispensare și case de izolare sau sanatorii⁸.

În conformitate cu dispozițiile art. 87 al legii din 1926, orice funcționar al comunei urma să fie întreținut pe contul comunei în sanatorii, iar familia să fie ajutată dacă tuberculoza devenea „manifestă” (activă) la un an după intrarea sa în funcțiune. În acest scop, se cerea Prefecturii Județului Arad de către Ministerul de Interne, alocarea de fonduri în bugetul pe anul 1927⁹.

Mai trebuie adăugat că, tot în anul 1926, a fost înființat pe lângă Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale un *Consiliu central de apărare contra tuberculozei*. Acesta avea sarcina de a elabora planul de combatere și profilaxie a tuberculozei și de a veghea la aplicarea măsurilor necesare în colaborarea cu toate instituțiile și societățile care urmăreau același scop¹⁰.

În scopul combaterii în mod eficient a acestei boli, în anul 1934, s-a înființat prin lege Liga Națională contra Tuberculozei. În competența acestei organizații intrau următoarele atribuții: aplicarea tuturor măsurilor de combatere, printre care și vaccinarea antituberculoasă; coordonarea acțiunilor tuturor instituțiilor particulare și oficiale; opera de propagandă în masă, formarea personalului medical de specialitate; înființarea spitalelor, sanatoriilor și dispensarelor după un plan unitar¹¹. Acest organism, având asigurat sprijinul material al Statului, a avut un rol deosebit de important în eficacitatea luptei contra tuberculozei la nivelul întregii țări.

Datorită Ordinului Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale trimis medicului șef al orașului Arad, în 16 martie 1927, referitor la întocmirea unei statistici a mortalității totale și celei cauzate de tuberculoză, în perioada

⁸ C. Hamangiu, *Codul General al României*, vol. XV–XVI, 1926–1929, Ed. Libr. „Universala” Alcalay & Co, București, 1929, pp. 147–148.

⁹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, *Fond Prefectura Județului Arad, Acte administrative (1919–1934)*, (S.J.A.N.A., F.P.J.A.), dos. 11/1929, f. 150.

¹⁰ C. Hamangiu, *Codul General al României*, vol. XV–XVI, p. 149.

¹¹ *** *Enciclopedia României*, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938–1943, p. 511.

1918–1926, se poate observa evoluția cazurilor de tuberculoză în municipiul Arad, după cum urmează¹²:

Mortalitatea totală	Mortalitatea prin tuberculoză		Totalul morților de tuberculoză	Nr. populației municipiului Arad
	Numărul morților la			
	domiciliu	spitale		
An				
1918				
2161	267	85	352	62.290
1919				
1394	280	40	320	62.290
1920				
1261	137	54	191	62.290
1921				
1369	116	43	159	62.290
1922				
1369	73	86	159	62.290
1923				
1192	144	70	214	62.290
1924				
1223	184	47	231	62.290
1925				
1185	139	43	182	79.617
1926				
1384	166	66	232	94.183

Sursa: nota 12.

Pe de altă parte, ca urmare a solicitării, făcute de Institutul de Seruri și Vaccinuri „Dr. I. Cantacuzino” medicului-șef al municipiului Arad, referitoare la trimiterea unor date în scopul întocmirii situației statistice asupra vaccinărilor anti-tuberculoză în România, putem stabili evoluția în domeniul prevenirii acestei boli. Astfel, din acțiunea de vaccinare antituberculoză începută în orașul Arad la 1 iunie 1929 și continuată până la 31 decembrie 1931, a rezultat un număr

¹² S.J.A.N.A., *Fond Primăria Municipiului Arad, Acte administrative (1925–1930)*, (F.P.M.A.) dos. 25/1927, f. 350–351.

de 2.271 de nou-născuți vaccinați. Trebuie punctat faptul că refuzul de vaccinare se prezenta în procent de 21% pentru anul 1930 și 12,5% pe anul 1931¹³.

Se poate constata că odată cu trecerea timpului și aplicarea tuturor măsurilor de combatere și tratare a acestei boli de către autorități, numărul deceselor s-a menținut constant pe întreaga perioadă interbelică. Așa încât, conform raportului sanitar pe anul 1935, în municipiul Arad tuberculoza de toate formele a atins cifra de 720 de bolnavi cu 186 de decese (în anul 1934, fiind 791 bolnavi, și 170 de decese)¹⁴. Pentru ca în 1936 numărul bolnavilor de tuberculoză să crească la 822 de cazuri și 232 morți. Însă, nu este de neglijat faptul că au fost vaccinați în total 896 copii, adică 77,8% din totalul noilor-născuți¹⁵.

Tuberculoza constituia una dintre problemele cele mai importante în ceea ce privește igiena socială, numărul crescut al tuberculoșilor scoțând în evidență insuficiența mijloacelor de combatere a acestei boli. Inspectoratul Regiunii a X-a Sanitare Arad, întocmind raportul activității pe anul 1927, declara că în mediul rural din județul Arad s-au înregistrat un număr de 1067 de bolnavi și 458 de decese cauzate de TBC¹⁶. Medicii de circumscripție țineau dese conferințe în vederea combaterii acestui flagel. S-a constatat că în urma acestor conferințe, bolnavii se prezentau în număr mai mare la medici și se internau foarte mulți în sanatorii. Profilaxia se făcea intensiv, de către medicii de circumscripție, în comunele din județ.

Combaterea tuberculozei era aplicată în județ pe scară largă, prin vaccinarea cu B.C.G., punându-se vaccinul gratuit la dispoziția comunelor de către Institutul de Seruri și Vaccinuri „Dr. I. Cantacuzino”. Odată cu trecerea timpului erau vaccinați tot mai mulți nou-născuți, iar în comunele în care se făceau aceste vaccinări, tuberculoza prezenta o rată descendentă. În anumite zile din săptămână, medicii de circumscripție dădeau consultații gratuite pentru bolnavii tuberculoși și în felul acesta se depistau mai multe cazuri de tuberculoză decât înainte de 1919. Bolnavilor lipsiți de mijloace, li se acorda de către Minister sau de către Serviciul Sanitar al județului, medicamente gratuite¹⁷.

Foarte important de remarcat este faptul că deși tuberculoza era mai răspândită la orașe, ea făcea în mediul urban cele mai multe victime în rândurile populației venită de la sate. S-a observat, la nivelul întregii țări, că această boală făcea adevărate ravagii printre elevii de la sate care mergeau la școală în orașe. Explicația acestei stări consta în faptul că, în timp ce orășeanul, trăind în mediul

¹³ *Ibidem*, dos. 298/1932, f. 35–35v.

¹⁴ S.J.A.N.A., *Fond Familial Dr. Cucu (1892–1962)*, (F.F.C.), dos. 4/1909–1947, f. 35.

¹⁵ *Ibidem*, f. 51.

¹⁶ S.J.A.N.A., *Fond Inspectoratul Regiunii a X-a Sanitare Arad (1920–1927)*, (F.I.R.S.A.), dos. 2/1927, p. 27.

¹⁷ Ioan Nichin, *op. cit.*, p. 170.

infectat de tuberculoză, se imuniza treptat prin mici contaminări, locuitorii de la țară, nefiind vaccinați, nu posedau această imunizare¹⁸.

Pe parcursul anului 1931 pentru combaterea tuberculozei Serviciul Sanitar al Județului Arad a organizat conferințe instructive. Pe de altă parte, s-a dispus ca localurile, unde dansau tinerii de la sate, să fie întreținute din punct de vedere igienic, adică podelele trebuiau să fie udate („uloiate”). Luându-se măsuri ca podelele de la școli și primării să fie cât mai „uloiate”, pentru evitarea prafului și în școli să fie puse „scurpătoare”.

Statistica îmbolnăvirilor de tuberculoză pe anul 1931, arăta că au fost declarate un număr de 633 cazuri, iar cu cei 322 tuberculoși din anul 1930, era totalizat un număr de 955 de bolnavi, din care au fost înregistrate 394 decese. Bolnavii tuberculoși neputând fi izolați în sanatorii, au rămas la domiciliu, unde în cele mai multe cazuri nu li se putea asigura o cameră separată de cei sănătoși, astfel se ajungea la contaminarea întregii familii¹⁹.

Din raportul de activitate al Serviciului Sanitar și Oficiul I. O. V. Județean pe anul 1935 reiese faptul că județul era tot mai bântuit de acest „flagel”. Principala cauză a răspândirii acestuia era paupertatea și numărul redus de sanatorii. Consecința imediată era că internarea bolnavilor cu leziuni deschise se putea face cu mare eforturi. Începând cu 1 aprilie 1935, bolnavii săraci nu au mai primit medicamente în contul primăriilor, de când au trecut toate instituțiile sanitare la Ministerul Sănătății și Ocrotirilor Sociale. Nefuncționând încă Eforiile, nu se puteau acoperi eventualele cheltuieli cu medicamentele lor. Serviciul Sanitar Județean a cumpărat pentru această categorie socială, în anul 1935, medicamente în valoare de 12.850 lei.

Pentru combaterea bolii, încă de la naștere, medicul primar al județului a intensificat vaccinarea cu B.C.G. la nou-născuți. În acest scop, Serviciul Sanitar Județean a dat circulara cu nr. 236/1935, în care se specifica, printre altele, că vaccinarea în toate comunele trebuia să fie efectuată cu ajutorul moașelor. Astfel, moașele erau obligate, ca în toate cazurile de nașteri, să facă vaccinări cu B.C.G. La înregistrarea cazurilor de naștere, notarii dădeau moașelor cele trei fiole necesare efectuării vaccinării.

Este important de evidențiat că la 1 ianuarie 1935, au fost în județ un număr de 366 bărbați bolnavi de tuberculoză și 272 femei. S-au îmbolnăvit în cursul anului până la 31 august 282 bărbați și 281 femei, decedând 172 bărbați și 164 femei. Nu este de trecut cu vederea faptul că, în cursul anului 1935 numai până la 31 august, au fost efectuate un număr de 808 vaccinări cu B.C.G., în 18 comune ale județului Arad²⁰.

¹⁸ D. Șandru, *op. cit.*, p. 205.

¹⁹ S.J.A.N.A., *Fond Serviciul Sanitar al Județului Arad (1931–1932)*, (F.S.S.J.A.), dos. 1/1931–1932, f. 6–6v.

²⁰ S.J.A.N.A., *F.P.J.A., Acte administrative (1935–1939)*, dos. 182/1935, f. 97.

În cursul anului 1936 s-au îmbolnăvit de tuberculoză și au fost declarate 858 de cazuri, dintre acești bolnavi au murit 303. Trebuie luat în considerare că aceste cifre de îmbolnăviri nu corespund realității, deoarece mulți dintre bolnavi se consultau la medicii din oraș, care nu declarau bolnavii tuberculoși Serviciului Sanitar Județean și nici medicilor de circumscripții. Ultimii luau la cunoștință, în foarte multe cazuri, abia cu ocazia verificării morții. Pe parcursul anului 1936 efectuându-se vaccinări cu B.C.G. în comunele: Pecica, Rovine, Pâncota, Bârzava, Șicula, Semlac, Seleuș, Livada, Sântana, Guttenbrunn, Ineu, Șiria, Hălmagiu, Ghioroc, Vârfurile, Dezna, în total au fost vaccinați 1331 nou-născuți și au revaccinați 425; un număr infim pe lângă cel al totalului acestora. Cauzele vaccinărilor în număr redus fiind dezinteresul medicilor, lipsa surorilor de ocrotire și a moașelor comunale²¹.

Paludismul (Malaria). Această boală este o infecție gravă, recurentă, provocată de protozoarele genului *Plasmodium*, transmisă prin înțepătura țânțarilor anofeli. Cunoscută încă dinainte de secolul al V-lea î.Hr., această boală apare în regiunile tropicale și subtropicale, în apropierea mlaștinilor. Contribuția țânțarului și a parazitului nu a fost demonstrată decât la începutul secolului al XX-lea. În ceea ce privește simptomele malariei, acestea se manifestă astfel: tremuratul și frisoanele sunt urmate de febră până la 40,6 grade celsius, însoțită de migrene puternice, și apoi de transpirație abundentă pe măsură ce temperatura revine la normal. Pacienții au adesea anemii, creșterea splinei și slăbiciune generalizată, complicațiile putând fi mortale. *Chinina* a fost folosită mult timp pentru a diminua febra²².

În cursul Primului Război Mondial, militarii care au fost prin regiuni malarice, reîntorcându-se în comunele lor, au adus cu ei și „hematozoarul” malariei, permițând infiltrarea acesteia în zonele de șes. Combaterea malariei se făcea cu multă asiduitate, se aplica tratamentul cu chinină în mod gratuit bolnavilor declarați și celor latenți. Trebuie spus că prin petrolizarea apelor stătore și prin desecarea bălților, lupta contra malariei dădea rezultate satisfăcătoare în județul Arad²³.

În ceea ce privește această boală, putem afirma că în perioada interbelică nu a fost foarte des întâlnită pe meleagurile arădene. Cu toate acestea, dintr-o circulară a Ministerului de Interne trimisă Prefecturii Județului Arad, în 18 februarie 1925, reiese faptul că paludismul a luat proporții în țara noastră, cauzând mari pagube economiei naționale prin marele număr de bolnavi și sănătății publice prin gravitatea consecințelor. Era de neconceput

²¹ Prefectura Județului Arad, *Darea de Seamă asupra activității administrative a județului Arad pe anul 1936*, Imprimeria Județului Arad, 1937, p. 107.

²² *Enciclopedia Universală Britannica*, vol. IX, pp. 343–344.

²³ Ioan Nichin, *op. cit.*, p. 171.

o campanie, în care pe lângă „chininizarea” bolnavilor, să nu fie efectuată și distrugerea țânțarilor.

Unul dintre mijloacele eficace în distrugerea țânțarilor fiind desființarea locurilor favorabile dezvoltării larvelor acestora, în apele stătătoare²⁴.

Vreme de câțiva ani, după Unire, acțiunile antimalarice au reprezentat o continuare a unor inițiative mai vechi de la începutul secolului. Anul 1926 a marcat o cotitură în lupta pentru combaterea acestei boli sociale, constituindu-se o comisie, sub președenția doctorului Ioan Cantacuzino, cu sarcina de a stabili programul de acțiune antimalarică la nivelul întregii țări. La început, comisia a activat temporar, dar numai după o perioadă și-a permantizat acțiunea, stabilind, împreună cu Institutul de seruri și vaccinuri și cu Institutele de igienă, harta zonelor „impaludate” și pregătind medici specialiști și agenți chinizatori²⁵.

În România o amploare a bolii s-a constatat în anul 1931, când a ocupat locul întâi în privința numărului de bolnavi din categoria bolilor sociale. Cele mai contaminate erau județele cu temperaturi ridicate, în timpul verii, unde se găseau mlaștini și ape stătătoare, din Moldova și Basarabia, urmau regiunea inundabilă a Dunării, partea de sud a Câmpiei Române și regiunile de vest ale Banatului și ale județului Arad²⁶.

Pe teritoriul municipiului Arad cazurile de paludism au fost în număr redus de-a lungul celor două decenii interbelice. Astfel, în rapoartele sanitare anuale întocmite de medicul șef al orașului – dr. Vasile Cucu, și publicate în Buletinul Municipiului Arad, se poate observa evoluția acestei boli în cursul anilor 1933–1936, când s-au înregistrat 10 cazuri, în 1933; 21 în 1934; 4 în 1935 și 8 în 1936 și niciun deces²⁷.

Pe de altă parte, prin intermediul adresei medicului primar al județului Arad către suprefectul județului Arad putem constata că în baza raportului medicului de circumscripție sanitară din Cermei, în comuna Somoșcheș se afla chiar în mijlocul satului un lac de 30 m lungime și 1 m adâncime, format din apa ploilor. Deoarece, din cauza acestei ape stătătoare, mulți indivizi din comună s-au îmbolnăvit de malarie, se cerea intervenția urgentă pentru canalizarea lacului, sau, dacă acest lucru era imposibil, petrolizarea acestuia²⁸.

Ministerul Sănătății a început în anul 1927 o amplă campanie de intensificare a activității antimalarice la nivelul întregii țări. În acest scop, trebuia să fie cunoscut, în primul rând, gradul de răspândire a paludismului în diferitele regiuni ale țării, fiind necesară întocmirea de statistici cât mai aproape de

²⁴ S.J.A.N.A., *F.P.J.A., Acte administrative (1919–1934)*, dos. 9/1925, f. 1.

²⁵ D. Șandru, *op. cit.*, p. 195.

²⁶ *Ibidem*, pp. 207–208.

²⁷ S.J.A.N.A., *F.F.C.*, dos. 4/1909–1947, f. 24v, 35, 51.

²⁸ Idem, *F.P.J.A., Actele Subprefectului (1919–1933)*, dos. 16/1925, f. 1.

realitate. Astfel, au fost trimise ordine tuturor medicilor primari de județe privind stabilirea numărului bolnavilor de malarie din fiecare comună. Medicul primar al județului Arad a primit ordinul cu nr. 8.345 din 19 februarie 1927, de a întocmi statistica malaricilor din județ²⁹.

Este necesar de făcut precizarea că în anul 1927 numai în județ, neluând în considerare municipiul Arad, conform raportărilor anuale ale instituțiilor sanitare, s-au înregistrat un număr de 1.009 bolnavi de paludism³⁰. Totuși, nu trebuie trecut cu vederea anul 1931, care după Raportul anual al Serviciului Sanitar al județului Arad, nu a fost un an „propice” îmbolnăvirilor de malarie, deoarece au fost semnalate doar 248 de cazuri, dintre care 29 erau bolnavi rămași din anul precedent³¹. Cu toate acestea, în 22 august 1933, erau date dispoziții precise de către Prefectura Județului Arad către toate primăriile comunale privind canalizarea apelor care stagnau în localități. Medicul primar al județului, Dr. Cosma, dispunea ca bălțile care nu puteau fi canalizate din cauza mărimii lor, să fie stropite cu petrol brut, pentru distrugerea țânțarilor³².

Pe de altă parte, din sinteza activității Serviciului Sanitar și Oficiului I.O.V. Județean pe anul 1935, reies următoarele informații privind situația malariei pe teritoriul județului Arad: la începutul anului erau 251 de bolnavi de paludism, iar în cursul anului s-au mai îmbolnăvit 665 de persoane, tratamentul acestora fiind făcut cu chinină, iar în cazurile mai grave și care au prezentat complicații cu „neosalvarsan”³³.

În cursul anului 1936, în județul Arad s-au îmbolnăvit de malarie 1.131 de persoane, dintre care patru au decedat. Tratatamentul bolnavilor s-a făcut cu chinină și plasmochynină, primită de către serviciile circumscripțiilor de la Depozitul de medicamente Timișoara. Cu toate acestea, trebuie spus că, datorită secetei din vară, s-au înregistrat mai puține cazuri decât în anii precedenți³⁴.

Boli venerice. După Primul Război Mondial bolile venerice au cunoscut o răspândire tot mai mare în localitățile unde staționa sau trecea armata. Pentru combaterea acestora, începând cu anul 1919 au fost înființate Ambulatoriile Policlinice, medicii de circumscripții dădeau consultații de două ori pe săptămână și efectuau tratament în mod gratuit bolnavilor, având medicamente antisifilitice la dispoziție primite de la depozitul de medicamente din Minister³⁵.

²⁹ *Ibidem*, *Acte administrative (1919–1934)*, dos. 7/1927, f. 117.

³⁰ *Ibidem*, *F.I.R.S.A.*, dos. 2/1927, p. 34.

³¹ *Ibidem*, *F.S.S.J.A.*, dos. 1/1931–1932, f. 7.

³² *Buletinul Oficial al Județului Arad*, Anul XV, nr. 36, Arad, 7 septembrie 1933, p. 2.

³³ *S.J.A.N.A.*, *F.P.J.A.*, *Acte administrative (1935–1939)*, dos. 182/1935, f. 98.

³⁴ *Darea de Seamă asupra activității administrative a județului Arad pe anul 1936*, p. 109.

³⁵ Ioan Nichin, *op. cit.*, p. 171.

Autoritățile au fost nevoite să ia măsuri contra bolilor venerice. Astfel medicii militari și civili, în ședința ținută 18 iunie 1920, au venit cu următoarele decizii: muncitorimea urma să fie supusă examinărilor corporale periodice (bărbați și femei), dând în acest fel exemplu și celorlalte categorii sociale; examinarea corporală a femeilor urma să fie făcută de medici femei; servitoarele, bonele, chelenerițele, artistele, care în primul rând „erau aplecate spre prostituție clandestină” urmau să stea sub supraveghere medicală; prostituția de stradă, pe anumite străzi și de la anumite ore, era permisă, însă doar sub controlul poliției; examinările urmau să se facă de trei ori pe săptămână pentru prostituate, odată pe săptămână pentru studenți, servitoare și chelnerițe, celelalte lunar sau trimestrial³⁶.

Consiliul Dirigent dădea în 1921 ordin Prefecturii orașului Arad, cu privire la combaterea acestor boli. Printre măsurile care trebuiau să fie aplicate figurau: înființarea de ambulatorii, policlinici menite a trata în mod gratuit, de a da sfaturi celor bolnavi de ambele sexe, de a consulta periodic femeile prostituate, pe lângă tratamentul gratuit oferit și altor tipuri de pacienți³⁷.

În scopul combaterii acestor boli nu trebuie trecut cu vederea că la 4 septembrie 1925 a fost aprobat de către primarul municipiului Arad „Proiectul noului regulament orășenesc privitor la combaterea bolilor venerice și privegherea administrativă și sanitară a prostituției”, fiind înaintat spre aprobare prefectului județului Arad și care urma să fie pus în aplicare după aprobarea lui definitivă de către Ministerul de Interne³⁸.

În conformitate cu datele statistice oferite de Ambulatorul Policlinic Arad medicului șef al orașului, în 29 aprilie 1927, în municipiul Arad existau șase bordele, 42 de prostituate desfășurându-și activitatea în aceste bordele, iar 5 erau înscrise în bordele, dar nu locuiau acolo. Așadar, erau în total 47 de prostituate, asupra cărora se ținea o evidență strictă de către medici. Trebuie spus că toate cele 47 de prostituate erau contaminate de blenoragie și 44 dintre ele sufereau de sifilis. Vârsta la care aceste fete începeau să se prostitueze era cuprinsă între 16–25 de ani, iar cauzele erau diverse de la: „libera voință a acestora, mizerie, înșelare în amor, seducerea de către alții, până la cauze familiare”³⁹. În ceea ce privește situația prostituției în municipiul Arad, în perioada 1922–1927, avem la dispoziție datele statistice întocmite de Ambulatorul Policlinic Arad pentru a fi trimise medicului șef al orașului, aceasta se prezenta, după cum urmează⁴⁰:

³⁶ S.J.A.N.A., *F.P.J.A., Acte administrative (1919–1934)*, dos. 5/1919–1920, f. 79–80.

³⁷ Idem, *F.P.M.A., Acte administrative (1921–1924)*, dos. 11/1922–1924, f. 11.

³⁸ Idem, *F.P.J.A., Acte administrative (1919–1934)*, dos. 9/1925, f. 66–67.

³⁹ Idem, *F.P.M.A., Acte administrative (1925–1930)*, dos. 25/1927, f. 517.

⁴⁰ *Ibidem*, dos. 28/1928, f. 209.

Numărul prostituatelor				Din nr. total, înscrise în cursul anului în		Bolnave de:		
1 ianuarie	din cursul anului	care au părăsit localitatea	rămase la 31 decembrie	bordeleuri	Singurate	Blenoragie	Șancru moale	Sifilis
An								
1922								
47	246	237	56	254	39	83	18	4
1923								
56	213	217	52	237	32	98	20	1
1924								
52	277	281	48	286	43	128	12	0
1925								
48	269	262	55	281	36	80	11	9
1926								
55	234	225	64	254	35	63	37	4
1927								
64	198	205	57	237	25	60	17	3

Sursa: vezi nota 40.

Legea sanitară și de ocrotire din 14 iulie 1930, prevedea la articolul 292 că persoanele atinse de boli venerice (sifilis, blenoragie, șancru moale) erau obligate a se supune tratamentului medical. Instituțiile de asistență medicală aparținând statului, județelor sau comunelor, precum și așezămintele spitalicești subvenționate de stat, aveau obligația de a da consultații și de a face tratament gratuit celor suferinzi de boli venerice care îl solicitau sau cărora li se impunea tratamentul obligatoriu, dacă dovedeau că erau lipsiți de mijloace sau nu erau asigurați.

Laboratoarele oficiale de analize bacteriologice, la cererea medicilor oficiali, executau în mod gratuit examenele necesare pentru diagnosticul bolilor venerice. Părinții sau tutorii erau datori să se îngrijească de tratamentul medical al copiilor contaminați cu aceste boli⁴¹.

Într-o altă ordine de idei, medicii instituțiilor oficiale și cei particulari, care constatau o afecțiune venerică, aveau obligația de a da bolnavului instrucțiunile puse la dispoziția lor de minister, privind natura bolii și modul ei de propagare,

⁴¹ C. Hamangiu, *Codul General al României*, vol. XVIII, p. 717.

trebuiau să-i indice tratamentul și să-i pună în vedere penalitățile la care s-ar expune în caz de transmitere a bolii. Este important de subliniat că în conformitate cu legea, bolile venerice nu constituiau motiv de concediere sau îndepărtare din serviciu atât timp cât bolnavii nu prejudiciuau sănătatea celor din colectivitatea în care lucrau și dacă dovedeau că urmau tratament regulat. Cu toate acestea, transmiterea conștientă pe orice cale a bolilor venerice era pedepsită cu trei luni până la un an închisoare. Aceeași pedeapsă era aplicată și femeilor care, deși știau că au sifilis, alăptau un sugar sănătos⁴².

În cazurile considerate cu posibilitate de contaminare, datorită condițiilor și felului de viață a celor îmbolnăviți, cum era cazul prostituatelor, aceștia puteau fi internați în mod forțat în spitale, până la vindecarea leziunilor contagioase⁴³. Având în vedere că prostituția constituia elementul principal în propagarea bolilor venerice, legiuitorul interzicea cu desăvârșire existența sau funcționarea caselor de prostituție, precum și a oricăror stabilimente sau localuri unde se practica acest viciu⁴⁴. Totodată, ținând cont de faptul că o astfel de măsură nu ar fi dus, în niciun caz, la desființarea totală a prostituției, legiuitorul s-a îngrijit în mod deosebit de sănătatea persoanelor care o puteau practica în mod liber, fără intermediul unor case sau persoane speciale. În acest scop se prevedeau, în mod detaliat, condițiile unei supravegheri medicale speciale a acestor persoane, precum și tratamentul gratuit în ambulatoriile oficiale antivenerice. Fișa de sănătate, prevăzută de lege, avea rolul de a evidenția măsura în care aceste persoane îndeplineau obligațiile legale, prezentarea lor la vizitele medicale periodice și urmarea tratamentului medical prescris de medici. De asemenea, legea prevedea o serie de măsuri pentru împiedicare infecțiilor venerice la sate, dispunând supravegherea și tratarea gratuită a celor bolnavi, întorși de la oaste⁴⁵. Conform Ordinului Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale din 22 ianuarie 1927, medicii tuturor circumscripțiilor medicale din județ aveau datoria de a-i supraveghea îndeaproape pe soldații bolnavi de sifilis și lăsați la vatră, asigurându-le tratamentul până la închiderea leziunilor⁴⁶.

În anul 1936 a fost publicat în Buletinul Municipiului Arad „Regulamentul municipiului Arad privitor la combaterea bolilor venerice și privitor la aplicarea articolelor 284–306 din Legea Sanitară din 1933 (...)”. În acesta se preciza, printre altele, la art. 1 că pe lângă femeile care practicau prostituția, la ambulatoriul

⁴² *Ibidem*, p. 718.

⁴³ *Enciclopedia României*, vol. I, Adus de la „http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/%C3%8Ensemnele_regalit%C4%83%C5%A3ii_rom%C3%A2ne” p. 499.

⁴⁴ C. Hamangiu, *Codul General al României*, vol. XVIII, p. 719.

⁴⁵ *Enciclopedia României*, vol. I, Adus de la „http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/%C3%8Ensemnele_regalit%C4%83%C5%A3ii_rom%C3%A2ne” p. 499.

⁴⁶ S.J.A.N.A., *F.P.M.A., Acte administrative (1925–1930)*, dos. 25/1927, f. 19.

policlinic se ținea evidența femeilor sub 45 de ani, care prin natura ocupației lor erau expuse la prostituție, cum erau: dansatoarele și artistele de cabaret, femeile de serviciu din hoteluri, casieritele și chelneritele din cafenele și restaurante. Pe de altă parte, femeile acestea erau obligate să se supună controlului medical periodic de două ori pe săptămână la Ambulatorul Policlinic Arad. Înscrierea în evidența acestei instituții și întocmirea fișei de sănătate se putea face la cerere sau din oficiu când erau depistate de poliție⁴⁷.

Este necesar de a defini una dintre cele mai des întâlnite boli venerice și anume „sifilisul”. Acesta reprezintă o boală cu transmitere sexuală, cauzată de spirocheta *Treponema Pallidum*. Nefiind tratată, aceasta evoluează în trei stadii: primar, caracterizat prin șancru și febră ușoară; secundar (după o perioadă de câteva săptămâni, până la câteva luni, numai jumătate din cei infectați manifestând simptome) cu erupții la nivelul pielii și al mucoaselor, inflamarea ganglionilor limfatici, contaminarea oaselor, a articulațiilor, a ochilor și a sistemului nervos. Stadiul terțiar se manifestă după o perioadă de latență care putea dura câțiva ani și doar un sfert dintre cei infectați manifestă simptome. Acestea pot fi benigne, dar pot cauza disfuncții ale organismului sau pot fi chiar fatale; aproape orice parte a corpului poate fi afectată. Sifilisul se depista prin analiza sângelui, chiar și în perioada de latență, tratamentul cu antibiotic din zilele noastre fiind suficient⁴⁸.

Pentru a vedea amploarea pe care au luat-o bolile venerice în perioada interbelică în municipiul Arad, ne-am oprit atenția asupra unor statistici întocmite de Ambulatorul Policlinic Arad, privitoare la numărul îmbolnăvirilor de sifilis⁴⁹:

Anul	Nr. bolnavilor de sifilis înregistrați	Bolnavi – femei	Bolnavi-bărbați
1921	43	15	28
1922	256	130	126
1923	319	132	187
1924	437	202	235
1925	502	173	329
1926	516	282	234
1927	519	274	245

Sursa: vezi nota 49.

⁴⁷ Idem, *F.F.C.*, dos. 4/1909–1947, f. 44.

⁴⁸ *Enciclopedia Universală Britanică*, vol. XIV, p. 165.

⁴⁹ S.J.A.N.A., *F.P.M.A.*, *Acte administrative (1925–1930)*, dos. 28/1928, f. 128.

De asemenea, cu ajutorul rapoartelor sanitare întocmite anual de către medicul șef al orașului, se poate observa pe perioada 1932–1936, evoluția bolilor venerice în general, și a sifilisului în special, pe teritoriul municipiului Arad, după cum urmează⁵⁰:

Anul	Numărul			
	cazurilor de sifilis	deceselor cauzate de sifilis	cazurilor de gonoree	deceselor cauzate de gonoree
1932	515	-	207	-
1933	596	22	222	-
1934	404	9	174	-
1935	826	6	166	-
1936	356	6	119	-

Sursa: vezi nota 50.

După Primul Război Mondial, autoritățile s-au sesizat în privința jandarmilor cu afecțiuni sifilitice sau blenoragie, care nu se prezentau la spitale sau la medicii de circumscripții. Comandantul Corpului de Jandarmi, generalul Ștefănescu, printr-un ordin circular, dispunea ca jandarmii care nu raportau imediat boala venerică de care sufereau urmau să fie aspru pedepsiți. Șefii posturilor și secțiilor de jandarmi din fiecare plasă fiind răspunzători de prezența tuturor acestora la vizita medicală cel puțin odată pe lună⁵¹.

Totodată, dintr-un raport adresat ministrului de interne de către prefectul județului Arad în 12 iulie 1923, reiese că în satele din județ sifilisul făcea mari ravagii în rândul populației de ambele sexe. Flagelul ce aducea această boală era de remarcă în centrele rurale unde existau fabrici, în care lucrau sute de muncitori, cum erau comunele Ineu, Pâncota, fiind nevoie acută de înființarea unui ambulator policlinic pentru combaterea bolii⁵².

Rapoartelor întocmite anual de către medicii celor 31 de circumscripții rurale din județul Arad conțin statistici care indică în anul 1927, 630 de bolnavi de sifilis, cu 18 decese din rândul acestor bolnavi⁵³. În urma unei ample campanii antisifilitice desfășurate în următorul an, medicul primar al județului a raportat un număr de 694 de bolnavi, la nivelul tuturor comunelor din județul Arad⁵⁴.

⁵⁰ Idem, *F.F.C.*, dos. 4/1909–1947, f. 24v, 35, 51.

⁵¹ Idem, *F.P.J.A., Acte administrative (1919–1934)*, dos. 5/1919–1920, f. 98–99.

⁵² *Ibidem*, dos. 12/1923–1924, f. 5.

⁵³ *Ibidem*, dos. 26/1927.

⁵⁴ *Ibidem*, dos. 11/1929, f. 161–162.

Autoritățile au organizat conferințe instructive, în anul 1931, pentru combaterea bolilor venerice. Scopul acestora era informarea populației asupra modului de contaminare, ravagiile pe care le cauzau, precum și măsuri de profilaxie. O combatere eficientă a sifilisului în lipsa medicației susținute era imposibilă. Stocurile insuficiente de medicamente – *neosalvarsan* și *bismut* – a constituit o cauză a răspândirii acestui flagel, fiind înregistrate un număr de 652 de cazuri de sifilis și 9 decese cauzate de acesta⁵⁵. O sporire a cazurilor de sifilis s-a înregistrat în 1935, când la nivelul județului Arad la începutul anului amintit erau 743 de bolnavi, iar în 31 august 1935, 1093 de bolnavi. Dintre aceștia 604 erau bărbați, iar restul de 489 femei. Numărul deceselor fiind de 18, din care 9 femei și 9 bărbați⁵⁶.

În anul 1936, sifilisul nu era pe cale de a fi stăpânit, acest fapt fiind dovedit de cazurile noi apărute și rezultatele pozitive ale reacțiunii Wassermann în cazurile suspecte. Rușinea de a avea o asemenea boală îi împingea pe mulți fie să ascundă afecțiunea, fie să se trateze în alte localități. Cu toate că tratamentul era unul gratuit, cu medicamente provenite de la Depozitul Sanitar, totuși puțini bolnavi urmau o schemă completă. Cei mai mulți se tratau doar până la dispariția leziunilor, iar după aceea medicii erau nevoiți să-i someze în repetate rânduri, chiar să-i amenințe cu amenzi, pentru a-i putea aduce la tratament. În cursul anului 1936 s-a înregistrat un număr de 347 îmbolnăviri noi și un total 17 decese⁵⁷.

Cancerul. Acesta este o boală gravă, caracterizată prin multiplicarea necontrolată a celulelor maligne. Poate înainta de la o tumoră localizată până la extinderea directă și metastază⁵⁸.

Autoritățile au început să fie preocupate din ce în ce mai mult de aceasta în perioada interbelică. Astfel, prin Legea din 23 martie 1926 de organizare a Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale și modificarea unor articole din legea sanitară, potrivit art. 91 era înființat un *Consiliu central de apărare contra cancerului*. Organismul era alcătuit din membrii aleși pe cinci ani: câte doi reprezentanți ai facultăților de medicină din țară; profesorul de ginecologie și cel de obstetrică de la facultatea de medicină din București; patru medici primari șefi de serviciu de chirurgie ai Eforiei spitalelor civile din București; un medic primar de radiologie al Eforiei spitalelor civile din București; trei medici delegați ai Ministerului Sănătății; doi delegați ai serviciilor spitalicești din provincie, desemnați de Ministerul Sănătății; un delegat al Crucii Roșii. Acest consiliu avea datoria de a studia problema cancerului, urmând să facă îndrumările necesare

⁵⁵ *Ibidem*, F.S.S.J.A., dos. 1/1931–1932, f. 6v.

⁵⁶ *Ibidem*, F.P.J.A., *Acte administrative (1935–1939)*, dos. 182/1935, f. 98.

⁵⁷ *Darea de Seamă asupra activității administrative a județului Arad pe anul 1936*, pp. 108–109.

⁵⁸ *Enciclopedia Universală Britanică*, vol. III, p. 184–185.

pentru combaterea bolii, prin așezăminte, propagandă și ajutoare, și trebuia să studieze mijloacele pentru procurarea de radium⁵⁹.

În anul 1928, conform raportului sanitar anual, pe teritoriul municipiului Arad, s-au înregistrat 63 de cazuri, cu două mai puține decât în anul anterior⁶⁰.

Se poate constata cu ușurință din rapoartele instituțiilor sanitare întocmite de-a lungul celor două decenii interbelice evoluția ascendentă a cazurilor de cancer înregistrate atât în municipiu cât și în județul Arad. Din raportarea făcută de Serviciul Sanitar și Ocrotirilor Sociale al Municipiului Arad pe anul 1934, reiese că cifra bolnavilor de cancer a fost de 108, iar cazurile de deces cauzate de această boală de 107, spre deosebire de anul 1933 când au fost înregistrați doar 48 de bolnavi și 40 de decese⁶¹.

În anii 1935–1936, rata cazurilor s-a menținut oarecum constantă pe teritoriul municipiului Arad; în 1935 au fost 97 de bolnavi, cu 90 de decese, iar în anul 1936, 92 de cazuri toate mortale⁶². Din rapoartele anuale ale medicilor din circumscripțiile sanitare rurale ale județului Arad pe anul 1927, ajungem la concluzia că s-au înregistrat un total de 124 de bolnavi de cancer din care au decedat 83; aceste cazuri fiind repartizate pe circumscripții sanitare, după cum urmează⁶³:

Denumirea circumscripției sanitare	Numărul		Denumirea circumscripției sanitare	Numărul	
	cazurilor de cancer	deceselor cauzate de cancer		cazurilor de cancer	deceselor cauzate de cancer
1. Aradul Nou	-	-	10. Glogovăț	8	5
2. Bărzava	6	3	11. Gurahonț	-	-
3. Buteni	3	3	12. Guttенbrunn	7	7
4. Cermei	3	-	13. Hălmagiu	23	5
5. Curtici	2	2	14. Ineu	1	1
6. Chișineu-Criș	4	2	15. Livada	3	3
7. Dezna	-	-	16. Nădlac	5	5
8. Ghioroc	-	-	17. Păncota	-	-
9. Grăniceri	-	-	18. Pecica	3	3

⁵⁹ C. Hamangiu, *Codul General al României*, vol. XV–XVI, p. 151.

⁶⁰ S.J.A.N.A., F.P.M.A., *Acte administrative (1925–1930)*, dos. 28/1928, f. 441.

⁶¹ *Ibidem*, *Fond Serviciul Sanitar și Ocrotirilor Sociale al Municipiului Arad (1932–1956)*, Dosar 2/1935, f. 5v.

⁶² *Ibidem*, F.F.C., dos. 4/1909–1947, f. 34v., 51.

⁶³ *Ibidem*, F.P.J.A., *Acte administrative (1919–1934)*, dos. 26/1927.

Denumirea circumscripției sanitare	Numărul		Denumirea circumscripției sanitare	Numărul	
	cazurilor de cancer	deceselor cauzate de cancer		cazurilor de cancer	deceselor cauzate de cancer
19. Radna	-	-	26. Șimandul de Jos	7	5
20. Rovine	6	6	27. Șiria	12	12
21. Săvârșin	3	2	28. Spineni	1	1
22. Sfânta Ana	2	2	29. Tauț	-	-
23. Sânicolaul Mic	5	4	30. Vânători	11	7
24. Sebiș	3	2	31. Zerind	5	3
25. Semlac	1	-			

Sursa: vezi nota 63.

În 1931, la nivelul circumscripțiilor sanitare din județ, statistica cazurilor de cancer, întocmită de Serviciul Sanitar al Județului Arad, indica un număr de 143 de bolnavi, din care 87 au decedat⁶⁴. Cinci ani mai târziu au fost consemnate 149 de îmbolnăviri și 72 de decese⁶⁵.

Concluzionăm că progresul sanitar a depins în mare parte de situația economico-socială, culturală și educațională a populației. Abia la sfârșitul perioadei interbelice putem aprecia că eforturile autorităților de a diminua numărul îmbolnăvirilor de tuberculoză, malarie ori boli venerice, a cunoscut un oarecare succes. Apariția cancerului, care începând din această perioadă a căpătat o curbă ascendentă, a sporit decesele. Intensificarea activității instituțiilor sanitare din județul Arad privind combaterea bolilor sociale, prin consultații gratuite, campanii de vaccinare și conferințe de informare organizate de medicii circumscripțiilor sanitare au contribuit la îmbunătățirea stării de sănătate.

Bibliografie

Surse inedite

Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale

Fond Familial Dr. Cucu (1892–1962)

Fond Inspectoratul Regiunii a X-a Sanitare Arad (1920–1927)

Fond Prefectura Județului Arad

Acte administrative (1919–1934)

⁶⁴ *Ibidem*, F.S.S.J.A., dos. 1/1931–1932, f. 7.

⁶⁵ *Darea de Seamă asupra activității administrative a județului Arad pe anul 1936*, p. 109.

Acte administrative (1935–1939)

Actele subprefectului (1919–1933)

Fond Primăria Municipiului Arad

Acte administrative (1921–1924)

Acte administrative (1925–1930)

Fond Serviciul Sanitar al Județului Arad (1931–1932)

Fond Serviciul Sanitar și Ocrotirilor Sociale al Municipiului Arad (1932–1956)

Surse editate. Lucrări generale și speciale

Buletinul Oficial al Județului Arad, Arad, 1933.

Darea de Seamă asupra activității administrative a județului Arad pe anul 1936, Imprimeria Județului Arad, 1937.

***, *Enciclopedia României*, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938–1943.

***, *Enciclopedia Universală Britanică*, vol. XV, Ed. Litera, București, 2010.

Enescu, M., „Pentru ce nu avem o stare sanitară bună?”, în *Sănătatea Publică, Buletinul Oficial al Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale*, anul XLII, București, 1930.

Hamangiu, C., *Codul General al României*, vol. XV–XVI, 1926–1929, Ed. Libr. „Universala” Alcalay & Co, București, 1929.

Hamangiu, C., *Codul General al României*, vol. XVIII, Ed. Libr. „Universala” Alcalay & Co, București, 1930.

*** *Istoria Românilor. România Întregită (1918–1940)*, vol. VIII, coord. Ioan Scurtu, Ed. Enciclopedică, București, 2003.

Nichin, Ioan, *Monografia Administrativă a Județului Arad. Realizările Administrației Românești de la Unire până la anul 1938*.

Scurtu, Ioan, Buzatu, Gheorghe, *Istoria Românilor în secolul XX (1918–1948)*, Editura Paideia, București, 1999.

Șandru, D., „Populația Rurală a României între cele două războaie mondiale”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”* (Supliment II), Ed. Academiei R.S.R., Iași, 1980.

Activitatea Micii Înțelegeri în al doilea trimestru al anului 1933, oglindită în paginile ziarului bănăţean *Vestul*. Studiu de caz: mai 1933

The Activity of the Little Understanding in the Second Quarter of 1933, Mirrored in the Pages of the Banat Newspaper *The West*. Case Study: May 1933

EUSEBIU NARAI*

Abstract: In May 1933, Romania had three revisionist neighbors (Hungary, Bulgaria and the U.S.S.R.), three allies (Czechoslovakia, Yugoslavia and Poland) and one „eternal” friend: the Black Sea. *The Little Entente Pact* had strengthened the cohesion of this alliance, made up of Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia, which would successfully oppose the „Directorate” of the four European Great Powers (Germany, Italy, Great Britain and France). The Anglo-French „conciliationism” of that time had been defeated and a new alliance was taking shape, this time made up of four Balkan states (Romania, Yugoslavia, Greece and Turkey). The Timișoara newspaper *The West*, founded in 1930, addressed, with quite a lot of objectivity (thanks to the exceptional editorial team), various events, such as: the Congress of Students of the Little Entente; religious conventions with Yugoslavia; Romanian-Czechoslovak relations; projects for cinematographic collaboration between the Little Entente states; the Little Entente of the Press; the Little Entente Conference of May 30, 1933.

Keywords: revisionism, status-quo, „Directorate”, Little Understanding, Banat, Timișoara, 1933.

Am inițiat cercetarea asupra acestei teme pornind de la faptul că anul 1933 marca un punct de cotitură în istoria Europei și a întregii lumi, odată cu instalarea lui Adolf Hitler în funcția de cancelar al Germaniei și cu impunerea dictaturii naziste în acest stat central-european, care va deveni „locomotiva”

* Lect. univ. dr., Universitatea de Vest din Timișoara, e-mail: eusebiu.narai@e-uvt.ro

revizionismului european, sprijinind, alături de regimul fascist italian, doi dintre vecinii revizionişti ai României, Ungaria şi Bulgaria.

În materialul de faţă am folosit, ca metode de cercetare, **observaţia**, **analiza** şi **studiul de caz**, cotidianul bănăţean *Vestul* fiind renumit pentru articolele sale de politică externă.

Situaţia internaţională

Anul 1933 dezvăluia o situaţie externă foarte complicată pentru ţara noastră. Vecinul revizionist de la răsărit, Uniunea Sovietică, era condus, încă din 1928, de către I. V. Stalin, un nou dictator care folosea toate metodele posibile pentru a-şi subordona complet statul, economia şi toate aspectele existenţei, dar care visa, în acelaşi timp, să ducă la îndeplinirea planurile ţarului Petru cel Mare, potrivit lui John R. Barber¹.

Italia fascistă îşi manifesta, în egală măsură, tendinţele revizioniste, vizând, cu precădere, Marea Mediterană, în speranţa refacerii Imperiului Roman din Antichitate, însă îngrijorător, pentru România, era sprijinul dat de cercurile conducătoare de la Roma, în primul rând de către Mussolini („Ducele”) revizionismului maghiar².

Începutul anului 1933 aducea, din păcate, şi instalarea lui Adolf Hitler, liderul Partidului Naţional-Socialist al Muncitorilor din Germania, în funcţia de cancelar, numit de preşedintele Hindenburg. Republica de la Weimar îşi trăia ultimele clipe. Incendiul de la Reichstag (Parlamentul de la Berlin), din februarie 1933, orchestrat de nazişti, i-a permis lui Hitler să promulge, la 23 martie 1933, „o lege care-i conferea puteri dictatoriale până la 1 aprilie 1937”. Eliminarea puternicului Partid Comunist German de pe scena politică (februarie 1933), demiterea tuturor funcţionarilor publici bănuïţi de infidelitate faţă de nazişti (aprilie 1933) şi organizarea *Gestapo*-ului (poliţia secretă), sub conducerea lui Heinrich Himmler, tot în aprilie 1933, făceau ca legea, în „noua Germanie”, să fie reprezentată doar de Hitler şi de formaţiunea politică pe care o reprezenta. Acum, Hitler putea începe să-şi pună în aplicare planurile de expansiune spre răsărit, care nu puteau ocoli România³.

John R. Barber menţionează faptul că, „la sfârşitul anilor '30, dictaturile de dreapta au înlocuit sistemele parlamentare şubrede din Bulgaria, Albania şi Grecia”⁴. Între România şi Bulgaria exista un „măr al discordiei”, Cadrilaterul, cercurile revizioniste bulgare solicitând nu doar revenirea acestei provincii

¹ John R. Barber, *Istoria Europei moderne*, trad.: Daniela Truţia, Bucureşti, Ed. Lider, 1998, p. 357.

² *Ibidem*, p. 386.

³ *Ibidem*, pp. 389–391.

⁴ *Ibidem*, p. 397.

(reprezentând partea de sud a Dobrogei, cu județele Durostor și Caliacra, alipită României în vara anului 1913, după al doilea război balcanic) sub controlul Sofiei, ci și a Dobrogei de nord (care fusese integrată, în statul român, în anul 1878, în urma Războiului de Independență și care aparținuse Imperiului Otoman vreme de peste 450 de ani).

În 1932, în Portugalia a debutat îndelungata dictatură a lui Salazar (1889–1970), care a instituit „o variantă de fascism similară cu cea a lui Mussolini, însă mai puțin ostentativă și foarte atașată de valorile tradiționale”⁵. Începuse „moda” copierilor între regimurile autoritare și totalitare.

În timp ce vecinul de la nord-vest al României, Cehoslovacia, cu care împărțisem Maramureșul după Primul Război Mondial, rămăsese „un avanpost” democratic⁶, alți doi vecini (Ungaria și Iugoslavia) aveau regimuri autoritare încă din anii `20, iar la vecinul de la nord-est, Polonia, era o dictatură militară din 1926⁷.

Serge Berstein și Pierre Milza consideră că, datorită izolării complete, „în această Europă autoritară, democrațiile (Franța, Marea Britanie și statele nordice, în primul rând – *n.n.*) stau pe poziții defensive”. Mai mult chiar, „în fața dublului atac al administratorilor comunismului stalinist, care dezvoltă, în URSS, un proiect totalitar, și al susținătorilor regimurilor autoritare, inspirate, mai mult sau mai puțin, de fascism, acestea apar ca niște cetăți asediate”⁸.

Din păcate pentru România, „conciliatorismul” promovat de Marea Britanie și Franța, față de pretențiile germane și italiene, nu au putut evita războiul și nici rapturile teritoriale la care vor fi supuse o serie de țări, printre care și România, între anii 1938–1940.

La toate acestea se adaugă și criza economică, izbucnită în S.U.A., în octombrie 1929, și răspândită, destul de rapid, în întreaga lume, afectând, cu precădere, țările cu o economie preponderent agrară, precum România. Potrivit lui Serge Berstein și Pierre Milza, „eșecul realizării unei concertări internaționale, înregistrat la Londra, în 1933, și incapacitatea responsabililor de a provoca o *reflație* echilibrată se conjugă, pentru a face să dureze marasmul într-o lume din ce în ce mai dezbinată și lăsată pradă confruntării naționalismelor”⁹.

Mussolini dorea semnarea unui acord între cele patru puteri vest-europene: Franța, Germania, Italia și Marea Britanie. Acest acord ar fi reeditat așa-zisul

⁵ *Ibidem*, pp. 397–398.

⁶ *Ibidem*, p. 406.

⁷ *Ibidem*, p. 395.

⁸ Serge Berstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, vol. 5 (*Secolul XX (din 1919 până în zilele noastre)*), trad.: Monica Timu, Iași, Ed. Institutului European, 1998, p. 74.

⁹ Idem (red.), *Istoria secolului XX*, vol. 1 (*Sfârșitul lumii europene (1900–1945)*), trad.: Marius Ioan, București, Ed. All, 1998, p. 224.

concert al puterilor care dominase „bătrânul continent” în veacul al XIX-lea. Proiectul acestui „*pact de înțelegere și colaborare între cele patru puteri occidentale*”, incluzând 6 articole, a fost prezentat de către „Il Duce” premierului britanic (MacDonald) și șefului Foreign Office (John Simon), cu ocazia vizitei celor doi în capitala Italiei fasciste. Tratatul amintit avea, ca scop declarat, menținerea păcii, preconizându-se, printre altele, o poziție comună în chestiunile europene și coloniale, „posibilitatea revizuirii tratatelor de pace în cadrul Societății Națiunilor” și chiar „egalitatea de drepturi în materie de armament” pentru Germania. Statele mici și mijlocii din centrul și răsăritul Europei au reacționat imediat: Consiliul Permanent al Micii Înțelegeri (alianță formată, în anii 1920–1921, din România, Cehoslovacia și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, devenit Iugoslavia, la începutul anului 1929) a dat publicității o declarație „conform căreia marile puteri nu trebuia, sub niciun pretext, să dispună de teritoriul țărilor mai mici fără consimțământul lor”, iar Polonia „a adoptat o atitudine identică și a deplâns faptul că nu a fost primită în rândul marilor puteri”¹⁰.

Așadar, ideea „directoratului” celor patru mari puteri europene a fost aspru taxată de aliații mai mici ai Franței, care se temeau de revizionismul unor state vecine, dar și a două dintre semnatarele respectivului tratat (Italia fascistă și Germania național-socialistă).

Datorită prestigiului de care se bucura pe plan internațional, Mica Antantă a reușit, treptat, să convingă, atât cercurile conducătoare franceze, cât și cele britanice, asupra pericolului punerii în aplicare, întocmai, a tratatului propus de Mussolini. În consecință, „Pactul cvadripartit, parafat la Roma, la 7 iunie 1933, golit de conținutul său revizionist, nu mai putea oferi interes nici pentru Italia, nici pentru Germania nazistă”, în scurt timp devenind caduc¹¹.

Devenea, din ce în ce mai clar, la nivelul continentului european, datorită activității intense depusă de Mica Antantă, că „monopolul diplomatic și politic al marilor puteri nu mai acționa în forme absolute” și că, în egală măsură, „sub întreita presiune a acestor state mici și mijlocii, marile principii de drept internațional nu erau chiar literă moartă”¹². Deci, Mica Înțelegere dovedea coeziune, cel puțin în momentul respectiv, și era capabilă să se opună planurilor revizioniste, indiferent ce stat le-ar fi formulat.

În opinia Vioricăi Moisuc, „compartimentarea artificială a problemei păcii și securității – una și indivizibilă, în două, pacea și securitatea puterilor mari, pacea și securitatea puterilor mici și mijlocii, primele dorind să și-o realizeze pe

¹⁰ Jean-Baptiste Duroselle, *Istoria relațiilor internaționale (1919–1947)*, vol. I, trad.: Anca Airinei, București, Ed. Științelor Sociale și Politice, 2006, pp. 121–122.

¹¹ Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale: prima jumătate a secolului al XX-lea*, Ed. Politică, București, 1988, p. 203.

¹² Idem, *Din politica externă a României (1913–1947)*, Ed. Politică, București, 1980, p. 323.

seama celorlalte, a agravat continuu situația internațională, apropiind momentul declanșării crizei antebelice”¹³.

Statele mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei, simțindu-se abandonate, în mare măsură, de către Franța și Marea Britanie, își „strângeau” rândurile și adoptau, în general, poziții comune față de marile probleme internaționale.

Pactul cvadripartit demonstrase faptul că guvernele de la Paris și Londra erau dispuse să facă o serie de compromisuri în detrimentul aliaților mai mici, doar pentru menținerea păcii, pe care ar fi dorit-o, din răspuțeri, însă doar declarativ, Hitler și Mussolini. Eliza Campus subliniază faptul că „înlăturarea acestui instrument se datorează statelor Micii Înțelegeri și Poloniei. Ele au fost primele care au dezvăluit primejdia unui directorat european în patru; primejdia de a lovi în Pactul Societății Națiunilor; primejdia de a revizui statutul teritorial european, tocmai când Germania și Italia își arătau deschis voința de a-și extinde teritoriile pe socoteala statelor mici și mijlocii. Luptând pentru propriile lor interese, România, Cehoslovacia și Iugoslavia, ca și Polonia, au luptat, implicit, pentru toate statele europene mici și mijlocii, amenințate de aceleași grave pericole”¹⁴.

Între timp, pe scena politică bulgară se conturau unele forțe care doreau să colaboreze strâns cu celelalte țări balcanice, iar, „în Turcia, opoziția Micii Înțelegeri față de Directoratul european în patru făcuse o puternică impresie”. În cursul lunii mai 1933, „când știri mai detaliate despre cuprinsul pactului celor patru circulau în toate capitalele balcanice, din nou Tefvik-Rüstü-Aras (ministrul de externe turc – *n.n.*), aflat la Geneva, și-a exprimat dorința de a primi vizita ministrului de externe al României (Nicolae Titulescu – *n.n.*)”, discuțiile dintre cei doi șefi ai diplomației urmând să se refere la două teme de maximă importanță: Directoratul celor patru și raporturile României cu Uniunea Sovietică. De asemenea, Grecia renunța la prejudecățile sale și se arăta interesată de o alianță a statelor balcanice. Chiar și în Albania, care „gravita” în „orbita” Italiei, existau unele voci care pledau pentru constituirea unei asemenea alianțe¹⁵.

În concluzie, Mica Antantă se afirmase pe plan european, întărindu-și coeziunea internă și reușind să atragă, punctual, și Polonia în soluționarea crizelor internaționale, reprezentând un veritabil model pentru formarea altor alianțe la nivel regional, menite să păstreze pacea și să mențină status-quo-ul teritorial stabilit la Conferința de Pace de la Paris (1919–1920).

¹³ Viorica Moisuc, *Premisele izolării politice a României (1919–1940)*, Ed. Humanitas, București, 1991, p. 332.

¹⁴ Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, ediția a 2-a, Ed. Academiei Române, București, 1997, p. 139.

¹⁵ Idem, *Înțelegerea Balcanică*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1972, pp. 90–93.

Percepția cotidianului bănățean *Vestul* asupra activității Micii

Antante în cursul lunii mai 1933

Ziarul timișorean *Vestul*, fondat de Sever Bocu în anul 1930, deși se declara, în continuare, nemulțumit de faptul că Banatul nu revenise, în întregime, României după prima conflagrație mondială, relatează, cu destul de multă obiectivitate, activitatea Micii Înțelegeri la nivel european, privind, cu o atenție aparte, raporturile bilaterale româno-iugoslave.

Între timp, avansaseră, destul de mult, discuțiile pe tema încheierii convențiilor bisericești între România și Iugoslavia. Din numărul 800 al ziarului *Vestul* aflăm că o delegație română, din partea Ministerului Cultelor, formată din trei membri (ÎPSS Nicolae Bălan – mitropolitul Ardealului, PSS Grigorie Comșa – episcopul Aradului și Silviu Dragomir – profesor la Universitatea din Cluj și membru al Academiei Române), în drum spre Iugoslavia, s-a oprit la Timișoara, fiind întâmpinată, în stație, de toate autoritățile timișorene. De la gară, delegația amintită s-a îndreptat spre locuința părintelui dr. Țiucran (protopopul Timișoarei), unde a luat masa împreună cu patru demnitari locali: Coriolan Băran (prefectul județului Timiș-Torontal), generalul Oprescu (șeful Garnizoanei Timișoara), Alexandru Marta (prim-președintele Curții de Apel) și Sabin Evuțian (inspector școlar). Cei trei „trimiși” ai cabinetului de la București au plecat spre Iugoslavia, la ora 16,30¹⁶.

Nu trebuie să ne surprindă componența delegației române. Cei doi înalți prelați, unul din Transilvania, iar celălalt din Crișana, erau secondăți de un reputat profesor universitar clujean, fin cunoscător al problemelor bisericești. Ei s-au bucurat de o primire excelentă din partea autorităților timișorene, deoarece trebuiau să îmbunătățească, prin aceste convenții, soarta minorității românești din statul vecin, prin prisma vieții spirituale a acesteia.

În dimineața zilei de 5 mai 1933, delegația amintită a sosit la Belgrad, urmând să demareze negocieri pentru definitivarea convențiilor cu caracter religios, parafate în martie 1932. În cursul aceleiași zile, la ora 12,30, delegația română a fost primită în audiență la Bogoljub Jeftić, ministrul iugoslav al Afacerilor Străine. După dejunul servit la sediul Legației României din Belgrad, delegația română a plecat, spre seară, la Sremski Karlovci, fiind găzduită de patriarhul iugoslav¹⁷.

Deci, Pactul de organizare al Micii Înțelegeri grăbise, într-un fel, rezolvarea unor neînțelegeri existente între România și Iugoslavia, punctul nevralgic fiind învățământul și viața religioasă a românilor rămași pe teritoriul regatului vecin după împărțirea Banatului, în anii 1919–1920.

¹⁶ *Vestul*, Timișoara, anul IV, 1933, nr. 800, joi, 4 mai, p. 4.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 801, vineri, 5 mai, p. 1.

În numărul său din 21 mai 1933, *Vestul* își anunța cititorii despre parafarea *Convenției bisericești româno-iugoslave*, aceasta urmând să fie aprobată de Patriarhul Miron Cristea (fost Episcop al Caransebeșului, bun cunoscător al vieții religioase a bănățenilor) și de Sinodul Bisericii Ortodoxe Române¹⁸.

Se poate, lesne, deduce faptul că delegația română trimisă, la Belgrad, de Ministerul Cultelor își făcuse datoria pe deplin, reușind să urgenteze semnarea acestui document foarte important pentru destinul minorității românești din Iugoslavia, cu precădere a celei aflate în Banatul sârbesc.

Numărul, din 4 mai 1933, al *Vestului* relatează despre *al treilea Congres al studenților Micii Înțelegeri*, desfășurat în data de 30 aprilie 1933, în sala mare a Universității Populare din Belgrad, în fața reprezentanților Ministerului de Externe iugoslav, ai legațiilor română și cehoslovacă, precum și ai universității. Lucrările au fost deschise de președintele studenților iugoslavi, Ivanof. Salutul Universității Populare și, implicit, al rectorului acestei instituții, a fost adus de prof. univ. dr. Novacovici. Au rostit alocuțiuni: Mihail Panaite (în numele studenților români), Milici (în numele studenților iugoslavi) și Pleyti (în numele studenților cehoslovaci). Punctul de vedere al studenților Micii Înțelegeri din Geneva a fost exprimat de către Radoslavovici. Au fost expediate telegrame Regelui Iugoslaviei, Alexandru I, și miniștrilor de Externe ai celor trei țări ale Micii Înțelegeri. După ședința plenară, „congresiștii au început să lucreze în comisii (comisii – *n.n.*)”¹⁹.

La întrunirea amintită, chestiunea revizionismului a fost cea mai dezbătută. Congresul Micii Înțelegeri Studențești a pledat pentru menținerea status-quo-ului teritorial din Europa Centrală, pentru pace și respectarea tratatelor, principii înscrise într-o rezoluție. O altă rezoluție importantă, adoptată cu aceeași ocazie, a fost cea privind colaborarea intelectuală²⁰.

Studenții din statele membre ale Micii Antante puteau fi, la rândul lor, importanți vectori de opinie, care să-i influențeze pe politicienii din țările lor și chiar pe „oficialii” Ligii Națiunilor.

Din numărul, din ziua de 10 mai 1933, al cotidianului *Vestul* rezultă faptul că, la *Congresul Micii Antante Studențești*, desfășurat la Belgrad, timp de o săptămână (30 aprilie – 6 mai 1933), au luat parte „peste 300 studenți din Cehoslovacia și România și aproape tot atâția din Iugoslavia”. În cadrul congresului „au fost organizate mari festivaluri artistice naționale (românești, iugoslave și cehoslovace), la care s-au executat programe de muzică și dansuri foarte reușite”, iar, la 4 mai 1933, „participanții au făcut o excursie

¹⁸ *Ibidem*, nr. 814, duminică, 21 mai, p. 4.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 800, joi, 4 mai, p. 4.

²⁰ *Ibidem*, nr. 802, sâmbătă, 6 mai, p. 4.

prin Iugoslavia, vizitând – în special – orașele Sarajevo, Dubrovnik, Split și Zagreb”²¹.

Și cultura putea reprezenta un liant între membrii acestei alianțe regionale, fapt demonstrat cu același prilej.

Numărul, din 5 mai 1933, al ziarului *Vestul* semnala restricții la *traficul de mărfuri româno-iugoslav*: „Pe baza unor *dispoziții* luate de căile ferate iugoslave, cu privire la transporturile de explozibile și lichide combustibile (păcură, etc.) în gările Belgrad, Belgrad Sava și Topcider, predarea sau eliberarea acestor produse se va permite numai în gara Belgrad Klanica. În *comunicarea* făcută Regiei C.F.R. se arată că fac excepție, de la această restricție, expedițiile de lichide combustibile în vagoane rezervoare cu ecartament normal, predate fie antreprizei „Anglo-jugoslavensko-petrolysko drustvo”, fie, prin intermediul acesteia, în gara Belgrad-fabrica Secera. Transporturile de materii explozibile și lichide combustibile provenind din străinătate și cu destinația Belgrad-Klanica și Belgrad-fabrica Secera, trebuie vămuite în cursul drumului sau, cel mai târziu, în gara Zemun, pentru cele din direcția Zemun și în gara Smederevo, pentru cele din direcția acestei localități”²².

Restricțiile aplicate la acest sortiment de produse pot fi explicate prin intenția firească a autorităților iugoslave de a proteja industria autohtonă, grav afectată de criza economică. În pofida pierderilor suferite, România rămânea unul dintre marii producători de petrol din Europa, ocupând o poziție fruntașă și la nivel mondial.

Numărul, din 17 mai 1933, al ziarului *Vestul* aducea, în atenția cititorilor, unele excese revizioniste semnalate în Cehoslovacia. Astfel, aflăm că, în data de 14 mai 1933, pe toate clădirile publice din orașelul cehoslovac Klenderkovitz s-a arborat drapelul hitlerist, proclamându-se, imediat, alipirea regiunii respective la Germania. Jandarmeria cehoslovacă a îndepărtat, în cel mai scurt timp posibil, drapelele germane și a proclamat starea de asediu, interzicând trecerea frontierei și arestând pe conducătorii revizionști. De asemenea, autoritățile cehoslovace au mobilizat cohorte de sokoli (organizație sportivă, cu o pregătire militară adecvată, formată din sute de mii de membri), aflați în manevră în regiunea respectivă. Chiar și social-democrații cehoslovaci au fost înarmați, pentru a putea interveni, în caz de necesitate²³.

Din denumirea orașelului rezultă faptul că era populat, în mare măsură, de etnici germani, fiind situat în regiunea sudetă (o zonă de frontieră, cu populație preponderent germană). Această regiune va deveni un veritabil „câlcâi” al lui Ahile pentru statul cehoslovac, iar cedarea sa Germaniei, în urma Acordului

²¹ *Ibidem*, nr. 805, miercuri, 10 mai, p. 4.

²² *Ibidem*, nr. 801, vineri, 5 mai, p. 4.

²³ *Ibidem*, nr. 810, miercuri, 17 mai, p. 1.

de la München, din septembrie 1938, va marca începutul disoluției statului cehoslovac. Autoritățile cehoslovace au înăbușit, din fașă, această manifestare, scontând atât pe forța militară a sokolilor, cât și pe sprijinul Partidului Social-Democrat, o forță politică deloc neglijabilă, pentru cabinetul de la Praga și pentru președintele Thomas G. Masaryk, fondatorul Republicii Cehoslovace.

După cum aflăm din numărul 807 al *Vestului*, Ziua Națională a României (10 mai) a fost sărbătorită și în Cehoslovacia. Astfel, ultimul număr al revistei *RadioJurnal* din Praga a publicat, cu aceeași ocazie, un articol referitor la muzica românească, însoțit de ilustrații, de o înaltă calitate artistică, reprezentând armata română în pas de defilare, un portret de țărăncă și o horă națională. Și *Radio Praga* a avut un program special, dedicat României: între orele 14⁴⁰ și 15⁰⁰ au fost difuzate cântece românești; în intervalul 17¹⁰–18⁰⁰ a fost transmis concertul Orchestrei Radio (dirijor – Oskar Parik, solistă – Sofia Munteanu), la care au fost interpretate partituri ale unor mari compozitori români (George Enescu, Tiberiu Brediceanu, Constantin Brăiloiu, Dinu Riegler, Sabin Drăgoi, Alexandru Zima și Gheorghe Dima); la ora 20⁰⁰, abatele Zavoral, președintele Institutului Cultural Cehoslovaco-Român, a vorbit despre țara noastră, iar Petr Jar a ținut o expunere despre teatrul românesc; la ora 20¹⁵ s-a transmis, din studio, premiera piesei în trei acte „Omul care a văzut moartea”, de Victor Eftimiu, tradusă – în limba cehă – de profesorul G. Steca. La *Radio Bratislava*, în data de 9 mai 1933, la ora 19²⁵, a început conferința maiorului Malar despre însemnătatea zilei de 10 mai, urmată de melodii românești²⁴.

În întreaga perioadă interbelică, relațiile politice și culturale româno-cehoslovace s-au dovedit excelente, fiind semnalate anumite animozități pe teren economic, datorită profilului diferit al economiei celor două state și gradului distinct de afectare al acesteia, începând cu anul 1929. Redacția *Vestului* avea doar cuvinte de laudă față de modul de tratare al minorității românești din Cehoslovacia, Maramureșul istoric fiind împărțit între cele două state vecine, în perioada 1919–1920.

O reconfirmare a raporturilor politice excepționale româno-cehoslovace s-a produs la mijlocul lunii mai 1933, în momentul în care Thomas Garrigue Masaryk, președintele Republicii Cehoslovace, l-a decorat pe Alexandru Vaida-Voevod, premierul României, cu Ordinul „Leul Alb”²⁵, clasa I-a²⁶.

²⁴ *Ibidem*, nr. 807, sâmbătă, 13 mai, p. 4.

²⁵ Ordinul „Leului Alb”, compus din Leul Alb (simbol al Republicii Cehoslovace) și motto-ul *Pravda vítězí (Adevărul va Învinge)*, a fost creat prin Actul de la 10 aprilie 1920, vizând eliminarea ordinelor cavalești; inițial, a avut cinci clase. Ordinul, cu caracter civil și militar, putea fi acordat și străinilor, începând din anul 1930. (www.ro.wikipedia.org/wiki/Ordinul_Leului_Alb, ultima consultare la 08.10.2024)

²⁶ *Vestul*, Timișoara, an IV, 1933, nr. 811, joi, 18 mai, p. 4.

În numărul, din 17 mai 1933, al cotidianului *Vestul*, cititorii erau informați că opinia publică cehoslovacă a primit favorabil faptul că Pactul de organizare a Micii Înțelegeri, semnat în februarie, același an, a determinat și strângerea legăturilor economice dintre statele membre. Presa cehoslovacă relatează și despre necesitatea revizuirii tratatului comercial dintre cele două țări, în viziunea cercurilor economice românești: „exportul produselor petrolifere este considerat, în cercurile românești, ca mulțumitor; în schimb, este nemulțumitor exportul de animale, ceilalți exportatori (ungurii, polonezii și bulgarii) având alte condiții pe piața cehoslovacă... se insistă că, de exemplu, la porci grași (peste 160 kg), România are un mare interes în ridicarea exportului lor în Cehoslovacia; România dorește, de asemenea, o ridicare a exportului ei de porumb în Cehoslovacia”²⁷.

Oamenii de afaceri români nu se arătau deranjați doar de „contingentele” impuse României la exportul de animale, ci și de faptul că unele state vecine ale Cehoslovaciei, care aveau diferende teritoriale cu aceasta, precum Ungaria și Polonia, păreau favorizate în acest domeniu, în detrimentul țării noastre.

În data de 21 mai 1933, ziarul bănățean anunța că, în zilele următoare, la Praga era așteptat un delegat din partea Ministerului Industriei și Comerțului din România, pentru a discuta, cu forurile competente cehoslovace, despre semnarea unei noi *convenții de compensație*, în valoare de 15 milioane coroane cehe. Potrivit acestui nou act, Cehoslovacia se obliga să importe, din România, pentru suma de mai sus, porumb, uleiuri și porci. În schimb, se încerca revigorarea turismului cehoslovac, în baza aceleiași convenții, cabinetul de la Praga angajându-se să acorde valută – „până la 70% din suma de mai sus – cetățenilor români care vor veni să își facă cura în stațiunile balneare din Cehoslovacia”²⁸.

Așadar, cercurile politice de la Praga erau dispuse să facă un compromis, în plan economic, cu România, pentru a nu se ajunge la o deteriorare a raporturilor dintre cele două țări, dar și pentru a se produce un reviriment al sectorului turismului din țara vecină, afectat, la rândul său, de criza economică mondială.

Potrivit numărului 812 al ziarului timișorean, au fost elaborate și proiecte pentru *colaborarea cinematografică dintre statele Micii Antante*. Astfel, se preconiza înființarea unei *societăți cinematografice*, având centrul la Praga (în capitala cehoslovacă existau mari studiouri de cinema), unde să fie turnate filme „menite a fi rulate în cele trei țări ale Micii Înțelegeri, renunțându-se la importarea unor filme străine mediocre, pentru sume fabuloase”. După *tratatul* demarat între exponenții industriei cinematografice din Mica Antantă se prefigura organizarea, în curând, a unor *consfătuiri*. La societatea cinematografică a Micii Înțelegeri era chemată să adere și Polonia, filmele putând fi realizate, în primii

²⁷ *Ibidem*, nr. 810, miercuri, 17 mai, p. 4.

²⁸ *Ibidem*, nr. 814, duminică, 21 mai, p. 4.

ani, la Praga și la Varșovia, iar, la început, interioarele filmelor s-ar turna la Praga și exterioarele în celelalte țări (Iugoslavia, România, Polonia)²⁹.

Se constată faptul că Mica Înțelegere încerca să atragă, prin diverse inițiative în plan economic și cultural, Polonia, pentru a evita apropierea acesteia din urmă față de Ungaria sau chiar față de Al Treilea Reich.

După ce, în cursul dimineții de 15 mai 1933, la Geneva, Nicolae Titulescu l-a primit pe ministrul de Externe al Turciei, Rușdi Bey, iar, apoi, i-a făcut o vizită lui Sir Eric Drummond³⁰, în după-amiaza aceleiași zile, ilustrul diplomat român a fost ocupat, timp de patru ore, cu întrunirea Consiliului Miciei Înțelegeri³¹.

Punctul de vedere exprimat de reprezentanții Miciei Înțelegeri față de Pactul celor Patru Mari Puteri, surprins în comunicatul agenției de știri „Reuter”, este redat în numărul, din 25 mai 1933, al cotidianului *Vestul*: „Este de presupus că acordul celor patru puteri nu va avea, nici pe departe, forma inițială. Se va renunța la clauzele privind revizuirea tratatelor, clauze care contrazic mesajul Roosevelt³² și desfid atmosfera ce a urmat, la Conferința dezarmării, acestui mesaj. Dacă acordul celor patru puteri se va limita numai la regularea (reglementarea – *n.n.*) chestiunilor pendinte (restante – *n.n.*) între națiunile semnatare, România, ca și aliatele ei din Mica Înțelegere, nu va avea nicio obiecțiune (obiecție – *n.n.*) de ridicat. Mica Înțelegere se va opune, însă, hotărârii semnării oricărui acord care s-ar ocupa de interesele terților și ar contraveni spiritului S.N. (Societății Națiunilor – *n.n.*); un astfel de acord va fi considerat nul și neavenit; el nu va aduce, în orice caz, niciun serviciu păcii, dimpotrivă³³.

Prestigioasa agenție de știri britanică se dovedea, încă odată, capabilă să aprecieze, în mod corect, motivațiile atitudinii Miciei Antante față de Directoratul celor Patru Mari Puteri europene, dar și posibila schimbare a acesteia în eventualitatea în care se renunța, pentru totdeauna, la scopul nedeclarat al Directoratului, și anume revizuirea întregului sistem al tratatelor de pace.

La 28 mai 1933, agenția franceză de știri „Havas” transmitea, din Paris, acceptul Miciei Înțelegeri pentru Pactul celor Patru Mari Puteri: „... Mica Înțelegere s-a resemnat... acceptă Pactul celor Patru Puteri, după ce a obținut – din partea

²⁹ *Ibidem*, nr. 812, vineri, 19 mai 1933, p. 2.

³⁰ James Eric Drummond (17 august 1876–15 decembrie 1951), politician și diplomat britanic, a fost cel dintâi secretar general al Ligii Națiunilor, în intervalul 1920–1933. Ulterior, între anii 1933–1939, acesta a fost ambasadorul Regatului Unit în Italia. (www.en.wikipedia.org/wiki/Eric_Drummond,_7th_Earl_of_Perth, ultima consultare la 08.10.2024)

³¹ *Vestul*, Timișoara, an IV, 1933, nr. 811, joi, 18 mai, p. 4.

³² Mesaj rostit cu ocazia inaugurării primului său mandat prezidențial, la 4 martie 1933; principiul ce urma să stea la baza politicii externe a Statelor Unite era buna vecinătate. (www.bucatidincarti.blog/2008/07/07/discursul-inaugural-al-presedintelui-franklin-delano-roosevelt-1933/, ultima consultare la 08.10.2024)

³³ *Vestul*, Timișoara, an IV, 1933, nr. 817, joi, 25 mai 1933, p. 4.

d-lui. Boncour³⁴ – un fel de *protocol-garanție*, care, în cazul semnării pactului, s-ar transforma, îndată, în *notă diplomatică* pentru România, Cehoslovacia, Iugoslavia, Italia, Germania și Marea Britanie... revizuirea tratatelor nu face obiectul niciunui articol din pact... Franța se va opune la modificarea articolului 19 din pactul Societății Națiunilor... Republica Franceză va semna acest acord, deoarece Anglia și-a dat consimțământul... Mica Înțelegere, în urma modificărilor radicale făcute acestui proiect, nu mai are niciun motiv să se opună realizării lui...³⁵.

Deși poate fi sesizat tonul ușor ironic al comunicatului agenției de știri sus-amintite, era evident că, fără sprijinul Franței, demersul inițiat de Mica Înțelegere în privința Directoratului ar fi rămas fără efect. Nu este, însă, mai puțin adevărat faptul că Mica Antantă se dovedise extrem de solidară și energică, reușind, cel puțin parțial, să-și asigure suportul Poloniei și al altor state mai mici din Europa pentru menținerea frontierelor existente.

La *Conferința Miciei Înțelegeri* de la Praga (30 mai 1933), *problema revizuirii tratatelor* s-a aflat pe primul loc. În numărul 822 al *Vestului* se sublinia faptul că „Mica Înțelegere își va apăra însăși existența contra diferitelor uneltiri și atentate care se pun la cale contra ei, la Roma și la Berlin”. Ziarul belgrădean *Politika* publica o informație telefonică a trimisului său special din Praga, conform căreia Mica Înțelegere ar discuta numirea unui reprezentant diplomatic comun al celor trei țări la Moscova; același ziar afirma că „întrunirea de azi, din Praga, față de hotărârile ce vor fi luate, poate fi considerată ca una din cele mai însemnate și decisive din istoria nouă a Europei”. Agenția telegrafică poloneză anunța că guvernele Miciei Antante și-ar modifica parțial atitudinea lor negativă față de Pactul celor Patru Mari Puteri, spre deosebire de guvernul polonez, ce respingea, cu vehemență, Directoratul³⁶.

Redactorii *Vestului* erau ferm convinși de faptul că atât Italia fascistă, cât și Germania național-socialistă, doreau, și prin acest Directorat, destrămarea Miciei Înțelegeri, care devenea un adversar redutabil al politicii lor externe în zona central și est-europeană. Politica revizionistă a Romei și Berlinului, dar și poziția ușor capitulară a democrațiilor occidentale (Franța și Marea Britanie), determinau Mica Antantă să-și îndrepte privirile, cu speranță, spre Uniunea

³⁴ Augustin Alfred Joseph Paul-Boncour (4 august 1873–28 martie 1972) a fost un politician și diplomat al celei de-A Treia Republici Franceze. Pentru scurtă vreme prim-ministru (18 decembrie 1932–31 ianuarie 1933), Boncour a îndeplinit, de două ori, funcția de ministru al Afacerilor Străine (decembrie 1932-ianuarie 1934, martie-aprilie 1938) și a fost delegat permanent al Franței la Societatea Națiunilor, în intervalul 1932–1936. (www.en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Paul-Boncour, ultima consultare la 08.10.2024)

³⁵ *Vestul*, Timișoara, an IV, 1933, nr. 821, miercuri, 31 mai, p. 4.

³⁶ *Ibidem*, nr. 822, joi, 1 iunie, p. 4.

Sovietică. Polonia se temea, în continuare, să nu fie strivită între cele două Mari Puteri vecine: Germania și U.R.S.S.

Cu același prilej a avut loc o întrunire a Miciei Înțelegeri a Presei, printre problemele discutate figurând dezarmarea, posibilitatea de soluționare – printr-un acord general – a crizei economice mondiale și revizionismul³⁷.

Deci, și reprezentanții presei din cele trei state membre erau perfect conștienți de aceste probleme spinoase și de faptul că blocurile existente deja (pe de o parte, blocul statelor agrare și cel al statelor industriale; pe de altă parte, blocul țărilor revizioniste și cel al țărilor antirevizioniste) trebuie să depășească disputele dintre ele, pentru menținerea păcii.

În numărul său din 2 iunie 1933, *Vestul* prezenta comunicatul ședinței Consiliului Permanent al Miciei Înțelegeri din 30 mai 1933. În acest comunicat era expusă poziția organismului amintit față de *Pactul celor Patru Mari Puteri*: „prima versiune a pactului, al cărui spirit era contrar principiilor de drept internațional și drepturilor decurgând, pentru toate celelalte națiuni, din pactul Societății Națiunilor, a fost definit părăsită... noul text este în conformitate cu memorandumul guvernului francez din 10 aprilie 1933, care stabilește principiul că pactul în patru nu poate atinge decât chestiuni care se referă, exclusiv, la interesele proprii ale semnatarilor acestui acord...”³⁸.

Se recunoștea, așadar, rolul jucat de cabinetul de la Paris (și, în subsidiar, al diplomaților din statele Miciei Antante) în modificarea termenilor pactului, care nu mai era, astfel, atractiv, pentru puterile revizioniste central-europene (Italia și Germania). Aceste modificări favorabile aliaților mai mici ai Franței, din centrul și sud-estul Europei (Cehoslovacia, Polonia, România, Iugoslavia și Grecia), au determinat, până la urmă, acceptul Miciei Înțelegeri față de textul pactului, deși, până în momentul respectiv, se opusese, cu vehemență, acestuia.

Nu era omisă nici atitudinea acestui organism față de *problema frontierelor*, revizuirea acestora, în cazul statelor Miciei Înțelegeri, depinzând, „în mod exclusiv, de factorii constituționali responsabili și de Parlamente”³⁹.

Deci, Mica Antantă își clama dreptul de a accepta sau de a refuza orice posibilă modificare a frontierelor proprii, considerând că chestiunea granițelor ar trebui să depindă doar de factorii decizionali din statele vizate, fără nicio implicare a Marilor Puteri europene.

Redacția *Vestului* aducea, în atenția cititorilor săi, expunerea lui Ion Mihalache, locțiitorul lui Nicolae Titulescu, la *Conferința Dezarmării*, din care reda ample fragmente, datorită importanței sale incontestabile: „Statele Miciei Înțelegeri se socotesc datoare de a face să se înregistreze, încă de pe acum, acordul

³⁷ *Ibidem*, nr. 821, miercuri, 31 mai, p. 1.

³⁸ *Ibidem*, nr. 823, vineri, 2 iunie, p. 4.

³⁹ *Ibidem*.

celor mai multe din formulele cuprinse în pactul european de securitate. Ele consideră acest pact ca un instrument din cele mai importante, destinat să asigure – în cadrul european – o protecțiune (protecție – *n.n.*) eficace în contra (împotriva – *n.n.*) oricărei violențe și a oricărei acțiuni întreprinse împotriva drepturilor recunoscute statelor prin pactul Societății Națiunilor și pactul de la Paris și pe care toate statele participante la aceste pacte au datorita a le respecta și, la nevoie, de a le restabili. Este evident că elemente noi de drept internațional... au ușurat, acum, sarcina comitetului pentru chestiunile de securitate. Aceste elemente sunt, pe de o parte, interdicția de a recurge la violență pentru rezolvarea diferendelor internaționale, interdicție ce rezultă, în mod expres, din *articolul 2 al pactului de la Paris* și din *declarația de nerecurgere la forță* adoptată de comisia politică, iar, pe de altă parte, posibilitatea de a avea un criteriu precis de determinare a agresorului în cazul când s-ar produce un asemenea recurs la forță. Acestea sunt criteriile de securitate, căci funcționarea unui sistem de asistență ar fi, într-o foarte mare măsură, ușurată de un criteriu precis de definiție a agresorului. Acesta este motivul pentru care, așa cum dl. Titulescu a declarat în ședința comisiei generale din 25 mai, statele Micii Înțelegeri au adus desăvârșita lor adeziune la actul privitor la definiția agresorului și la propunerile clare și precise ale delegației sovietice asupra acestui punct. Pentru aceste motive socotim că trebuie să facem cele mai formale rezerve asupra dispozițiilor (dispozițiilor – *n.n.*) articolului 2 al pactului european, care cuprinde angajamentul de a adera la convenția generală pentru dezvoltarea mijloacelor de a preveni războiul. Considerând, prin urmare, că proiectul de pact european constituie o primă etapă pe calea adevăratei securități și că întrevădem, în viitor, universalitatea lui, declarăm că acceptăm, în condițiile (condițiile – *n.n.*) mai sus arătate, principiile generale ce se găsesc la baza acestui pact⁴⁰.

Încrederea acordată de ilustrul diplomat Nicolae Titulescu noului președinte al Partidului Național Țărănesc (în care se va înscrie, și el, ceva mai târziu) era determinată și de poziția acestuia (șeful partidului de guvernământ, antifascist și anticomunist declarat, cu o gândire profund democratică și pacifistă, susținător fidel al alianțelor din care România făcea parte). Din acest discurs rezultă că atât Pactul Briand-Kellogg sau Pactul de la Paris (1928), cât și Protocolul de la Moscova ori Protocolul Litvinov (1929), stăteau la baza Convenției pentru definirea agresorului. Mihalache își exprima speranța că aderarea Uniunii Sovietice la această convenție va da un semnal unor state revizioniste mai mici, vecine cu România (în primul rând, Ungaria și Bulgaria), care priveau, cu multă încredere, până atunci, spre Berlin și Roma.

⁴⁰ *Ibidem.*

Concluzii

În luna mai 1933, România avea trei vecini revizionişti (Ungaria, Bulgaria şi U.R.S.S.), trei aliaţi (Cehoslovacia, Iugoslavia şi Polonia) şi un prieten „veşnic”: Marea Neagră.

Pactul de organizare a Micii Înțelegeri întărise coeziunea acestei alianţe, alcătuită din România, Cehoslovacia şi Iugoslavia, care se va opune, cu succes, „Directoratului” celor patru Mari Puteri europene (Germania, Italia, Marea Britanie şi Franţa). *Conciliatorismul* anglo-francez din momentul respectiv fusese înfrânt şi se contura, tot mai clar, o nouă alianţă, de data aceasta formată din patru state balcanice (România, Iugoslavia, Grecia şi Turcia).

Ziarul timişorean *Vestul*, fondat în 1930, aborda, cu destul de multă obiectivitate (datorată echipei redacţionale de excepţie), diverse evenimente, precum: Congresul Studenţilor Micii Înțelegeri; convenţiile religioase cu Iugoslavia; raporturile româno-cehoslovace; proiecte pentru colaborarea cinematografică dintre statele Micii Antante; Mica Înțelegere a Presei; Conferinţa Micii Înțelegeri din 30 mai 1933.

Bibliografie

Surse editate. Lucrări generale şi speciale

- Barber, John R., *Istoria Europei moderne*, trad.: Daniela Truţia, Editura Lider, Bucureşti, 1998.
- Berstein, Serge; Milza, Pierre (red.), *Istoria secolului XX*, vol. 1 (*Sfârşitul lumii europene (1900–1945)*), trad.: Marius Ioan, Editura All, Bucureşti, 1998.
- Berstein, Serge; Milza, Pierre, *Istoria Europei*, vol. 5 (*Secolul XX (din 1919 până în zilele noastre)*), trad.: Monica Timu, Editura Institutului European, Iaşi, 1998.
- Campus, Eliza, *Înțelegerea Balcanică*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.
- Campus, Eliza, *Din politica externă a României (1913–1947)*, Editura Politică, Bucureşti, 1980.
- Campus, Eliza, *State mici şi mijlocii din centrul şi sud-estul Europei în relaţiile internaţionale: prima jumătate a secolului al XX-lea*, Editura Politică, Bucureşti, 1988.
- Campus, Eliza, *Mica Înțelegere*, ediţia a 2-a, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1997.
- Duroselle, Jean-Baptiste, *Istoria relaţiilor internaţionale (1919–1947)*, vol. I, trad.: Anca Airinei, Editura Ştiinţelor Sociale şi Politice, Bucureşti, 2006.
- Moisuc, Viorica, *Premisele izolării politice a României (1919–1940)*, Editura Humanitas, Bucureşti, 1991.
- Vestul*, Timişoara, 1933.

Webografie

www.bucatidincarti.blog/2008/07/07/discursul-inaugural-al-presedintelui-franklin-delano-roosevelt-1933/

www.en.wikipedia.org/wiki/Eric_Drummond,_7th_Earl_of_Perth.

www.en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Paul-Boncour

www.ro.wikipedia.org/wiki/Ordinul_Leului_Alb

History as a Warning: Electoral Propaganda in the 1946 Târgu Mureş Parliamentary Campaign

Istoria ca avertisment: Propaganda electorală în campania parlamentară din 1946 de la Târgu Mureş

CORINA MAŞCA*

Abstract: This study explores the mechanisms of electoral propaganda employed during the 1946 parliamentary campaign in Târgu Mureş, Romania. Focusing on the actions of the Romanian Communist Party and its political allies (Bloc of the Democratic Parties), the research analyses archival sources and contemporary press to uncover strategies of manipulation, media control, and political coercion. The findings contribute to a deeper understanding of post-war political dynamics in Eastern Europe and the role of propaganda in undermining democratic electoral processes.

Keywords: 1946 Romanian elections, Târgu Mureş political history, electoral propaganda Romania, post-war Eastern Europe politics, communist election tactics.

Political context

After 23 August 1944, the political, social, and economic context created a favourable environment for the rise of communists in the Romanian government. Under the guise of promoting workers' rights, they pursued Moscow's interests. Consequently, the Soviet Union supported and directed the establishment of a communist regime in Romania. Andrei Vyshinsky, the Soviet Minister of Foreign Affairs, played a crucial role in this process, actively supporting the campaign to bring the Romanian Communist Party (PCR¹)

* PhD. scientific researcher, Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Şincai” al Academiei Române din Târgu Mureş, hategancorina@gmail.com.

¹ For greater fluency, I will use the shortened version in the Romanian language, PCR.

to power. Initially, communists had limited control over certain sectors of Romanian society, but they gradually attracted and incorporated many smaller Parties while eliminating the long-standing ones. This process reached its peak with the fraudulent manipulation of the 1946 election results, marking a crucial moment in the Communist takeover. Subsequently, the PCR absorbed the allied Parties, eliminated the political elites of the old Parties, and initiated the process of integrating Romania into communist ideology. The strategy of founding the Democratic Parties Bloc² (BPD), a political alliance of the pro-communist Parties, aimed to eliminate political competitors and created an authoritative campaign to manipulate public opinion. Despite considerable financial and human efforts, the Bloc obtained the majority of the mandates following the 1946 elections by falsifying the results, including in Mureș County. Although the PCR did not enjoy broad popular support, the Ploughmen's Front, led by Petru Groza, was the main instrument of the Bloc³ in the electoral campaign.

In Mureș County, in addition to the candidates of the traditional Parties (National Liberal Party and National Peasants' Party), another significant political force was the Hungarian People's Union (UPM⁴), which represented the interests of the Hungarian minority. Although PCR reports⁵ from Mureș indicated that the UPM adhered to the values promoted by the communists, the field propagandists of the Bloc encountered difficulties in localities with a Hungarian majority population. Therefore, separate candidatures were launched, allowing the Democratic Parties Bloc⁶ to obtain four mandates and the UPM three mandates in Mureș County.

² For greater fluency, I will use the shortened version in the Romanian language, BPD or Bloc. In Mureș County, the BPD was composed of the Romanian Communist Party, the Social Democratic Party, the National Popular Party, the National Liberal Party–Tătărescu faction, and the Ploughmen's Front. The initial headquarters were established in a building at 52 Stalin Square (now Roses Square). Subsequently, the headquarters location was transferred to the *Reformed College* building, and later, to the *Secondary School of Agriculture* (now "Traian Savulescu" Agricultural High School), see *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Mureș* (S.J.A.N.M.), *Fond Blocul Partidelor Democratice (F.B.P.D.)*, dosar 1/1946, f. 13 and 2/1946, f. 18.

³ The statistics of Mureș County Committee of the Romanian Communist Party showed that at the end of 1945, the communists had 2832 members, while the Ploughmen's Front had 21,953, the Hungarian People's Union had 25,000, and the Patriotic Defence, 15,000, see more S.J.A.N.M., *Fondul Comitetul Județean Mureș al PCR* (I), (F.C.J.M. al PCR) dosar 5/1945, f. 31.

⁴ For greater fluency, I will use the shortened version in the Romanian language, UPM.

⁵ S.J.A.N.M., *F.C.J.M. al PCR* (I), dosar 1/1944, f. 2.

⁶ The members of the County Committee of the Democratic Parties Bloc were Bot Silviu, secretary, and president Man Eugen. The County Committee was composed of the following members: from the Ploughmen's Front – Man Eugen and Victor Groza; from the National Popular Party – Pop Remus; from the National Liberal Party – Cicioveanu Augustin; from the Social Democratic Party – Bot Silviu; from the Romanian Communist Party – Budai Alexandru; and from the Democracy Front – Vasiliu Letiția. The Electoral Section was led by Pop Remus,

On the other hand, the report⁷ of the Popular National Party (PNP) from Mureş County regarding the contribution of its members to the 1946 elections was accusatory towards the electoral process and the BPD leadership. For instance, the Party leadership expressed discontent regarding the perceived disrespect and drawbacks experienced by its members compared to those of the Hungarian People's Union. This inequality resulted in a deficit of trust within Romanian communities. Furthermore, the Party leadership stated in the report that «the official result is not the real one, and that the opposition obtained a remarkable number of votes that should have been attributed to the BPD, not taken by the UPM»⁸. They also expressed dissatisfaction that numerous BPD members of Hungarian origin voted for Hungarian People's Union candidates and that the PCR and Social Democratic Party (PSD) accepted both Hungarian and Jewish members. When corroborated with other scholarly research and archival sources, the more serious accusations were primarily directed at the Romanian Communist Party, which supported the Hungarian People's Union, despite its formal affiliation with the Bloc of Democratic Parties (BPD) in Mureş County⁹. Despite this, it is noted that at the after-election parade on November 20, 1946, organised by the Hungarian People's Union, in the centre of Târgu Mureş, where two coffins were used (one labelled «Romanian reaction» and the other «Hungarian reaction»), to symbolise the burial of the opposition, only PSD members participated, without the PCR or PNP.

In his work, *The History of Stalinism in Romania*¹⁰, Victor Frunză provided significant data on how the PCR acted during the 1946 elections. Accordingly, the PCR mobilised impressive human and material resources, including 200,000 individuals trained in special Party schools and 6,000 specialised propagandists. A total of 3,600 Voters' Houses were set up, along with 4.2 million brochures, 6.7 million posters, 8.6 million caricatures, and countless other propaganda materials. This massive mobilisation demonstrated the extent of the efforts

the Propaganda Section was coordinated by Budai Alexandru, the Administrative Section was under the leadership of Man Eugen, the Financial Section was managed by Vasiliu Letiția, and the Economic Section was coordinated by Cicioveanu Augustin. The Democratic Youth Commission was led by Gabor Iosif. See the full list in *Ardealul Nou*, „Members of the County Committee of the Bloc of Democratic Parties”, 10 August 1946, p. 2.

⁷ S.J.A.N.M., *Popular National Party Report between 20 October-20 November 1946*, F.B.P.D., dosar 2/1946, f. 14–15.

⁸ The report does not clarify whether it refers to the election result as being unrealistic concerning the opposition against the National Liberal Party and the National Peasant Party or the Hungarian People's Union, considering that the BPD would have received more votes if some had not gone to the latter.

⁹ See an exemple Eusebiu Narai, „Aspecte din activitatea MADOSZ-ului (Uniunea Populară Maghiară) în județul Caraș (1944–1948)”, in *Banatica*, Reșița, 19, 2009, pp. 343–349.

¹⁰ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, Humanitas, Bucuresti, 1990, pp. 287–292.

made by the PCR to achieve victory in the elections and consolidate the power of the communist regime in Romania.

We also note a distinct mobilisation in the case of Mureș County. The PCR Mureș report¹¹ highlighted the members' activity during the month preceding the electoral campaign, providing detailed information about the human resources involved. Thus, we find that 624 mentors were organised into 160 teams, of which 618 collaborated with the Hungarian People's Union in preparing the elections, and only 6 teamed up with the Democratic Parties Bloc. Likewise, teams of agitators and propagandists engaged directly with the population, visiting homes and promoting the Party's ideology by selling books. Other PCR Mureș activists participated in meetings organised at the Voters' House, during which lucrative discussions took place on the political platform of the Bloc, as well as on the achievements of the Groza Government. In total, 171 electoral meetings were organised, in which approximately 34,000 people participated.

On election day, activists visited the homes of citizens who had not turned up to the polls and urged them to vote. Appeals were also launched to stimulate voter turnout, involving influential community figures such as priests, notaries, and teachers. In the same context, they participated in exposing the activities of political adversaries and distributed 35 types of posters and manifestos, totalling 260,000 copies. In contrast, political opponents distributed only four types of posters.

Improvements were also made to the visual appearance of the localities on the day or evening before elections. Regarding human resources, the report highlighted that the Romanian Communist Party in Mureș assigned 30 cultural teams, 30 orchestras and 20 choirs to promote the political platform from village to village; each team also had a political speaker. On election day, 16–17 orchestras were assigned to animate the voters. The only negative mention in the report refers to the low sales of political books, attributed to the population's low interest.

To acquire a more comprehensive understanding of the political campaign's truths, Dinu Giurescu, in his work, comparatively analysed the promises of the Groza Government and the reality in Romania during the pre-election period¹². Thus, official promises were made regarding the amendment of electoral law and revision of the voter lists. In practice, these measures led to the elimination of the government's political opponents. Although electoral discrimination was allegedly cancelled, it was applied exclusively to the opposition's disadvantage, which was extremely downgraded in all aspects. Regarding press freedom, the Government promised fair access to all political Parties; in reality, only the

¹¹ S.J.A.N.M., *Romanian Communist Party activity report, F.B.P.D.*, 2/1946, f. 201.

¹² Dinu C. Giurescu, *Falsificatorii. „Alegerile” din 1946*, Editura Rao, București, 2007, pp. 30–31.

government Bloc had access to broadcasting. The opposition Parties' newspapers were systematically censored, and the distribution of their publications was prevented. Even though an electoral campaign free from candidates' denigration was promised, opposition candidates were not only defamed but also threatened and physically assaulted. The headquarters of liberal Parties were repeatedly destroyed, and examples of the government's failure to fulfil promises continued.

Given that the 1946 elections were the first electoral exercise for many inhabitants, the newspaper *Ardealul Nou* published an article detailing the voting process, accompanied by excerpts from electoral law. Voters were instructed on how to vote, with the sign that had to be applied being specified: "The voting stamp will be applied to the middle of the square in the upper left corner, which bears the number 1 and the symbol of the sun. The stamp will only be placed on a specific square, the one with the number 1. List number 1 means peace, freedom and well-being¹³". The article highlighted a worrying issue: the misuse of education by the government and local authorities, the latter being more concerned with leveraging on electoral capital than with forming educated and aware citizens. This illustrates how the Petru Groza regime tried to manipulate public opinion.

Purpose

This study examines the manipulation and propaganda strategies used by the Democratic Parties Bloc during the Parliamentary election campaign of 19 November 1946. This scientific approach aims to reconstruct a crucial moment in Romanian history with a primary concern for the settlements within the Mureş County region.

To achieve this objective, I used relevant archival funds from the National Archives of Romania. The Democratic Parties Bloc Fund of Mures County was the main source of information, offering a direct perspective on campaign mechanisms and tactics. Additionally, I consulted, to a lesser extent, the archives of the Social Democratic Party, the Romanian Communist Party, the Ploughmen's Front and other related archival funds to obtain a complete and nuanced picture of the political and social context of the timeframe.

An important aspect of the documentation process was the Romanian-language local press of the time, which played a key role in shaping the historical record. It is essential to note that, during that period, the press was under the direct influence of the Bloc, therefore reflecting its vision and interests. Archival and press materials allowed us to identify the main strategic directions of the BPD electoral campaign. Emphasis was placed on marginalising opposition

¹³ *Ardealul Nou*, 19 November 1946, p. 1 and p. 4.

leaders at the local level by discrediting them in the public space. In parallel, intense promotion of Bloc candidates was pursued, many of whom lacked significant administrative or political experience and had no real popular support. A noteworthy aspect identified in this research is the utilisation of the press as a tool to discredit the opposition. Information about propaganda activities and electoral campaigns was often found in archival reports, providing insights into the methods and techniques used.

Our study aims to contribute to understanding the mechanisms of political manipulation and propaganda in the post-war period, providing a rigorous and detailed analysis of the 1946 electoral campaign.

Literature

The transition from a pluralist society to a single-party communist state in postwar Romania has been the subject of significant scholarly inquiry, generating a substantial body of specialised literature. This research examines the mechanisms by which the Romanian Communist Party consolidated its authority, including propaganda, electoral fraud, political repression, and ideological control, while also situating these developments within the broader geopolitical context of Soviet expansion and the early Cold War.

Among the most relevant contributions to the study of Romanian communism is Vladimir Tismăneanu's *Stalinism pentru eternitate: O istorie politică a comunismului românesc* (Polirom, Iași, 2005), a foundational work that provides a detailed political and ideological history of Romanian communism from its origins to the fall of the regime in 1989. Adrian Cioroianu in *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc* (Editura Curtea Veche, București, 2005) offers a clear synthesis, addressing both doctrinal aspects and the everyday realities of life under communist rule. Dinu C. Giurescu's *Falsificatorii: "Alegerile" din 1946*. (RAO, București, 2007) explored the mechanisms through which one of the most significant instances of electoral fraud in Romanian history became possible. Nonetheless, Therry Wolton's *O istorie mondială a comunismului: Încercare de investigare istorică* (Humanitas, București, 2018) also contributes to this field with broader comparative insights on totalitarian regimes and their ideological apparatuses, particularly in the context of Soviet-aligned states. For the specific case of Transylvania, Stefano Bottoni's *Transilvania roșie: Comunismul român și problema națională: 1944–1965* (Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale & Kriterion, Cluj-Napoca, 2010) focuses on the intersection of communist policies and national minority issues, particularly the role of the Hungarian community within the framework of a centralised Romanian state.

Marcela Sălăgean provides a regional and chronological focus in *Administrația sovietică în nordul Transilvaniei (noiembrie 1944 – martie 1945)* (Fundăția Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2002), analysing the direct influence of Soviet military administration in the aftermath of the Second World War. Her later volume, *Transilvania în jocul de interese al Marilor Puteri (1940–1947)* (Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013), takes a broader view by exploring Transylvania's geopolitical position during and after the war, focusing on international negotiations, territorial disputes, and the strategic interests of the major world powers.

Together, these publications form a robust historiographical foundation for understanding both the national and regional processes that led to the communist takeover in Romania and the lasting implications for its political culture, identity, and historical memory.

“The Sun sign stands for peace, freedom and well-being”

The official Bloc candidates' list submission¹⁴ to the Mureş Tribunal took place in a festive setting, marked by the attendance of several supporters, as described in the local press. The event combined the features of a political rally with those of a cultural event, reflecting a symbiosis between elements of political promotion and the celebration of local traditions. On this occasion, an artistic program was organised that included the performances of folk songs and traditional dances. The event was accompanied by chants and slogans supporting the Bloc and criticism of the former government. Representatives of the Bloc delivered speeches, presented the organisation's political programme, and engaged with the crowd. The followers responded enthusiastically, applauding and singing folk songs. Journalists conducted interviews with participants who expressed their support for the Bloc, clarifying their motivations for attending the event. They emphasised the need for political change and criticised the previous government's policies. Meanwhile, BPD members seized this opportunity to stage an electoral spectacle—not only to project an image of

¹⁴ The list of candidates for the Bloc: Ichim Iacob (Ploughmen's Front), Maior Victor (National Liberal Party-Tătărescu), Mitrea Ion (Popular National Party), Dumbravă Ioviță (Ploughmen's Front), Dăscălescu Romeo (Romanian Communist Party), Moșoiu Angela (National Liberal Party-Tătărescu), Bot Silviu (Social Democratic Party). The first four on the list were elected as deputies from Mureş, see more in *Ardealul nou*, 19 November 1946, p.3. According to the lists published in the Hungarian press, the UPM candidates who secured a seat in Parliament were: Dr. János Nánási – judge, József Kiss – farmer, Ferenc Kacsó – teacher. The final published lists include the names of 121 Hungarian candidates running independently in 17 counties, while in some areas they supported the Democratic Party Bloc (BPD), see more in „A Magyar Népi Szövetség képviselőjelöltjeinek teljes névsora”, *Szabad Szó*, 01 November 1946, p.1.

widespread popular support but also to encourage hostility and discredit the previous government¹⁵.

The submission of candidate lists occurred approximately one month before the elections, a period during which the electoral campaign intensified significantly. Although in most political events, organisers created the impression of a spontaneous gathering of the population, archival documents revealed multiple attempts, often failed, to form large groups of people. Transporting people between localities and the attendance of agitators in places frequented by people or during local holidays were just some of the strategies used to mobilise groups. Last but not least, the media campaign promoted a political discourse of the Bloc based on strong opposition to the old political class, which was accused of corruption and detachment from the real problems of society.

On the other hand, the members of the Bloc were presented as honest, hardworking, and devoted to the national cause. In public statements, the Bloc representatives often emphasised their modest social origins and close ties with local communities. This self-representation contrasted with the image of their political opponents, who were described as members of a corrupt elite. In this context, the Bloc built a political identity based on traditional values, defending the interests of the working class and a strong connection to local communities¹⁶.

The electoral campaign in Mureș County was marked by a sharp political polarisation, manifested by personal attacks directed at representatives of traditional Parties. The former prefect, Ion Bozdog¹⁷, associated with the values of the peasant movement (PNT), and the former mayor, Emil Dandea¹⁸, representative of the liberals (PNL), were targeted by a systematic campaign of denigration meant to dishonour and distance them from the electoral mass. These actions took place within a broader political struggle, where opponents used aggressive rhetoric and disinformation to advance their agendas.

In 1946, the national mass media were noticeably controlled and censored, leaving little room for optimism about the prospects of a fair political campaign. Some dailies, such as *Universul* and *Adevărul*, were still printed under severe supervision. As for the opposition press, the Groza Government identified numerous ways to prevent the emergence of independent newspapers, allowing only the publication of *Dreptatea* (of the Peasants) and *Liberalul* (of the Liberals) newspapers. Although new newspapers were issued, and other publications

¹⁵, „Depunerea listei candidaților”, *Ardealul nou*, 19 October 1946, p.1.

¹⁶ V. Dima, „Alte timpuri, alți oameni”, *Ardealul nou*, 17 November 1946, p.1.

¹⁷ Ilie Șandru, „Destinul unui personaj din memoriile lui Vasile Netea: Dr. Ion Bozdog”, Sangidava (5), Editura Nico, Târgu Mureș, 2017, pp. 297–300; Ioan Ciorca, *In Memoriam Ion Bozdog – românul din Urca și „Statul politist”. Recurs la istorie*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2017; Ana Todea, *Portrete mureșene*, Editura Biblioteca Județeană Mureș, Târgu Mureș, 2013, p. 78.

¹⁸ Virgil Pană, *Emil A. Dandea: Un moș primar la Târgu-Mureș*, Editura Ardealul, Târgu-Mureș, 2012.

increased their circulation, they were always affiliated with the left. Even in the case of the two previously mentioned newspapers, they did not escape censorship and control, with countless intrusions in the printing houses and distribution throughout the country¹⁹.

In the case of the city of Târgu Mureş, the fate of the local media was favourable to the Democratic Bloc, with the local Romanian-language newspapers under the leadership of the Communist Party. Consequently, the first Romanian-language publications issued after 1945, *Înfrățirea* and *Ardealul Nou*²⁰, were closely linked to left-wing political organisations, supporting the Ploughmen's Front objectives and promoting the Bloc electoral campaign. In this context, the local newspaper launched an aggressive campaign against opposing candidates, seizing various opportunities to back its political stance. The process of denigration was directed especially against prominent political figures such as Iuliu Maniu, Ion IC Brătianu and Titel Petrescu. At the local level, the attacks targeted two of the representatives of the Liberal and Peasants' Parties: Emil Dandea and Ion Bozdog.

Illustrating this offensive campaign helps offer a clearer, more nuanced picture of the propaganda strategies used by the Bloc. For example, in one of the articles published in the newspaper *Ardealul Nou*, the reputation of Emil Dandea, a member of the National Liberal Party, was systematically damaged. Moreover, articles accused Dandea of hypocrisy, claiming that the mask of a fervent defender of Romanian and Christian values was a sheer facade. The newspaper ironically criticised the themes addressed by Emil Dandea in the electoral campaign on Northern Transylvania, stating that, in reality, his only objective was personal enrichment. In contrast to Dandea's speech, the articles attributed the unification of this region exclusively to the Groza government, which was boasted as a defender of the citizens' needs, unlike the representatives of the liberal governments, among whom was Emil Dandea.

At the same time, Emil Dandea's²¹ actions as mayor were presented in contrast to those of the new mayor, Iosif Soos, a self-declared democrat and partisan of the communist movement. On one hand, he was criticised for poor management of the city's heritage, exemplified by a brick factory left in ruins, especially compared to how quickly the new democratic mayor mobilised volunteers to rebuild it. Additionally, the claim that Dandea opposed the interests of the local community, especially through his resistance to certain peasant groups' efforts to build churches, often surfaced in public discussions²².

¹⁹ D. Giurescu, *op. cit.*, pp. 37–47.

²⁰ S.J.A.N.M., *F.C.J.M. al PCR* (I), dosar 6/1945, f. 21.

²¹ Radu Ștefan, „Domnul Dandea la Toplița”, *Ardealul nou*, 13 August 1946, p.1 and p.3.

²² „Din ruine se naște o fabrică”, *Ardealul Nou*, 3 September 1946, p. 1 and p.4.

The image of the former prefect, Ion Bozdog, was also subjected to fierce criticism in the public sphere. The accusations focused mainly on his alleged involvement in major political events during the interwar period. It was alleged that, during his and Maniu's mandate, he was an accomplice in the mass deportations of the population of Transylvania. Also, despite claims to be a defender of peasants' interests, Bozdog was accused of not supporting initiatives to improve their living conditions and recreational events in areas such as Băile Sovata, which was inaccessible to peasants and workers.

Another series of charges portrayed Bozdog as an opponent of Groza's political regime, involved in subversive activities. It was alleged that he had sabotaged government projects, incited riots, and spread anti-government propaganda. Despite his considerable wealth, he was accused of illicit enrichment and refused to help the population experiencing hardships²³.

The image of Bozdog and Emil Dandea was constructed in public discourse as being associated with controversial figures, targeted by accusations of abuse of power, corruption and opposition to state policy. These accusations were frequently used as tools in the political conflicts of the respective period, significantly contributing to the polarisation of public opinion.

Press, usually aimed at showcasing the contrasting lifestyle of former political local authorities, including opulent residences, luxurious clothes, and considerable reserves of food and valuables. The same accusations of hypocrisy and indifference toward the community were also made against the Dandea family. Thus, the campaign reinforced the negative public perception of the local economic elite and generated heated debates regarding the social responsibility of those in privileged positions²⁴.

Regarding the biography of the Bloc candidates in the 1946 elections, most information is available about the candidates of the Ploughmen's Front, Ichim Iacob and Iovița Dumbravă. The image of Ichim Iacob, often known by the nicknames "badea" or "moș"²⁵, was that of a stubborn fighter, loved by the peasants of the county. In 1946, Ichim Iacob also held the position of president of the Ploughmen's Front and was recognised as "the most beloved and valued ploughman". The press built a mythical image of him, saying that when a peasant thanked him for the land, he replied: "Not to me, but to the Government". He was also known for his restraint in speech, honesty of the soul, the wisdom

²³ V. Rusu, „Prof. Bozdog, dubla măsură”, *Ardealul nou*, 17 August 1946, p.1 and p.3. and Domnul Bozdog calomniază”, *Ardealul nou*, 12 October 1946, p.1 and p.4.

²⁴ „Când Bozdog dă pentru insecetați”, *Ardealul nou*, 9 November 1946, p.4.

²⁵ Nicknames are often used respectfully or affectionately, particularly in rural areas, signifying old man, senior, elder etc. In this case, the nickname reflects not necessarily age but experience and the community's familiarity with the candidate.

characteristic of a Romanian peasant, and a connoisseur of everyday life. These traits were considered to define the characteristics of a decent candidate²⁶.

The other candidate on the joint lists from the Ploughmen's Front, Ioviță Dumbravă, was presented as a man disillusioned with the old political Parties and joining the Front out of a desire to escape the deceptions of the historical Parties. He was also a victim of the legionnaires and was known for his speeches and advice to peasants before 1944²⁷.

Another significant candidate on the list was Angela Moșoiu²⁸, the only female candidate and one of the few intellectuals. With studies in Iași, the Sorbonne and England, Angela Moșoiu was a member of the Ilfov Bar Association and president of the PNL-Tătărescu organisation in Sector 2, Bucharest and Bihor. From the Romanian Communist Party, candidate Romeo Dăscălescu²⁹ was the youngest on the list and the youngest director of a school in Reșița, where he was also a teacher. Dăscălescu was known for organising demonstrations against workers' traitors and for his affinity for workers and education. He was also involved in numerous socio-cultural and propaganda events prearranged by the Bloc. Another candidate of the bloc, Silviu Bot, a teacher and county school inspector, was secretary of the Bloc and a figure present at local festivities, especially those of a cultural and political nature, with themes such as the importance of friendship with the Soviet Union or the achievements of the Petru Groza government. Silviu Bot advocated propaganda in schools and represented the Socialist Party in Mureș County. Nevertheless, a report³⁰ from the Ploughman's Front highlighted concerns regarding his demeanour. In early 1947, he allegedly engaged in acts of intimidation against the teaching staff, abusing his position as a General School Inspector to coerce them into joining the Social Democratic Party. The same report indicates that all parties in the county demonstrate effective collaboration, except the Social Democratic Party, a situation directly attributed to Silviu Bot's leadership.

The available information regarding the other two candidates, Maior Victor and Mitrea Ion, is minimal. The newspaper *Ardealul Nou* provided few details about them, and the archives of the National Popular Party and the PNL Tătărescu did not contain significant data about their careers.

Promoting the achievements of the Government and, in some cases, exaggerating them, was an essential method of propaganda in the 1946 electoral

²⁶ *Ardealul nou*, 22 November 1946, p.1, p.4; 29 October 1946, p.1.

²⁷ *Ibidem*, 5 November 1946, p.1,4.

²⁸ *Ibidem*, 19 November 1946, p.1.

²⁹ *Ibidem*, 12 November 1946, p.1, 4.

³⁰ S.J.A.N.M., *Comitetul Regional Mures Frontul Plugarilor, Meeting 23 February – 2 March 1947, Fond Frontul Plugarilor*, dosar 2/1947, f. 52.

campaign. Alongside these practices, there were also tactics of denigrating political opponents and overemphasising the candidates of the Bloc. These strategies aimed to consolidate the government's and candidates' positive image. In this context, I will present some examples of overestimating the achievements of the Groza Government to provide a stronger overview of how this propaganda was carried out.

For example, a press article mentioned that the government led by Petru Groza managed to grant land ownership to approximately 11,000 ploughmen, both Romanian and Hungarian, in Mureș County. Thus, according to this account, the peasant would have become the "master of his land". The same article highlighted that the Groza Government succeeded in winning the Romanian people's friendship toward the Soviet Union. It emphasised that Romania thereby avoided hunger and war, and that Transylvania was returned to the country. In this context, one could read the words: "Long live the Romanian-Soviet friendship", a phrase that illustrated, in fact, the strong bond between Romania and the USSR. The articles also included the schedule of cinemas showing Soviet films, a film review, and articles about cultural and artistic life in the Soviet Union, scientific discoveries, and other similar achievements³¹.

These examples clearly show that the achievements of the Groza Government were generally portrayed as being closely tied to Soviet life, whether in culture, literature, politics, or other areas. In this narrative, the main idea emphasised that the success of the Romanian government was inextricably linked to the support and influence of the Soviet Union. A deliberate effort was also made to cultivate a sense of indebtedness among the Romanian people toward the Soviet Union by tying the return of Northern Transylvania to Stalin and framing it as part of the USSR's broader achievements. This discourse reiterated the idea that the population of Transylvania had been saved from famine and war thanks to the intervention of the Soviet Union. Thus, it can be perceived that the connection between the Bloc, its candidates and the Soviet Union was obvious.

Electoral propaganda emphasised not only the government's achievements concerning citizens' daily lives but also associated these achievements with Soviet support, presenting Stalin and the Soviet Union as the saviours of the Romanians. In this way, both the government and the candidates of the Ploughmen's Front and other Parties in the Democratic Bloc built their image through a close connection with the Soviet Union. This type of propaganda aided in legitimising them in front of the electorate.

³¹ *Ardealul nou*, 22 October 1946, pp.1, 2.

Uncertain Outcomes and Political Tensions

Reports from the field propagandists³² emphasised special attention to how the population perceived the electoral campaign. Significant importance was given to identifying influential people in the community, such as priests, teachers, doctors, and notaries. Propagandists also monitored the locals' state of mind, believing that higher levels of satisfaction could enhance the appeal of their organisations. Reports noted strong support from officials and intellectuals for the Bloc in certain areas, while in others, there was high hostility. In predominantly Hungarian localities, a significant portion of the population tended to favour the Hungarian People's Union. Therefore, while some reports indicated a favourable situation for propaganda, others reflected a completely different reality, with localities where the Bloc policies seemed permanently undermined. For example, the Voters' House was of no interest to many residents, who fully avoided the mass organisations' meetings.

In some localities, cases were reported in which propaganda posters, those with the symbol of the Sun, were either not displayed or disappeared during the night. Some intellectuals, including priests, were suspected of supporting the opposition, which undermined the effectiveness of propaganda efforts. In other instances, those tasked with political education, such as tutors or officials, failed to carry out their responsibilities, with some neglecting to attend political activities at the Voters' Houses, and party secretaries showing little interest in promoting propaganda. According to the reports, the limited reach of propaganda was often attributed to the influence of key community figures, like priests or teachers, who were believed to support opposition parties. Issues related to public well-being, such as poverty, lack of education, or health concerns, were only vaguely mentioned in the reports. Any grievances expressed by the population were typically blamed on the former leadership and the traditional political parties. Besides the political posters disappearing overnight and being replaced with those of the National Peasants Party, the rapporteurs also reported facing opposition from the Gendarmerie, who were supposed to protect them, especially since in some villages they were booed, threatened, or even physically attacked.

The field propagandists' reports provide a complex picture of Mureş County from an economic, social and political perspective. From an economic point of view, financial difficulties were noticeable, with a poor population, a lack of various foods, desolation and post-war disillusionment. From a social

³² In order not to unnecessarily upload the text of the article, the reports detailing the work of propagandists in villages, communes and cities can be consulted in their entirety at the S.J.A.N.M., *F.B.P.D.*, dosar, file 1/1946, pp. 70–110 and dosar 2/1946, pp. 114–117.

perspective, in some cases, the two ethnic groups, Romanian and Hungarian, were dissatisfied with their status and the land division³³. Despite undergoing a purification process, the intellectual and influential individuals, including priests, doctors, teachers, and notaries, were predominantly aligned with the opposition, undermining the BPD campaign. Additionally, there was a noticeable lack of interest among the population in the presence of propagandists in villages and communes, with many residents refusing to engage in political activities. Politically, it was clear that the BPD's electoral campaign lacked strong support. Nevertheless, some field propagandists complained that, despite the aggressive campaign, the inhabitants continue to support Iuliu Maniu's Party. These reports offered a valuable perspective on the state of mind and electoral campaigns in Mureș County. They highlight economic difficulties, social tensions and frail support for the BPD electoral campaign.

Regarding the BPD's attempt to create favourable conditions for the process, the archives document the existence of lists of people proposed for purge, to be replaced with pro-Bloc supporters and militants. Thus, during a meeting held on 7 August 1946³⁴, the Administrative Section of the Bloc proposed excluding several officials from various communes in Mureș County and revoking operating licenses for small business owners, including innkeepers, merchants, restaurant owners, and others. An analysis of these lists revealed that all localities were targeted, with the purge concentrating particularly on individuals who held influence within their local communities. The projects to replace mayors and remove other officials continued in subsequent meetings of the Administrative Section³⁵. Thus, it was established that, in certain communes,

³³ More in Marcela Sălăgean, *Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei – noiembrie 1944 – martie 1945*, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2002.

³⁴ S.J.A.N.M., *F.B.P.D.*, dosar 1/ 1946, ff. 10–12. In Toplița, changes were arranged involving the replacement of the mayor, the gymnasium director, and a statistical officer. In Bilbor, the notary, the foreman, and the head of the train station were purged, and five traders had their operating licenses revoked. In Stânceni, the notary was purged. In Subcetate, both the notary and the innkeeper were purged, and in Ungheni, changes were made to the station master and a teacher. In Band, it was proposed to investigate the financial controller. In Mădăraș, the operating license of a pub was revoked. In Vătava, the notary was purged. In Câmpia Bradului, the notary was removed, and in Urisiu de Sus, a teacher was purged. In Morăreni and Șeulia, innkeepers had their operating licenses revoked. In Reghin, two teachers, an engineer, were purged. In Păsăreni, the school inspector was purged. In the commune of Miercurea Nirajul, measures were taken to replace the postmaster. In Idecu de Sus, Hodac, Orșova, and Solovăstru, the mayors were replaced. In the city of Târgu Mureș, it was proposed to investigate the director of the Girls' High School, certain officials from the prosecutor's office, the head of the state hospital, a fiscal agent, a lieutenant, and a colonel.

³⁵ S.J.A.N.M., *F.B.P.D.*, dosar 1/1946, f. 10–12. In Bereni, the mayor was replaced. In Magherani, it was proposed that the Reformed priest and a teacher be removed, as they were considered

the mayors would remain in office since they supported the candidates, while people from the Government would replace others. The same measures were applied to notaries. For instance, in the commune of Miercurea Niraj, it was proposed that the notary, as well as the Roman Catholic and Reformed priests, be removed from their positions. Proposed changes also targeted the Mureş Court, recommending the replacement of the judge, clerks, officials, secretary, collector, and other staff members.

These two reports contain approximately 100 names, illustrating the extent of this phenomenon. However, it is difficult to establish to what extent these proposals were implemented, given that, during the campaign, field propagandists reported numerous incidents in which officials or influential people within rural communities had a hostile attitude towards them, being considered reactionaries. A significant example is the *Girls' High School case*, in which the principal's name, Maria Georgescu, appeared on the list proposed for purge in August. However, an address dated in December reveals that the institution was still under the influence of a «reactionary clique». Thus, it is inferred that the principal remained in office even after the parliamentary elections, and together with the unit's deputy principal, she showed sympathy for Maniu, Brătianu and Titel, claiming that the communists had betrayed the country³⁶. In contrast, at the *Al. Papiu Ilarian High School* Director Grigore Ciortea formally expressed his unequivocal support for the initiatives and candidates endorsed by the Bloc, as documented in an official statement.³⁷ The Ploughmen's Front also compiled lists of individuals suspected of acting against the regime. The majority of those identified, including priests, teachers, and notaries, were labelled as legionnaires or supporters of Maniu³⁸.

Another concern of the Bloc was establishing a specialised human resource school within the premises of the *Al. Papiu Ilarian High School* to eliminate deficiencies in the electoral campaign caused by the lack of trained propagandists. As previously noted, the high school's administration was aligned with the new local government. This new educational institution was to be led by a teaching

undesirable. In Miercurea Nirajul, the removal of three non-commissioned officers was proposed. In Hodoş, purification measures were implemented. In Sovata, both Greek Catholic and Roman Catholic priests were purged, and pub owners had their operating licenses revoked. A schoolmaster and other local authorities were also removed from office. Similar actions continued in Reghin, where the Greek Catholic dean, the head of the telephone office and his staff, as well as the Reformed priest, were replaced.

³⁶ The document appears to be an informational note retained within the archival materials of the Bloc of Democratic Parties (BPD). Furthermore, the identity of its issuer remains unspecified, with only the date, 9 December 1946, being indicated. S.J.A.N.M., *F.B.P.D.*, dosar 2/1946.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ S.J.A.N.M., *Fondul Judetean al Organizației Frontul Flugarilor*, dosar 1/1946, f. 18.

staff consisting of Silviu Bot (secretary of the Bloc), Man Aurel (president of the Bloc) and Romeo Dăscălescu³⁹.

To reach a wider audience, Bloc propagandists followed guidelines to attend all local events, such as fair days. Consequently, they used vehicles from the Mureș branch of the Romanian Communist Party, which were equipped with megaphones. These were used to broadcast speeches and slogans, amplifying the reach and impact of their propaganda on the population. In this regard, propagandists were tasked with drawing up a detailed program of the gatherings and places frequented by the population.

In terms of visual agitation, it was decided to print banners and invitations to register on the electoral lists, the Bloc truck was decorated with the symbol of the Sun and the slogans "Vote for the Bloc of Democratic Parties, Long live the King and the Government of Petru Groza, long live the Bloc of Democratic Parties", as well as "Speculators, vote for Maniu and Brătianu". Furthermore, it was proposed that experienced propagandists—such as teachers, educators, lawyers, and doctors—be deployed to regions identified as pro-reactionary. The aim was to shape public opinion and persuade the local population to align themselves with and support the ruling regime. These professional groups were perceived as trustworthy and authoritative figures within their communities. As such, their presence in these regions was expected to play a significant role in shifting public attitudes and promoting a new ideological framework. Additionally, it was considered essential for these individuals to contribute to the education and formation of a new collective consciousness aligned with the regime's objectives.

Finally, the members of the propaganda department⁴⁰ voted unanimously to commission 100 paintings of the king and 100 paintings of Stalin, as part of a broader strategy to strengthen the cult of personality and promote the image of the leaders. These paintings were likely intended for display in public institutions and other places frequented by citizens to reinforce the visual presence of the two leaders and establish a strong symbolic connection between the state leadership and the people. Such measures aimed not only to control the public image but also to shape and standardise perceptions of authority.

Despite the considerable efforts made in preparing the propaganda campaign and mobilising a significant number of people with communication and persuasion skills, the Bloc leaders were aware that, in many localities, the messages transmitted were not received with enthusiasm. A report dated 23 August revealed that in the locality of Miercurea Nirajului, the Bloc's propaganda was undermined by the actions of local authorities considered reactionary, both Hungarians supported by the Hungarian People's Union,

³⁹ *Ibidem*, F.B.P.D., dosar 2/1946, f. 23

⁴⁰ *Ibidem*.

and Romanians. To the organisers' disappointment, only 20 locals and 200 inhabitants of neighbouring villages, as well as a small number of officials, participated in the event. This event reflected the difficulties encountered in implementing the propaganda campaign and the resistance encountered by some segments of the population and local authorities⁴¹.

Mobilising the Masses: Propaganda and Agitation Techniques

A report⁴² by the Bloc disclosed some of the activities carried out during the electoral campaign as well as the instructions given to the propagandists. The document revealed the significant mobilisation of human resources. For instance, it planned to hire 100 paid propagandists to encourage the electorate to vote. Electoral propaganda also relied on personal engagement tactics; agitators were encouraged to interact with citizens on the street, at their homes, during celebrations, and even on Sundays. Moreover, the recommendation stated that field propagandists should dedicate at least four days to each area to consolidate their presence and gain the community's trust. In their propaganda discourse, agitators were instructed to emphasise economic difficulties, especially in areas affected by drought, and to highlight situations of extreme poverty, such as deaths caused by hunger among children and the elderly. To amplify the visual impact of the campaign, 6,000 electoral posters of various sizes were printed for display in high-traffic public places, including on high poles, to prevent deterioration.

The exploited local and national social events for ideological propaganda, and some events also had a strong political significance, like the celebration of 23 August⁴³. The report mentions that one of the favourite tactics of communist propaganda was to identify cultural events and popular holidays, including those with historical resonance, to infiltrate and hijack them to promote the regime's ideology. This strategy aimed to confer legitimacy and popularity on a totalitarian regime by associating it with events and traditions with profound significance for national identity. The ultimate goal was to induce a sense of belonging and support a repressive political system in shared consciousness.

More agitation practices were found in a report by the Population Education Section⁴⁴. Disguised as benevolent actions, these efforts sought to persuade the population to support the Bloc candidates through cultural, artistic, and social events. Consequently, the electoral campaign to educate voters, which had begun a month earlier, continued even on election day, focusing on convincing

⁴¹ Report, S.J.A.N.M., *F.B.P.D.*, dosar 1/1946, f. 12.

⁴² S.J.A.N.M., *Electoral activity report*, *F.B.P.D.*, dosar 2/1946, f. 139.

⁴³ *Ibidem*, *F.B.P.D.*, dosar 1/1946, f. 13.

⁴⁴ *Ibidem*, *Popular education report*, *F.B.P.D.*, dosar 2/1946, f. 158–160.

the electorate to cast their votes for the BPD. Special attention was given to the door-to-door agitation campaign, conducted with the involvement of representatives from the Hungarian community, the Women's Federation, and the Jewish Committee.

In the lead-up to the elections, including the day or even the night before, those responsible took steps to "beautify" the locality and the polling stations. This process required displaying posters, banners, and slogans near polling stations and along access roads. On 17 November, six conferences were organised in which candidates participated. On election day, the polling stations were adorned with large paintings (2 m) of Petru Groza and a local candidate, Ichim Iacob. Priority was given to the display of drawings, slogans, and posters highlighting the achievements of the Groza Government in the vicinity of the polling stations on election day. The cultural program featured six artistic groups and agitators who spread books and newspapers with political content, even on election day. The Population Education Report underscores the intensity and complexity of the electoral campaign, characterised by a range of activities aimed at influencing voters' decisions. The emphasis on electoral agitation, the preparation of polling stations, electoral events, materials, and the cultural programme exemplifies the extensive efforts made to mobilise the electorate and secure favourable outcomes for the BPD. Another BPD report⁴⁵, although lacking a specific date, appears to have been drafted approximately one or two months before the elections, supported the extent of the visual propaganda campaign described in other reports. The topics addressed issues of general interest, including political economy, society, and health, while also highlighting the achievements of the Government and the Bloc of Democratic Parties' program. Additionally, there was a consistent presence of negatively framed content aimed at discrediting the opposition.

The visual propaganda materials served two primary purposes: to draw the population toward the Bloc of Democratic Parties and to undermine trust in the opposition. Another important goal was to legitimise the Groza Government and promote the image of the Bloc candidates as well-intentioned. Thus, the electoral campaign was based on complex visual propaganda with multiple objectives and wide-ranging themes, from general issues to attacks on political opponents⁴⁶. During the electoral campaign, a significant volume of propaganda

⁴⁵ S.J.A.N.M., *F.B.P.D.*, dosar 2/1946, f. 229–232.

⁴⁶ Some official slogans of the Bloc: "Romanians, vote for the Sun, the sign of Romanian democracy!" "Not a single vote for reaction, all votes for the bloc of democratic parties!"; "All workers vote for the Sun, the sign of the democratic parties!"; "Intellectuals, by voting for the Sun, dispel the fog of obscurantism!"; "Women for the first time in front of the ballot boxes, vote for the Sun!"; "Patriots, ensure the sovereignty of the democratic Romanian State by decisively

material was distributed to the public, including approximately 35,000 brochures and placards. A notable aspect of this distribution is the considerable share of materials focused on denigrating political opponents. Approximately 17,000 brochures and placards, representing almost half of the total, were dedicated to this purpose. To illustrate this trend more clearly, we will present several examples: *Care for the Victims* 1,000 pieces, from *The Confession of Iuliu Maniu* 4,000 pieces; *Maniu and his Grandchildren Caricature* 8,000 pieces, while *USSR towards Romanians* 5,000 pieces. Other brochures included *the Program Platform, Slogans, The Earth is ours, The Story of Nastratin from Bădăcin, Funny Words, The People's Assembly, Between us, the ploughmen*, etc.

Although documentation regarding the activities of ARLUS Mureş in 1946 is scarce within the archival collections of Mureş County, it is nonetheless important to acknowledge and analyse the organisation's participation in the electoral process of that year. This involvement, albeit not extensively recorded, constitutes a critical element in understanding the political and cultural role of ARLUS during the immediate post-war period. The organisation's engagement in the elections reflects its alignment with broader ideological currents and initiatives characteristic of the early stages of Romania's transition to a communist regime. Consequently, ARLUS was involved in the reception of Petru Groza in Târgu Mureş on 20 October 1946⁴⁷ and played a major role in the adornment of the city and surrounding towns by exhibiting posters, slogans, and materials specific to the organisation, thereby enhancing the appearance of factories and public institutions. On the morning of the Prime Minister's arrival at the train station, he was greeted by Victor Groza, the president of ARLUS and brother of Petru Groza, along with Gustav Abafay, the organisation's general secretary. The ARLUS members were easily identifiable during the official parade, as they carried a large ARLUS emblem, 2 meters high. Both the president and secretary general of ARLUS attended the banquet organised by the Bloc in honour of the officials.

According to the ARLUS report, the organisation helped decorate the Palace of Culture Hall for a reception honouring high-ranking officials, styled after the ARLUS events in Bucharest. It also ensured that the event would be attended by intellectuals from Târgu Mureş and the entire county, without

voting for the bloc of democratic parties!"; "By voting for the Sun, you vote for peace!"; Maniu and Dinu Brătianu mean disorder, famine, war!"; "Citizens, vote for the Sun for your happiness and well-being!"; "Women for the future of your children, for the happiness of your family, vote for the Sun!"; "Freedom of speech and writing is ensured by the bloc of democratic parties!"; "By voting for the Sun, you ensure peace and tranquillity for the country!"; "Through the victory of the Bloc, you strengthen friendship with neighbouring peoples!". S.J.A.N.M., *F.B.P.D.*, dosar 2/1946, f. 229–232.

⁴⁷ S.J.A.N.M., *Fond ARLUS Târgu Mureş branch*, file 1/1946, f. 16.

religious discrimination, and that members of the teaching staff, including representatives of the Hungarian University, were also among the guests. The festival began with a welcoming teachers' choir concert, which performed the royal anthem and the anthem of the Soviet Union, followed by the workers' choir singing revolutionary songs. In subsequent speeches, Petru Groza emphasised the importance of Romanian-Soviet friendship, addressing the audience in both Romanian and Hungarian. His speech was received with applause from the audience.

Conclusions

The 1946 elections in Romania marked a turning point in the country's political history, paving the way for the Communist Party's rise through widespread electoral manipulation and political repression. Although portrayed as a democratic process, numerous irregularities raised questions about the legitimacy of the results. The situation in Mureș County reflects these broader patterns, highlighting the coercive tactics used to secure a Communist victory. In Mureș, as in many other regions, intimidation tactics were widespread, with opposition figures facing threats and harassment. Additionally, Communist supporters staged public demonstrations to create the illusion of mass support, a strategy designed both to legitimise their rule and to discredit the opposition.

The Communists promised social and economic reforms to gain trust while simultaneously employing propaganda to convince them that a victory for opposition forces would lead to instability or persecution. This dual strategy—offering incentives while fostering fear—proved ineffective in securing votes. Beyond electoral fraud, the aftermath of the elections saw a wave of political purges, targeting opposition members in local administrations and intellectual circles.

These elections were not merely an isolated case of electoral malpractice but part of a wider Soviet-backed strategy to impose Communist rule across Eastern Europe. The Romanian experience, particularly in counties like Mureș, provides a clear example of how authoritarian regimes utilised a fusion of coercion, propaganda, and strategic alliances to consolidate power. Understanding these historical events is crucial in assessing the long-term impact of political manipulation and the erosion of democratic institutions in the region.

Bibliography

Unpublished sources

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Mureș

Comitetul Regional Mureș Frontul Plugarilor, 1946.

Fond ARLUS Târgu Mureș branch, 1946.

Fond Blocul Partidelor Democrate, 1946.

Fondul Comitetul Județean Mureș al PCR (I), 1946.

Published sources. General and special references

Ardealul nou, 1946.

Bottoni, Stefano – *Transilvania roșie, Comunismul român și problema națională, 1944–1965*, Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale & Kriterion, Cluj-Napoca, 2010.

Ciorca, Ioan, *In Memoriam Ion Bozdog – românul din Urca și „Statul politist”*. Recurs la istorie, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2017.

Cioroianu, Adrian, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, Editura Curtea Veche, București, 2005.

Frunză, Victor, *Istoria stalinismului în România*, Humanitas, București, 1990.

Giurescu, Dinu C., *Falsificatorii, „Alegerile” din 1946*, Editura RAO, București, 2007.

Narai, Eusebiu, “Aspecte din activitatea MADOSZ-ului (Uniunea Populară Maghiară) în județul Caraș (1944–1948)”, in *Banatica*, Reșița, 19, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.

Pănă, Virgil, *Emil A. Dandea: Un moș primar la Târgu-Mureș*, Editura Ardealul, Târgu-Mureș, 2012.

Sălăgean, Marcela, *Administrația sovietică în nordul Transilvaniei (noiembrie 1944 – martie 1945)*, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2002.

Sălăgean, Marcela, *Transilvania în jocul de interese al Marilor Puteri (1940–1947)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013.

Sălăgean, Marcela, *Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei – noiembrie 1944 – martie 1945*, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2002.

Șandru, Ilie, „Destinul unui personaj din memoriile lui Vasile Netea: Dr. Ion Bozdog”, *Sangidava* (5), Editura Nico, Târgu Mureș, 2017.

Todea, Ana, *Portrete mureșene*, Editura Biblioteca Județeană Mureș, Târgu Mureș, 2013.

Tismăneanu, Vladimir, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Editura Polirom, Iași, 2005.

Wolton, Therry, *O istorie mondială a comunismului, Încercare de investigare istorică*, Humanitas, București, 2018.

Viticultural Institutions in the Vineyard Areas of Western Slovakia

Instituțiile viticole în podgoriile din vestul Slovaciei

MICHAL FRANKO*

Abstract: The study focuses on the analysis of viticultural institutions in the towns of western Slovakia, with particular emphasis on their structure, competencies, and personnel composition. It presents individual bodies, their internal functioning, authorities, and roles related to the organization and regulation of viticultural production. The research shows that these institutions formed an important part of the urban economy, helping to stabilize the production process, ensure wine quality, and protect the interests of producers. The personnel composition of these bodies reflected the social status and professional experience of members of the local community, which contributed to the effective operation of viticultural structures. The findings highlight the significance of these institutions for the economic and social development of towns and open space for further research into regional and chronological specifics of their evolution.

Keywords: viticulture, viticultural towns, western Slovakia, viticultural institutions, Little Carpathian region.

For centuries, the southwestern slopes of the Little Carpathians in western Slovakia have provided suitable conditions for vine cultivation. People in the past were able to make good use of them, securing for viticulture a significant position in the economy of the country for a long period of time. Vineyard production was, for many centuries, the dominant occupation for the majority of inhabitants in the towns and villages of western Slovakia. In this study, we will not discuss viticulture itself or its history in our geographical area in greater

* Doc. Mgr. Michal Franko, PhD, Department of History, Faculty of Arts, Trnava University in Trnava, Slovak Republic, michal.franko@truni.sk.

depth. Research and the current state of knowledge on the history of Slovak viticulture are at a very high level today, yet there remain topics that have not yet received deeper scholarly treatment. We have therefore focused in this study on an issue that has for many years escaped the attention of Slovak historians. We have already partially addressed the individual vineyard institutions that operated in the vineyard localities of western Slovakia in various earlier works¹.

The seventeenth century was a period in which several towns and small towns of western Slovakia experienced a significant developmental shift. Over its course, the administration of municipal affairs acquired stable forms, and the offices of municipal officials and employees became consolidated, ensuring the management of all aspects of administrative, judicial, and economic life in the individual towns of western Slovakia². The most important towns of western Slovakia were situated at the foot of the southern slopes of the Little Carpathian Mountains. Since the Middle Ages, the Little Carpathian wine-growing region had been forming in this area, and it became one of the most significant wine-growing regions of the entire Kingdom of Hungary.

Even before preparing this study, we had to take into account the geographical delineation and extent of the Little Carpathian region. Today, the Little Carpathian wine-growing region exists in this area, and we focused on the vineyard localities located precisely in its „heart“, that is, its core. Unfortunately, a precise and unchanging boundary of the Little Carpathian region cannot be established, because vineyards in the past were planted even in places where no trace of them exists today. It is no coincidence that the oldest vineyard regulations from the territory of Slovakia have been preserved precisely from the most important wine-growing centers, which were above all the free royal towns (*libera regiae civitas*) situated in this geographical area³. These towns formed an

¹ We discuss vineyard institutions in more detail in the work: Michal Franko, *Organizácia a správa viničných hôr malokarpatských miest Svätý Jur, Pezinok a Modra*, Trnava, Typi Universitatis Tyrnaviensis, Veda, 2018, 185 p.

² In that period, unlike in other centuries, the absolutist ambitions of the ruling Habsburg dynasty had not yet fully manifested or prevailed, and the towns within the Kingdom of Hungary maintained a relatively high degree of autonomy. Martin Hrubala – Petra Pospechová – Peter Wittgrüber, *V službách mesta. Z vývoja pezinskej samosprávy v 17. – 19. storočí*, Pezinok, Mestské múzeum v Pezinku a Mesto Pezinok, 2005, p. 8.

³ From the Little Carpathian region, a vineyard ordinance from Vajnory has been preserved. This ordinance was introduced into use in Vajnory by the convent of the Cistercian monastery of Heiligenkreuz, which owned Vajnory (Weinarn) from the year 1297 until the middle of the 16th century, when the town of Bratislava purchased them from the convent. The Heiligenkreuz Monastery issued this ordinance for the vineyards in Vajnory sometime between the years 1460–1470. The Vajnory vineyard ordinance is considered the oldest preserved vineyard ordinance from the territory of Slovakia. Ferencz Kováts, *A vajnori hegyközség rendtartása 1460–70-ből.*, in „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle“, nr. VII., 1900, pp. 469–470.

imagined pentapolis. They were Bratislava, Svätý Jur, Pezinok, Modra, and Trnava. Each of these towns, of course, had its own internal development and evolved in its own direction⁴. However, all the aforementioned localities were important production centers, both in terms of the quantity and the quality of wine. In the economy of the Little Carpathian towns, there existed one significant unifying element – vineyard production, which was followed by the wine trade. The majority of the inhabitants of these towns owned or leased at least one vineyard, and viticulture was their main or a significant secondary occupation⁵. Successful and progressive development of the Little Carpathian towns was ensured not only by viticulture but also by the advantages arising from their geographical location. The Little Carpathian production centers lay on an important route that connected northeastern Hungary with the southern parts of the country, especially in the direction of Moravia and Austria. Even today, these towns are situated beneath the slopes of the Little Carpathians, along the main route between Bratislava and Trnava, which were already in the Middle Ages significant political, commercial, and cultural centers of western Slovakia⁶.

All matters related to viticulture were a regular subject of deliberations of the municipal magistrates of western Slovak towns. From the Middle Ages until the beginning of the 20th century, viticulture constituted one of the main sources of income for the municipal treasuries of most towns and villages in western Slovakia⁷. The municipal magistrates closely supervised and coordinated vineyard production, deciding, for example, on the beginning of the grape harvest, setting the wages of vineyard laborers, determining the conditions for importing foreign wine, regulating the sale of domestic wine, and jointly revising and supplementing the vineyard regulations in force at the time⁸.

⁴ Anton Špiez, *Malokarpatské vinohradnícke mestá Modra, Pezinok a Jur na prelome 17. a 18. storočia*, in „Západné Slovensko 3“, 1976, p. 48.

⁵ Imre Nagy, *Monumenta Hungariae Juridica – Historica. Corpus statutorum – Statuta et Articuli municipiorum Hungariae cis Danubianorum*, Tomus IV, vol. II. Budapest, 1897, 821 p.

⁶ Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností, inv. no. 3991. Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Inventár listín a listov II. diel, inv. no. 5385.

⁷ Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, Hospodárska kniha (dane, inventáre majetkov bratstiev, cechové artikuly, platby, dohody) / Wirtschaftsbuch 1364–1538, 3a1, inv. no. 10662.

⁸ For example, in the minutes of the magistrate of the town of Bratislava (today the capital of the Slovak Republic), a record from the year 1683 has been preserved stating that great damage had occurred in the Bratislava vineyard hills (municipal vineyards), and the Bratislava magistrate would ensure that the grape harvest would take place within the set time and would strictly enforce compliance with the regulations relating to the course of the harvest. In addition, the magistrate ordered that anyone who caused any damage in the vineyard and was caught doing so would immediately pay a fine of 20 denars. In the revised municipal statutes of Bratislava

The importance of viticulture and winemaking in the wine-growing localities of western Slovakia is also evidenced by the existence of a special office of the vineyard master (Ger. *Bergmeister*, *Perckmayster*, Slovak *Pereg*, *Horný*, Lat. *Magister montium*) – the so-called vineyard office (Ger. *Bergrecht*, *Berggericht*, *Bergambt*, Slovak *Slovutné perecké právo*)⁹. The vineyard offices of the towns of western Slovakia held an important and consistently stable position within municipal administration. At present, no specific instructions are known or preserved that would clarify in greater detail the composition of the vineyard offices and provide an understanding of their precise functioning¹⁰. Therefore, the activities and personnel composition of these institutions must be reconstructed on the basis of the numerous references contained in archival materials. The same applies to the other specific features of the vineyard offices of individual towns and villages of western Slovakia. For this reason, in preparing this study we relied primarily on archival sources from which we drew the necessary information. Each vineyard office was in some way distinctive, and its activities in many respects reflected the aims and interests of the municipal magistrates or village councils.

It is, however, generally known that vineyard offices dealt with all important matters concerning viticulture. Their responsibilities included, above all, the organization and administration of the vineyard hills in a given wine-growing locality, as well as ensuring the protection of the vineyards and their harvest.

In the wine-growing localities of western Slovakia, they functioned either as municipal or communal institutions. This self-governing body concentrated within itself supervisory, judicial, and regulatory powers over the entire viticultural community. The composition of the vineyard office was conditioned by several factors. It was related to the local extent of the vineyards, as well as to local tradition and the form of municipal administration

from 1683, there is also a prohibition on transporting and selling foreign wine in the town without permission from the authorities. Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, *Zápisnice zo zasadnutí mestskej rady a index (Sitzungsprotokolle des Stadtrats und index)*, 1634–1640, 2a9, inv. no. 10677, 1683–1687, 2a14, inv. no. 10703.

⁹ In western Slovakia, since the 13th century, there had been a sizeable population that had immigrated from the German lands. Germans were significantly represented until the 19th century and were active even in the leadership of almost every town in western Slovakia. Moreover, most documents from the period under study are written, alongside Latin, in the German language. See: Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, *Zápisnice zo zasadnutí mestskej rady (Actionale prototcollum)*, 1402–1506, 2a1, inv. no. 10662., 1539–1548, 2a2, inv. no. 10663, 1548–1565, 2a3, inv. no. 10664, 1566–1577, 2a4, inv. no. 10665, 1578–1589, 2a5, inv. no. 10666.

¹⁰ It is questionable whether such instructions existed at all; the archival material has so far neither confirmed nor disproved their existence.

of which the office was a part. In the sixteenth century, the vineyard office was always headed by a single master, to whom four assessors were elected¹¹. In the seventeenth century, the number of vineyard masters increased to two, and the number of assessors to six or seven¹². The lowest component of the office was represented by the vineyard guards – *hájnik* and their assistants. The vineyard office thus clearly had the character of a collegial body. The activities of the office were coordinated by regulations that were recorded in the individual vineyard regulations. The vineyard regulations represented, in a certain sense, general directives and instructions coordinating the activities of the various vineyard institutions¹³.

The vineyard offices of the wine-growing towns of western Slovakia were significantly subordinate to the individual municipal magistrates and possessed only a relatively small degree of autonomy. This subordination manifested itself, for example, in the fact that the municipal magistrates confirmed the election of the vineyard masters and their assistants, assigned duties to them as needed, supervised and coordinated their activities, and approved the vineyard regulations, which they continuously supplemented and adjusted according to current needs¹⁴. The municipal magistrates could even punish the vineyard masters and their assistants if they did not adequately fulfill their duties¹⁵. From some towns of western Slovakia, we have preserved references indicating that the local municipal magistrates appointed a fiscal (a representative of the town) to the vineyard court, who supervised and monitored the course of the administrative and judicial proceedings of the individual vineyard offices. The municipal fiscal was permitted to intervene actively in the judicial process and

¹¹ Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok. Protokol a pozemková kniha vinohradov, Bergbuch 1589–1713, inv. no. 355. (hereinafter ŠA BA, pM, Bergbuch 1589–1713, inv. no. 355).

¹² Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Zápisnice vinohradníckych majstrov, Bergprotokol 1661–1782, inv. no. 643. (hereinafter ŠA BA, pM, MmM, Bergprotokol 1661–1782, inv. no. 643.).

¹³ Franko, Organizácia a správa, pp. 27–28.

¹⁴ Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Liber statutorum 1617–1664, inv. no. 1296, p. 72–78 (hereinafter ŠA BA, pM, MmM, Liber statutorum 1617–1664, inv. no. 1296.).

¹⁵ The first addendum to the Pezinok vineyard regulations, recorded in the Pezinok vineyard book, dates from 15 January 1592 and orders the vineyard master and his assistants to go out into the Pezinok vineyards every 14 days and check how the workers are cultivating the ecclesiastical, hospital, and orphan vineyards, as well as the vineyards of all inhabitants. In the case of poorly performed work, the vineyard master and his assistants were to be punished. However, the record does not specify what form of punishment was to be applied. ŠA BA, pM, Bergbuch 1589–1713, inv. no. 355.

had the authority to annul the verdict issued by the vineyard court or to order a review of the entire process¹⁶.

The vineyard offices did not have a separate designated building in the towns. The vineyard masters conducted their official duties either in an assigned room at the respective town hall or in their own homes. The personnel of each vineyard office worked daily whenever necessary. In spring and summer, the agenda focused on the immediate needs in the vineyards, while in autumn and winter property matters related to the vineyards were usually addressed. Throughout the entire year, various delicts and disputes between vineyard owners were handled.

The work duties of the personnel may be divided into administrative and judicial activities, as well as fieldwork (measuring and dividing vineyards, inspections, supervising work in the vineyards, directing vineyard owners, vineyard laborers, and *vincúri*, checking wells, the condition of roads, turning areas, and so on)¹⁷.

At the head of every vineyard office stood the vineyard master. He served as the chief administrator of the vineyards, and this position was known in all countries where a developed organization and administration of vineyard hills existed and where vine cultivation was carried out on a larger scale. The vineyard master directed the vineyard office and presided over the vineyard court¹⁸. We can form an idea of his activities in the individual vineyard localities and periods precisely from the vineyard regulations and their addenda¹⁹. He was elected to the position for one year and did not have a fixed or precisely determined salary

¹⁶ For example, the Town Council of Modra took such a step on the grounds that at that time „many boorish things“ were taking place before the Modra vineyard court. Provision no. 5 of the Modra vineyard regulations. ŠA BA, pM, MmM, Liber statutorum 1617–1664, inv. no. 1296.

¹⁷ ŠA BA, pM, Bergbuch 1589–1713, inv. no. 355. ŠA BA, pM, MmM, Bergprotokol 1661–1782, inv. no. 643.

¹⁸ Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok, Artikuly pereckého majstra v Pezinku, Lad. IV., Nr. 10. Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok, Koncepty, spisy 1607–1769.

¹⁹ The vineyard regulations were, in a sense, a „living organism“. Their content was continuously changing, supplemented with new provisions, while older provisions were either abolished or specified in greater detail, and through such interventions the so-called *additamenta* – addenda – came into being. These addenda essentially complemented the older vineyard regulations and specified or expanded their individual provisions. They were usually not written into the regulations themselves but were recorded beneath them or elsewhere in the vineyard book. Michal Franko, *Additamenta – dodatky pezinských a modranských vinohradníckych poriadkov*, in „Studia Historica Tyrnaviensia XIX.“, Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2017, pp. 190–206. See also: Vajnorský vinohradnícky poriadok z 15. storočia. Kováts, Ferencz. A vajnorai hegyközség rendtartása 1460–70-ből., p. 469–470.

for his work²⁰. He received as his remuneration a portion of the proceeds from selected fines and from various administrative or procedural fees²¹.

The vineyard master and the right to his free election are mentioned separately also in the urbarium of King Ferdinand I. from the year 1559. From the Little Carpathian vineyard regulations we learn, for example, that the vineyard masters possessed several powers. These included, for instance, disciplinary or supervisory authority, which they exercised over the persons working in the vineyards. Subject to them were above all the laborers, such as diggers, who worked in the vineyards in short-term or long-term wage or employment relationships. The vineyard masters were permitted not only to supervise the laborers but also to impose fines on them if they found that they were not performing their work adequately or that their work was of poor quality²². In addition, they were permitted to exercise disciplinary authority also over the vineyard wardens, whom they could fine and, in more serious cases, even deprive of personal freedom²³. The masters also supervised public order in the vineyard hills, for which they were vested with the so-called police authority, on the basis of which they could detain and fine persons who were moving there without authorization, causing damage, or engaging in other

²⁰ This changed over the course of the 19th century, when the municipal authorities established a fixed base salary for him along with the corresponding rewards. Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Jur pri Bratislave, Perecký protokol 1843–1852, inv. no. 958, Perecký protokol 1853–1891, inv. no. 959.

²¹ Similarly, vineyard masters in Moravian wine-growing localities were remunerated. There, they received certain proceeds from imposed fines as well as various fees, which they sometimes shared with the landowning authorities or other individuals. Jiří Bílý, *Ius Montium. Právo moravských vinohradních hor v kontextu střední Evropy. Část II.*, Ostrava, KEY Publishing s.r.o., 2020, p. 26. In the vineyard regulations of Svätý Jur from 1650, there are several provisions that mention revenues for vineyard masters, for example provision no. 6: „How to proceed when someone is caught causing damage in the vineyard, how to act in the case of a fine – how to impose a fine“. Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Spisy Magistrátu mesta Svätý Jur – základný rad (1639–1662), škatuľa 67, inv. no. 1245.37, SM 1650 (hereinafter ŠA BA, pM, Spisy MmSVJ, 1639–1662).

²² Vineyard masters also supervised the performance and quality of the work carried out in the vineyards. Provision no. 8 of the Modra vineyard regulations from 1602: „...und so sie (Pergmeistern) in der Arbeit einige untreu finden haben sie der Arbeiter macht zue straffen. und also, das offt sie im Kreuz neben der Untreu aufschlagen von ieder Kreuz dreÿ Kreuzer im gruben aber so offt sie auch ein Kreuz aufschlagen...“ Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Kniha prisah a inštrukcií, Liber juramentorum ab Anno 1607 usque Annum 1643, inv. no. 1307 (hereinafter ŠA BA, pM, MmM, Liber juramentorum).

²³ Provision no. 11 of the Modra vineyard regulations from 1602: „...auch die Huetter Tag und Nacht in den Weingärtten bleiben und zue nacht in ihren Huetten Liegen und wan sie zue nacht durch die Bergmeister nicht erfunden werden, seint sie auch durch Bergmeister zue straffen.“ ŠA BA, pM, MmM, Liber juramentorum.

prohibited activities. Quarrels, fights, and loud shouting were likewise forbidden in the vineyards. In addition, the masters monitored that vineyard owners and their laborers moved through the vineyard hills only along the proper – official – paths and roads, and that they did not create new footpaths or shortcuts. They ensured that the roads and paths were kept clean and always passable. They also protected the vineyards from livestock, dogs, and other wild animals. They were allowed to hunt wild game in the vineyards, but only in such a manner that the vineyards were not damaged in the process²⁴.

The administrative powers of the vineyard masters concerned primarily matters of property law and record keeping. They were responsible for maintaining, safeguarding, and storing the so-called *perecké protokoly*. At this point, we shall pause to briefly explain what the *perecké protokoly* – the vineyard books – actually were. Vineyard books, sometimes also referred to as vineyard protocols, are the books (minutes) of the vineyard masters, which bear period designations in German such as *Berg Büch*, *Berg Prothocoll*, or *Bergamts Buch*²⁵. In western Slovakia these books were called „*perecké*“ books or „*perecké*“ protocols. They are official records that served for the registration of official business and were intended for both the internal and external needs of the respective vineyard office. The preserved examples of such books contain primarily entries concerning the course of official proceedings in administrative, judicial, or economic matters and were created to record the respective act. Their core consists of entries on the election of vineyard masters and assessors, on the division of property, on the valuation of vineyards, on the placement of boundary stones in the vineyards, on the investigation of offenses committed in the vineyards, and similar matters²⁶.

Vineyard protocols represent an exceptional insight into the functioning and activities of the vineyard offices and courts of individual wine-growing towns or villages. The protocols appear as independent books in the vineyard towns of western Slovakia regularly from the second half of the sixteenth century onward. This is connected with the development of administration and, of

²⁴ Concerning the protection of vineyards and the impounding of livestock found in the vineyards, for example, provision no. 5 of the Svätý Jur vineyard regulations from 1650 states the following. ŠA BA, pM, Spisy MmSVJ, 1639–1662.

²⁵ ŠA BA, pM, Bergbuch 1589–1713, inv. no. 355.

²⁶ Ema Drábiková, *Človek vo vinici*, Bratislava, VEDA, vydavateľstvo SAV, 1989, p. 159. See also: Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Zápisnice vinohradníckych majstrov, 1661–1782, 1721–1782, inv. no. 643, 644. Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok, Protokoly a pozemkové knihy vinohradov, 1589–1713, 1714–1814, 1779–1832, 1812–1936, inv. no. 355–358. Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Svätý Jur, Perecké protokoly, 1663–1761, 1763–1795, 1796–1820, inv. no. 954–956.

course, with the development of viticulture itself in the individual towns. The vineyard books were kept in the various wine-growing localities approximately until the mid-twentieth century²⁷. From a content perspective, these sources are richly structured and contain a wealth of valuable information for the study and research of the history of viticulture and winemaking. Some vineyard books also include the verdicts of vineyard courts, since the vineyard masters presided over the so-called vineyard courts and, from time to time, acted as plaintiffs in criminal proceedings²⁸. Delicts related to viticulture were punished by vineyard courts predominantly with monetary fines. In the wine-growing law of western Slovakia, corporal and capital punishments – those that would infringe upon the physical integrity of the offender or significantly affect his personal freedom – were almost entirely absent. From the sixteenth century onward, capital and corporal punishments were replaced by monetary fines, and this applied not only in the sphere of viticulture. Nevertheless, we also have recorded cases of the opposite situation. For example, in the seventeenth century, a convicted person in western Slovakia was permitted to exchange a monetary penalty for a corporal one. In the vineyard statutes of the city of Bratislava from 1683, a provision mentions the possibility for indigent thieves to substitute a monetary fine with ten blows of a stick²⁹.

The vineyard masters never exercised judicial authority on their own, but collectively, together with the assessors of the vineyard office and other municipal officials³⁰. In the wine growing localities of western Slovakia, the existence of vineyard courts (*Slávne perecké právo*) is documented in writing from the seventeenth century onward. These courts dealt with less serious disputes, that is, all matters concerning vineyards and conflicts arising within them³¹. More serious, long-lasting, or complicated disputes were adjudicated in the wine-growing towns of western Slovakia by the respective municipal courts³².

²⁷ See: Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Jur pri Bratislave, Perecký protokol 1936–1939, inv. no. 961. Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok, Protokol a pozemková kniha vinohradov 1812–1936, inv. no. 358.

²⁸ ŠA BA, pM, Bergbuch 1589–1713, inv. no. 355.

²⁹ Richard Horna, *Výčepnické právo vinohradníků. Zvláštní otisk z časopisu Vinařský obzor z r. 1940–41*, Brno, Novina v Brně, 1941, pp. 23–24.

³⁰ Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Kniha súdnych výrokov, inv. no. 337.

³¹ The court was called in Slovak „*Slovutné perecké právo*,” and in German „*perecké právo*“ (*ein Ehrsa(h)men Berggericht, ein Ehrsahmen Bergrecht, wohlweiße Bergrecht*). ŠA BA, pM, MmM, Liber statutorum 1617–1664, inv. no. 1296.

³² Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, Zápisnice o trestných súdnych rokovaníach / Protokolle aus den Verfahren in Kriminalangelegen, 1584–1602, 4g2, inv. no. 11412.

The aforementioned powers of the vineyard masters applied primarily within the vineyard hills entrusted to their supervision. The previously mentioned assessors (sworn officials) served as the extended arm of the vineyard masters. The vineyard masters delegated to the assessors a portion of their powers and duties. The assessors even functioned as an advisory body to the vineyard masters, as they were always elected from among experienced vineyard owners. The assessors attested certain important acts of the vineyard masters and, together with them, exercised disciplinary, police, and administrative authority³³. Moreover, they essentially represented the entire wine-growing community and the vineyard masters in their absence. They were elected to the office at the same time as the vineyard masters. In the Middle Ages, they were appointed to the position by the ruler through his representative, and later by the landowning authority. In the wine-growing towns of western Slovakia during the modern period, they were appointed by the municipal magistrate, and in villages by the village council. They served in office for one year, and a vineyard owner became an assessor only after taking the prescribed oath³⁴. From the older vineyard regulations we learn that originally only two assessors were elected to assist the vineyard master, and later their number increased as needed³⁵. The councils of assessors expanded in parallel with the expansion of the municipal areas covered by vineyards.

In listing the officials of the vineyard office, we must not forget the position of the *hájnik* (vineyard warden), who was an important figure in the protection of the vineyards. This is an ancient institution that likely arose at the very beginnings of intensive vine cultivation³⁶.

The vineyard warden served as a permanent supervisory body, and they were elected to their position by the vineyard master together with the assessors at the assembly of vineyard owners. Their main task consisted in protecting and safeguarding the vineyard harvest from both people and animals³⁷. The number of vineyard wardens depended on the extent of the vineyards on the vineyard hill, and their payment consisted of selected fines, fees, and occasionally

³³ Bílý, *Ius Montium* II., p. 38.

³⁴ the oath of the assessors of the Modra vineyard office from the years 1607–1608 is recorded in the Modra book of oaths in the German language. ŠA BA, pM, MmM, *Liber iuramentorum*.

³⁵ ŠA BA, pM, *Bergbuch* 1589–1713, p. 15–36.

³⁶ In western Slovakia, in many sources the *hájnik* was referred to as *hájny*, *Hütter*, *Huter*, or *Hitter*. In the Bratislava vineyard regulations from 1570, for example, he is recorded as *hüeter*. *Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Kniha cechových štatútov*, 135–140, sign. Ce 387., fol. 161 (hereinafter AMB, *Kniha cechových štatútov*, 135–140, sign. Ce 387.). In provision no. 13 of the old Modra vineyard regulations, the term *hütter-guard*, vineyard warden – is mentioned. ŠA BA, pM, MmM, *Liber statutorum* 1617–1664, inv. no. 1296.

³⁷ ŠA BA, pM, *Bergbuch* 1589–1713, inv. no. 355.

payments in kind³⁸. In some vineyard localities, however, they also received a wage, the amount of which depended on the extent of the vineyards under their supervision. For example, in the Bratislava vineyard regulations of 1570 it is stated that the vineyard warden shall receive as remuneration 4 kreuzers for each quarter-plot of vineyard, 2 kreuzers for each eighth-plot, 1 kreuzer for each sixteenth-plot, and 2 denars for each thirty-second-plot of vineyard³⁹. The office of the vineyard warden has survived on the territory of Slovakia up to the present day.

An analysis of vineyard institutions in the towns of western Slovakia shows that these bodies played a key role not only in the organization and supervision of vineyard production, but also in the broader urban life. Their structure, competencies, and personnel composition reflected the economic importance of viticulture for the respective regions, while at the same time providing a framework for maintaining order, quality, and continuity within the viticultural tradition.

The vineyard institutions and their officials operated on the basis of defined rights and obligations that ensured the efficient functioning of vineyard production. The personnel composition of these bodies was not accidental – it relied on experience, social standing, and the trust of the community. In this way, a system was created that was capable of responding to the needs of producers – vineyard owners – protecting their interests and at the same time guaranteeing the quality of the production destined for the market.

The findings confirm that vineyard institutions constituted a stabilizing element of urban economies and significantly contributed to shaping the municipal self-governmental and social environment. A thorough understanding of them allows for a better comprehension of the everyday functioning of towns in a period strongly tied to viticulture, while also creating space for further research focused on comparing regional specificities or examining the development of these institutions over a broader chronological span.

Bibliography

Unpublished sources

Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností, inv. no. 3991.

Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Inventár listín a listov II. diel, inv. no. 5385.

³⁸ Franko, Organizácia a správa, pp. 39–40.

³⁹ Provision entitled „*Was das huettgeldt von iedem Weingarten der huetter sey?*“ AMB, Kniha cechových štatútov, 135–140, sign. Ce 387, fol. 161.

- Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Kniha cechových štatútov, 135–140, sign. Ce 387., fol. 161.
- Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, Hospodárska kniha (dane, inventáre majetkov bratstiev, cechové artikuly, platby, dohody) / Wirtschaftsbuch 1364–1538, 3a1, inv. no. 10662.
- Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, *Zápisnice zo zasadnutí mestskej rady a index (Sitzungsprotokolle des Stadtrats und index)*, 1634–1640, 2a9, inv. no. 10677, 1683–1687, 2a14, inv. no. 10703.
- Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, Zápisnice zo zasadnutí mestskej rady (Actionale prototcollum), 1402–1506, 2a1, inv. no. 10662., 1539–1548, 2a2, inv. no. 10663, 1548–1565, 2a3, inv. no. 10664, 1566–1577, 2a4, inv. no. 10665, 1578–1589, 2a5, inv. no. 10666.
- Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, Zápisnice o trestných súdnych rokovaníach / Protokolle aus den Verfahren in Kriminalangelegen, 1584–1602, 4g2, inv. no. 11412.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok. Protokol a pozemková kniha vinohradov, Bergbuch 1589–1713, inv. no. 355.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok, Protokoly a pozemkové knihy vinohradov, 1714–1814, 1779–1832, 1812–1936, inv. no. 355–358.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok, Artikuly pereckého majstra v Pezinku, Lad. IV., Nr. 10.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok, Koncepty, spisy 1607–1769.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Zápisnice vinohradníckych majstrov, Bergprotokol 1661–1782, inv. no. 643.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Zápisnice vinohradníckych majstrov, Bergprotokol 1721–1782, inv. no. 644.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Pezinok, Protokol a pozemková kniha vinohradov 1812–1936, inv. no. 358.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Liber statutorum 1617–1664, inv. no. 1296, s. 72–78.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Kniha prísah a inštrukcií, Liber juramentorum ab Anno 1607 usque Annum 1643, inv. no. 1307.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Modry, Kniha súdnych výrokov, inv. no. 337.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Spisy Magistrátu mesta Svätý Jur – základný rad (1639–1662), box 67, inv. no. 1245.37, SM 1650.
- Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Svätý Jur, Perecké protokoly, 1663–1761, 1763–1795, 1796–1820, inv. no. 954–956.

Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Jur pri Bratislave, Perecký protokol 1843–1852, inv. no. 958, Perecký protokol 1853–1891, inv. no. 959.

Štátny archív v Bratislave, pracovisko Modra, Magistrát mesta Jur pri Bratislave, Perecký protokol 1936–1939, inv. no. 961.

Published sources. General and special references

Bílý, Jiří, *Ius Montium. Právo moravských vinohradních hor v kontextu střední Evropy. Část II.*, Ostrava, KEY Publishing s.r.o., 2020.

Drábiková, Ema, *Človek vo vinici*, Bratislava, VEDA, vydavateľstvo SAV, 1989.

Franko, Michal, *Organizácia a správa viničných hôr malokarpatských miest Svätý Jur, Pezinok a Modra*, Trnava, Typi Universitatis Tyrnaviensis, Veda, 2018.

Horna, Richard, *Výčepnické právo vinohradníků. Zvláštní otisk z časopisu Vinařský obzor z r. 1940–41*, Brno, Novina v Brně, 1941.

Hrubala, Martin – Pospechová, Petra – Wittgrüber, Peter, *V službách mesta. Z vývoja pezinskej samosprávy v 17. – 19. storočí*, Pezinok, Mestské múzeum v Pezinku a Mesto Pezinok, 2005.

Kováts, Ferencz, *A vajnori hegyközség rendtartása 1460–70-ből.*, in „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle”, nr. VII., 1900.

Nagy, Imre, *Monumenta Hungariae Juridica – Historica. Corpus statutorum – Statuta et Articuli municipiorum Hungariae cis Danubianorum*, Tomus IV, vol. II. Budapest, 1897.

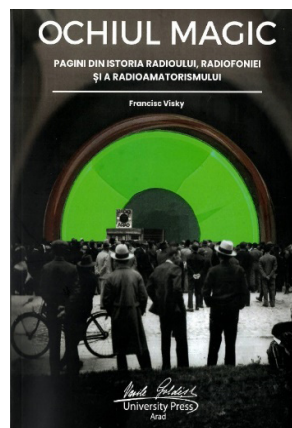
Špiez, Anton, *Malokarpatské vinohradnícke mestá Modra, Pezinok a Jur na prelome 17. a 18. storočia*, in „Západné Slovensko 3“, 1976.

RECENZIE

Ochiul magic – Pagini din istoria radioului, radiofoniei și a radioamatorismului

FRANCISC VISKI

Cartea scrisă de inginerul și pasionatul colecționar arădean Francisc Visky, *Ochiul magic – Pagini din istoria radioului, radiofoniei și a radioamatorismului*, Editura „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2024, p. 199 reprezintă o lucrare fundamentală pentru înțelegerea evoluției radiotehnicii și a impactului acesteia asupra culturii și societății românești. Volumul, avându-i ca referenți științifici pe conf. univ. dr. Cristian Bențe și dr. Maria Alexandra Pantea din cadrul *Universității de Vest „Vasile Goldiș”* din Arad, este dedicat părinților autorului, „cei care i-au ocrotit aripile”, după cum însuși acesta mărturisește emoționant.

Lucrarea este structurată ca o culegere de *zece povestiri*, fiecare pusă în valoare într-un context creativ, științific și documentar, bogat ilustrată, care dezvăluie fragmente din fascinanta istorie a radioreceptoarelor românești, a producției, comercializării și conservării acestora.

În primul capitol, *Colecționarea aparaturii radiotehnice vechi. Activitate culturală de conservare a istoriei radiotehnicii* (pp. 11–30), autorul explorează nu doar aspectele tehnice, ci și semnificația culturală a radioului, evidențiind rolul esențial al acestuia în formarea unei identități naționale moderne. Sunt detaliate fondarea *Asociației Pro Radio Antic*, misiunea și obiectivele sale, precum și o statistică a exemplarelor importante în colecții românești.

Lucrarea continuă cu *Aradul și începuturile producției indigene de radioreceptoare* (pp. 31–60), reconstituind cu minuțiozitate începuturile industriei arădene de radiotehnică, începând cu *Atelierul Flesh Arad* (A.F.A.) și continuând cu *Fabrica de Radio și Electrotehnice Iron S.A.*, evidențiind impactul local major asupra dezvoltării radiofoniei românești în perioada interbelică.

În *Unele concluzii la analiza unor reclame industriale din perioada interbelică* (pp. 61–78), Visky analizează modul în care publicitatea a influențat popularizarea noii tehnologii și percepția publicului asupra aparatului radio, oferind o perspectivă valoroasă asupra contextului socio-economic al epocii.

Capitolul *Despre posibilitatea fabricării tuburilor electronice în România interbelică și perspectiva postbelică al acestei industrii* (pp. 79–102) abordează un subiect de importanță majoră: eforturile României de a dezvolta producția locală de componente electronice, element esențial pentru progresul radiotehnicii naționale.

În *Presa radiotehnică în România între anii 1914–1954* (pp. 103–114), autorul detaliază rolul presei tehnice în educarea populației și stimularea interesului public față de radio, în timp ce în *Marca Clarville și drumul către „Electronica tranzistorizată”* (pp. 115–124), explorează impactul crucial al unei mărci franțuzești în procesul de tranziție spre tehnologia tranzistorizată în România.

Cartea aduce un omagiu și celor din domeniul militar care au contribuit la răspândirea radiotehnicii, în capitolul *Contribuția unor cadre militare din arma Geniului la popularizarea radiofoniei în perioada interbelică* (pp. 125–142).

În *Comerțul cu piese radio în România anilor 1925–1949* (pp. 143–172), colecționarul arădean examinează cadrul legislativ și impactul acestuia asupra distribuției și accesibilității produselor radio, evidențiind dinamica pieței într-o perioadă de mari transformări.

Un punct de referință al lucrării îl reprezintă *Nicolae Tiberiu-Petrescu, primul inginer român cu specialitatea radio și O schiță biografică la 130 de ani de la naștere* (pp. 173–182), unde autorul reconstituie cu respect contribuțiile acestui pionier al radiotehnicii românești. Tot în această linie se înscrie și evocarea *Proiectului „radio popular”* (pp. 183–193), o inițiativă dedicată democratizării accesului la informație prin unde radio.

Lucrarea se încheie cu o bibliografie amplă (pp. 195–199), însumând 112 titluri românești și străine: surse arhivistice, lucrări de specialitate, colecții de ziare și reviste, monografiile de întreprinderi, cataloage și nomenclatoare de produse electrotehnice. Pe baza acestora, volumul oferă un suport valoros cercetătorilor, muzeografilor și pasionaților de radiotehnică.

Astfel, *Ochiul magic – Pagini din istoria radioului, radiofoniei și a radioamatorismului*, nu doar documentează riguros istoria radiotehnicii, ci și explorează impactul cultural profund al acestui domeniu asupra societății românești. Este o lucrare care invită la reflecție asupra modului în care radioreceptorul a schimbat percepțiile și comportamentele sociale ale unei întregi epoci, oferind în același timp un omagiu sincer tuturor celor care au contribuit la revoluția tehnologică în România.

Ronald Hochhauser*

* ing. dr. Hochhauser Ronald, muzeolog, expert bunuri de importanță tehnică, Muzeul Țării Crișurilor Oradea, hochhauser.ronald@gmail.com.